

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITY STUDIES

23. évfolyam, 2014. évi 3. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző

Szerkesztők:

Kántor Zoltán, Ferenc Viktória, Halász Iván

Szerkesztőbizottság:

*Pomogáts Béla (elnök),
Kántor Zoltán, Miskolczi Ambrus,
Szarka László, Szász Zoltán, Tóth Ágnes,
Doncsev Toso, Péntek János, Kocsis Károly,
Tóth Pál Péter, Halász Iván.*

Kiadja a Lucidus Kiadó
1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: (+36-1) 282-2250.

Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*

TARTALOM

TANULMÁNYOK

MAGYARORSZÁGI NÉPSZÁMLÁLÁSOK TANULSÁGAI

NAGY Péter Tibor: A felekezeti statisztika a népszámlálásban és a szociológiában ...	7
TÓTH Ágnes – VÉKÁS János: Nemzetiségek Magyarországon 2001–2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében	36
MORAUSZKI András – PAPP Z. Attila: Nemzetiségi revival? Magyarország nemzetiségei a 2011. évi népszámlálás megváltozott módszertana tükrében	73

MAGYAR – SZLÁV NYELVI KONTAKTUSOK

CSERNICSKÓ István: Szeparatizmus vagy valami más? A kárpátaljai szláv regionális nyelvváltozatok gazdasági értéke.....	99
BÁRÁNY Erzsébet: Mokány Sándor – a magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok kutatója.....	115

MÚLTÉRTÉKELEÉS

GYARMATI Enikő: Eötvös József: A zsidók emancipációja. Historiográfiai áttekintés 1913–2013	124
MERENICS Éva: Az örmény népi társadalmi kibeszélése kezdetének társadalmi és politikai feltételei az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban.....	147

KISEBBSÉGI IRODALOM TÖBBSÉGI SZEMMEL

DÁVID Gyula: Bánffy Miklós műveinek román fogadtatása és utóélete 1926–1989	164
--	-----

VISSZAEMLÉKEZÉS

RAVASZ Károly: Adalékok a magyar-csehszlovák viszony történetéhez, 1945–1948	178
---	-----

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Connor, P.: Az európai bevándorlók sokszínűsége számokban (Pethő-Szirmai Judit)	192
Pudlat, A.: Európa – Biztonság – Átjárhatóság – Schengen (Komáromi Sándor) ...	196
Heath, A. – Demireva, N.: Csődöt mondott-e a multikulturalizmus Nagy-Britanniában? (Pethő-Szirmai Judit).....	199

Tipográfia: *Drobek Ödön*

Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft.

1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Tel.: (+36-1) 349-5494

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fsz. 82-83.

Tel./fax: (+36-1) 225-2866.

Internet: www.lucidus.hu,

www.hhrf.org/kisebbssegkutatas,

<http://bgazrt.hu/npki/kiadvanyok/kisebbssegkutatas/1/>

A lap megjelenik negyedévenként.

Éves előfizetési ár: 4800 Ft (áfá-val),

külföldön 24 euró (+postaköltség: 12 € tengerentúlra, 8 € Európába).

Lapszámonkénti ár: 1200 Ft.

Előfizethető a kiadónál

a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján.

Nyomás és kötés: Oliton Kft., 1104 Budapest, Kada utca 149.

Felelős vezető: *Balogh Antal*.

HU ISSN 1215–2684

Brey, T.: Szerbia válaszüton: reformpolitika vagy felbomlás (Komáromi Sándor).....	203
---	-----

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Loeffler, J.: A holokauszt tárgyalása a szovjet zsidó kultúrában, a meggyilkolt (zsidó) gyermekeink emlékére (Palóc André).....	206
Verók, A.: Az erdélyi Martin Schmeizel 18. századi könyvgyűjteménye – időben az első történeti szakkönyvtár a Kárpát-medence vonzáskörében? (Komáromi Sándor).....	208

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Safronovas, V.: Nemzeti emlékezés – sajátosságok centrumban és periférián (Poroszország: Berlin, Königsberg, Memel/Klaipédia, 1871–1918) (Komáromi Sándor).....	211
Rossolinski-Liebe, G: Fehér folt az emlékezésben: Ukrajna és a holokauszt (Komáromi Sándor).....	215
Barszczewska, A.: Moldvai csángók és kárpáti ruszinok (1867–1947) (Szabó Piroska)	221

RESUME	225
---------------------	-----

CONTENTS

STUDIES

THE LESSONS OF CENSUSES IN HUNGARY

Péter Tibor NAGY: Denominational Data in National Censuses and Sociology	7
Ágnes TÓTH – János VÉKÁS: Minorities in Hungary 2001-2011. Ethno-demographic Processes in the Light of Censuses	36
András MORAUZSKI – Attila Z. PAPP: Ethnic Revival? Ethnic Nationalities in Hungary Based on Census Data from 2011	73

HUNGARIAN-SLAVIC LANGUAGE CONTACTS

István CSERNICSKÓ: Separatism or Something Else? The Economic Value of Slavic Regional Language Variants in Transcarpathia	99
Erzsébet BÁRÁNY: Sándor Mokány – Researcher of Hungarian-Ukrainian Language Contacts	115

ASSESSING THE PAST

Enikő GYARMATI: Baron Joseph Eötvös: The Emancipation of the Jews. A Review in Historiographical Perspective 1913-2013	124
Éva MERENICS: Social and Political Preconditions of Collective Processing of the Armenian Genocide in the Armenian Soviet Socialist Republic.....	147

MINORITY LITERATURE FROM A MAJORITY PERSPECTIVE

Gyula DÁVID: The Reception and the Aftermath of Miklós Bánffy's Works in Romania	164
---	-----

REMINISCENCE

Karoly RAVASZ: Additional Information on the History of the Hungarian – Czechoslovak Relation, 1945-1948	178
---	-----

REVIEW

NATIONAL AWARENESS, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Connor, P: Quantifying immigrant diversity in Europe (Judit Pethő-Szirmai)	192
Pudlat, A.: Europe – Security – Open Borders – Schengen (Sándor Komáromi) ...	196
Heath, A. – Demireva, N.: Has multiculturalism failed in Britain? (Judit Pethő-Szirmai)	199

Brey, T.: Serbia at a crossroads: reform politics or disintegration (Sándor Komáromi)	203
--	-----

MINORITY CULTURE

Loeffler, J.: In memory of our murdered (Jewish) children: hearing the holocaust in soviet Jewish culture (André Palóc)	206
Verók, A.: The 18 th -century book collection of the Transylvanian Martin Schmeizel – the first specialized historical library within the Carpathian Basin? (Sándor Komáromi)	208

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

Safronovas, V.: National collective memory – specificities in the centre and on the periphery (Sándor Komáromi)	211
Rossolinski-Liebe, G.: A blank spot in collective memory: the Ukraine and the Holocaust (Sándor Komáromi)	215
Barszczewska, A.: Problems of collective identity development in the 19 th and 20 th century East-Central Europe: Moldavian Csangos and Carpatho-Rusyns (1867-1947) (Piroska Szabó)	221

RESUME	225
---------------------	-----

MAGYARORSZÁGI NÉPSZÁMLÁLÁSOK TANULSÁGAI

Nagy Péter Tibor

A felekezeti statisztika a népszámlálásban és a szociológiában¹

Népszámlálási felekezetstatisztika 1949 előtt

A 19. században a modern liberális állam és a történelmi egyházak közötti küzdelem alapvető része volt a felekezeti hovatartozás, ill. a vallásosság/nem vallásosság pozicionálása a közügytől a magánügyig húzódó skálán. A küzdelem eredménye következtében a Rajnától nyugatra (pontosabban: Nagy-Britanniában, Franciaországban, Belgiumban, Dániában, Spanyolországban, Portugáliában)² a felekezeti hovatartozás nyilvántartása teljesen eltűnt az állami statisztikákból és nyilvántartásokból – miközben természetesen nemcsak az egyházak, hanem a társadalmi és politikai szervezetek is számon tartották, hogy kiket lehet a többségi és kiket valamely kisebbségi keresztény vallás hívének tekinteni. Erős társadalmi jelentéssel bírt, ha valaki angolként nem volt anglikán, fran-

¹ A tanulmány a Wesley Egyház és vallásszociológiai kutatóközpont (<http://wesley.hu/sociology>), illetve az ELTE TÁTK OITK (<http://oitk.tatk.elte.hu/>) munkájának keretében készült, háttérben európai kutatásokkal: <http://elites08.uni.hu> ill. <http://www.interco-ssh.eu/>.

² Michael G. Mulhall: *The dictionary of statistics London*, 1892; *Encyclopedia Britannica* 1911; *Encyclopedia Britannica* 1926 – Austria, Hungary, Germany, Great Britain, France, Belgium, Denmark, Spain, Portugal címszavak; Ruh György: Változások Európai népességének felekezeti megoszlásában 1830 és 1930 között, különös tekintettel Magyarországra. *Statisztikai Szemle* 1941:477–482.

ciaként, spanyolként, portugálként nem volt katolikus, dánként nem volt evangélikus, az USA-ban nem tartozott az angolszász protestáns egyházak egyikéhez sem. Még fontosabb volt, hogy kiket lehetett – fő szabályként jobboldali politikai célok érdekében, antiszemita nyelvezet használva – zsidóként azonosítani.³ A Német Birodalom felekezeti arculata hangsúlyozottan vegyes volt, mindössze 62,9%-os lutheránus többséggel. Közhely, hogy Poroszország a lutheranizmus, Bajorország a katolicizmus legfontosabb központja, talán kevésbé ismert, hogy tartományok belsőleg is vegyesvallásúak, Bajorországban a katolicizmus csak 72%-os, Poroszországban a lutheranizmus csak 64%-os többséggel rendelkezett, a felekezeti hovatartozás nyilvántartása nemcsak a relatív szekularizáció-hiánynak, hanem ennek is betudható volt.⁴ Az Osztrák Császárságban 91%-os többséget tettek ki a római katolikusok, a legnagyobb kisebbséget a közel 5%-nyi zsidóság jelentette.⁵

Magyarország Európában egyedülként nem rendelkezett többségi vallással és etnikummal, hiszen mind a domináns katolikusok, mind a domináns magyarok aránya (1890-ben) 50% alatt maradt. A felekezetek nemcsak világnézeti csoportosulásokat jelentettek, hanem személyek, rétegek, csoportok olyan fajta közösségeit is, amelyek a központtal szembeni regionális identitások, Habsburg-ellenreformációval szembenálló szász lutheránus, magyar kálvinista stb. identitások, a „németesítéssel” szembeni magyar identitások, a „magyarokkal” szembeni nemzetiségi nyelvi identitások, a „zsidó liberális Budapesttel” szembeni klerikális-konzervatív identitások megfogalmazásának, megszervezésének, megjelenítésének lehetőségét is megteremtették.

A 19. század utolsó harmadában az államigazgatás, a bíraskodás, az intézménystatisztika, az országos statisztika és a népszámlálási statisztika is bekérte és nyilvánosságra hozta – aggregált formában, cso-

³ Viktor Karády: *The Jews of Europe in the Modern Era. A Socio-historical Outline*. Budapest-New York, Central European University Press, 2004.

⁴ *Pallas lexikon*, 1890-es népszámlálási adatok; <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/009/pc000956.html#9>; <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/083/pc008360.html#2>.

⁵ uo. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/078/pc007807.html#10>

portos adatként – az éppen vizsgált kérdéssel kapcsolatos felekezeti arányokra vonatkozó adatokat.

A népszámlálás a történelmi vallásokra vonatkozóan egységes rendben közölt táblázatokat. A táblázatok sorrendje mindig kötött volt, úgy a táblázatok, mind a táblázatokon belüli vallásmegnevezések sorrendje tekintetében: a római- és görög-katolikusokkal kezdődött, a reformátusokkal, evangélikusokkal, görögkeletiekkel folytatódott. A sort az unitáriusok, a század végén már következetesen izraelitának nevezett zsidók, s az egyéb vallásúak zárták.

A szekulárisabb – Rajnán túli – minta követése abban nyilvánult meg, hogy törvény tette lehetővé a felekezetenkívüli státuszt, a törvény semmilyen értelemben nem szankcionálta a vegyes házasságokat (amennyiben a felek ezt valamiképpen, pl. külföldön, vagy reverzállissal stb. megoldották), majd 1894-ben bevezette az állami anyakönyvezés és a polgári házasság intézményét. A kultuszminisztérium miniszteri, illetve politikai államtitkári állásait leszámítva – melyeket a hagyomány katolikus és református mivoltához kötött – a közhatalmi funkcióknak nem volt felekezeti feltétele. (Természetesen az, hogy a más felekezetűek nem voltak kizárva nem jelentette azt, hogy pl. magas rangú katonatiszti, vagy egyetemi tanár-állásokat azonos eséllyel töltöttek volna be katolikusok, protestánsok, zsidók.)

Miközben a személyes iratok és a beiratkozási anyakönyvek egyaránt tartalmaztak felekezeti adatot, az állam által publikált személysoros nyilvántartásokból a felekezeti adatok eltűntek. Így az állami középiskolai értesítők személysoros diáklisítái, az egyetemi diplomások listái, a tiszti címtárak nem tartalmaznak felekezeti adatot. A korszak nagylexikonjai – a Magyar Lexikon, a Pallasz Nagylexikon, a Révai Nagylexikon személyi címszavai, illetve a Szinnyi József által kiadott Magyar Írók Élete és Munkái – nem közlik a vallási adatot.

1919 után a liberális állam bukásával sok minden megváltozott. A népszámlálás – mégpedig elsőként az 1910-es népszámlálás 1920-ban megjelenő összefoglaló kötete⁶ – külön, a többi felekezeti adatról

⁶ A népszámlálások hozzáférhetőek a népszámlálási digitális adattárban: <http://konyvtar.ksh.hu/neda>

részletesebben közölte a zsidókra vonatkozó adatokat, alátámasztandó az antiszemita jogszabályok megalkotását, az antiszemita közigazgatási gyakorlat folytatását. A numerus clausus törvény végrehajtásáról szóló rendelet külön nevesítette a zsidókat, mondván, hogy a zsidók népfajként tekintendők – így vált explicitté, hogy a numerus clausus az ő korlátozásukat célozza.⁷

Az 1920-as és 1930-as népszámlálás az egyes felekezeti csoportokra rendkívül részletes, többdimenziós keresztábrát közölt. Az 1941-es népszámlálás a zsidó vallásúakkal kapcsolatos adatközlés mellett a zsidótörvények alapján zsidónak minősülők adatait is közölte – de a háborús viszonyok miatt a foglalkozási és iskolázottsági keresztábrák már csak részlegesen készültek el –, bár a Statisztikai Szemlében 1941–1945 között közölt tanulmányok, valamint a Magyar és Fővárosi Statisztikai Évkönyvekben közölt táblázatok⁸ szerint annál azért többet tudunk, mint amit az 1941-es népszámlálás 1970-es években kiadott kötetei mutatnak.

Az 1949-es népszámlálás már csak alapvető demográfiai adatokat közölt az egyes felekezeti csoportokkal kapcsolatban, foglalkozás és iskolázottság-specifikus adatokat már nem.

1919 után a személyes adatközlésekben is felbukkantak a felekezeti adatok. A középiskolai értesítők – immár az államiak is – tartalmaztak felekezeti adatot. A tanári zsebkönyvek is közöltek felekezeti adatot. A lexikonok – melyek száma rendkívül megnőtt, hiszen a folytatódó és pótköteteket kapó Révai mellett a Tolnai, a Gutenberg, a Dante, az Új Idők és Napkelet is adott ki általános lexikont – továbbra sem közöltek személyre szóló felekezeti adatot. De a Szinnyi folytatásaként megjelent Gulyás József Magyar írók élete és munkái (az újonnan bekerülőkre nézvést) már tartalmaz felekezeti adatot, s van Katolikus Lexikon és Zsidó Lexikon, mely a katolikus vallásúakat és a zsidókat (elkülönítve az izraelita vallásúakat és a konvertitákat) szerepelteti önálló címszóként.

⁷ Karády Viktor, Nagy Péter Tibor (eds.): *The numerus clausus in Hungary*. Budapest: Central European University 2012. Forrás: <http://mek.oszk.hu/11100/11109/#>.

⁸ Pl: Statisztikai Szemle, 1943:249; 1944: 1, 95; Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1944:33.

Már a zsidótörvények szellemében jelenik meg a kortársak lexikonaként funkcionáló 1940-es több kötetes kiadvány,⁹ amely a korábbi „Ki kicsodákkal” ellentétben hangsúlyozottan kizárja a zsidókat, s a címszót kapottak felekezeti hovatartozását is közli.

A Trianon utáni Magyarországon a római katolicizmus immár többségi vallássá vált, s a legnagyobb kisebbséget a kálvinizmus jelentette, a kicsik közül 1920-ban még megjelenítették a görögkatolikusokat, a görögkeletieket, az evangélikusokat, az unitáriusokat és a zsidókat, de a kisebb felekezetek arányait erősen torzíthatja, hogy 1920-ban még nem fejeződött be az elcsatolt területekről történő bevándorlás. A konkrét adatok felé elkanyarodva érdemes először megvizsgálni előbb az áttérési statisztikát, majd két aggály nélkül használható népszámlálás felekezet statisztikáját. Megállapíthatjuk, hogy a két világháború között¹⁰ a százezer lakosra eső áttérési mozgalom folyamatosan emelkedett az 1920-as 0,055%-ról az 1930-as 0,075%-ra, majd az 1938-as 0,152%-ra. A legnagyobb növekedést természetesen a zsidóságot elhagyók aránya mutatta, mely közvetlenül a fehérterror után volt magas (évi 0,41%-os), majd lecsökkent 0,09%-ra, hogy fokozatos növekedéssel 1937-re ismét elérje a 0,48%-ot. Az első zsidótörvény még a zsidó valláshoz tartozáshoz kötötte a korlátozásokat, így nem csoda, hogy annak évében immár 2,1% volt a zsidó vallást elhagyók aránya. A keresztény vallások körében is tendenciaszerűen növekszik a vallásváltók aránya, 18 év alatt általában kétszeresre. Ennél lényegesen nagyobb a növekedés a szerb-román vallás bélyegétől szabadulni kívánó görögkeletiek között, s lényegesen alacsonyabb a baptisták és egyéb vallásúak között.¹¹

Ezek az összességében mégiscsak igen kicsiny számok azonban csak igen hosszú távon változtathatják meg a felekezetek közötti erőviszonyokat. A felekezeti viszonyok és arányok megváltozására elsősor-

⁹ *Keresztény Magyar Közéleti Almanach*. Budapest, 1940.

¹⁰ Dr. Jánki Gyula: Hitfelekezeti áttérések Magyarországon az 1919–1938. években. *Statisztikai Szemle* 1939: 1113. Forrás: http://www.ksh.hu/statszemle_archive/viewer.html?ev=1939&szam=10&old=31&lap=8

¹¹ Jánki, 1939: Hitfelekezeti áttérések, i.m.

ban a holokauszt, másodsorban alapvető demográfiai tényezők (gyerekszám, kivándorlás) hatására került sor.

1. táblázat. A nagyobb felekezetek erőviszonyai 1930-ban és 1949-ben¹²

	1930	1949	Változás 1949–1930 (különbség)	Változás 1949/1930 (hányados)
Római katolikus	64,8	67,8	3	1,05
Görögkatolikus	2,3	2,7	0,4	1,17
Görögkeleti	0,5	0,4	-0,1	0,80
Evangélikus	6,1	5,2	-0,9	0,85
Református	20,9	21,9	1	1,05
Izraelita	5,9	1,5	-4,4	0,25

Bár az akkor már több éve felvállalható, sőt előnyökkel kecsegtető baloldali/szekuláris/ateista/antiklerikális irányultság megnövekedése következtében logikus lenne a felekezeten kívüliek számának radikális növekedése, az ő arányuk 1949-ben is csak 0,1%, ez tehát nem ad magyarázatot a változásokra.

A holokauszt előtti és utáni adatok legfontosabb különbsége, hogy a zsidó vallásúak aránya a húsz évvel korábbi adat negyedére zuhant.

Ebből következően, pusztán matematikai okokból is növekednie kellett a keresztény felekezetek arányának. A római katolikusok, illetve reformátusok aránya egyaránt 1,05 szorosra nőtt. A római katolikusok és reformátusok közötti ismert demográfiai különbségek – a katolikusok egyrészt magasabb gyerekszámúak voltak, másrészt viszont a kitelepített németek zömmel katolikusok voltak – kiegyenlítették egymást, a reformátusokkal szembeni római katolikus fölény mindkét időpontban 3,10 szeres.

Az egyetlen jelentősen (1,17 szeresre) növekvő csoport a görögkatolikusoké, egy olyan népességre, melynél a katolicizmus gyerekszám szabályozást tiltó hatása, ill. a kelet-magyarországi, kistelepülési iskolázatlan lakosság felülreprezentációja – mint növekedést segítő hatás – mintegy összeadódik.

Jelentős csökkenést (0,85-szörösre) mutat az evangélikusok adata. Ennek okaként a magasabb arányú urbanitást, a magasabb iskolázottságot és a gyerekszabályozási tilalom hiányát nevezhetjük meg. Az is elképzelhető, hogy az iskolázottabb, és idegen nyelveket a többi keresztény aggregátumnál jobban beszélő evangélikus népesség nagyobb arányban távozott nyugatra 1945 és 1949 között. Az evangélikusok, a reformátusoknál és katolikusoknál átlagosan szekularizáltabbak lévén, a vegyes házasságok esetében gyakrabban adnak reverzalist, gyakrabban egyeznek bele abba, hogy megszülető gyermekük – nemtől függetlenül – házasságuk felekezetét örökölje. Még annak is lehet némi hatása, hogy az evangélikusok magasabb iskolázottságának köszönhetően a tartalékos tisztek között felülreprezentált volt az evangélikusok aránya, ami a hadifogság elhúzódását és az ebből következő nagyobb mortalitás kockázatát hordozta.

A görögkeletiek aránycsökkenésében – a fentebb már jelzett, a keresztények között legnagyobb arányú áttérési hajlandóság mellett – szerepet játszhat, hogy a nacionalista Magyarország a görögkeletieket szerbként és románként azonosította, s mint megbízhatatlan elemeket nagyobb valószínűséggel sorozta munkaszolgálatosnak, mely beosztás nemcsak a zsidó munkaszolgálatosok esetében járt a fronthalál nagyobb kockázatával. Az „idegenség” markere kihathatott arra, hogy magyar katolikusokkal és protestánsokkal kötött vegyes házasságok esetén a görögkeletiek gyakrabban adjanak reverzalist, ami – az idősebbek elhalálása és különösen közvetlenül 1945 után nagyszámú gyermek születése miatt – már érdemben csökkentette a görögkeletiek arányát. Végezetül azt sem zárhatjuk ki, hogy a magyar hatóságok részéről megtapasztalt idegennek-kezelés, illetve Jugoszlávia és Románia győztes oldalra kerülése a román, szerb hátterű személyek számára kivándorlási ösztönzéseként jelentkezett.

¹² 2011. évi népszámlálás 10. kötet, KSH: Budapest, 2014:13–15.

Egyházi adatok és becslések a pártállam időszakából

Mint ismeretes 1949 és 2001 között a hivatalos statisztika nem közölt adatokat a lakosság felekezeti összetételéről. Egyfajta regisztráció mégiscsak volt: az iskolai hittanra járókról van szó, a név szerinti lajstromba ugyanis az 5/1957-es oktatási miniszteri utasítás szerint a felekezeti hovatartozást be kellett vezetni. Bizonyos időszakokban – s az állami egyházügyi hivatal megyei tisztviselőinél – ennél részletesebb nyilvántartás is lehetett, erre utalnak a párttagok gyermekeinek hittanjárás arányáról szóló infók. Ilyen statisztikai adatot az iskoláktól nem kértek, tehát ezt csak a hivatal helyi tisztviselői készíthették el az iskoláktól bekért hittanjáró lista és a megyei pártbizottságtól bekért taglista összevetésével.¹³

A nagyegyházakra vonatkozó egyháztörténeti szakirodalom és a Kádár-korról szóló visszaemlékezések,¹⁴ miközben hangsúlyozzák, hogy igen kiterjedt titkosszolgálati és ÁEH-s megfigyelések készültek, ez idáig sosem ellenőrizték szisztematikus kutatással azt, hogy a keresztelek, házasságok számáról szóló jelentések – módszeres statisztikai értelemben – mennyiben összegezhetők országos adattá. A kisegyházakra nézvést a szakirodalomban inkább vannak létszámadatok, de ezeket e tanulmányban nem idézzük, mert csak a nagyokra koncentrálunk.¹⁵

Az egyházaknak is volt bizonyos saját becslésük „hívóik” számáról, következetesen fenntartva az 1950 előtti hagyományt, miszerint vala-

mely egyházhoz való tartozás nem hitéleti aktivitás, hanem a szülők döntéséből eredő bejegyeztetés kérdése.¹⁶

Az egyházak saját nyilvántartása nem feltétlenül egyezik meg a népszámlálásával. A katolikus egyház 1948-ban 6 585 928 hívőt tart számon,¹⁷ az 1949-es népszámlálás 6 240 427 római katolikust és 248 355 görögkatolikust rögzít. Az egyházi nyilvántartás – ami nyilvánvalóan a megkereszteltek számán alapszik, hiszen a templomjáró hívők aránya 1945 előtti becslés szerint is legfeljebb 43%¹⁸ – 97 000-rel több személyt tartalmaz, mint a nyilvánvalóan pontosabb népszámlálás.

A katolikus egyház 1964-es hívőnyilvántartása (amely tehát semmilyen népszámlálási kontrollal nem vethető össze, s a Vatikán és a magyar kormány közötti részleges megállapodás évéhez kötődik) 6 218 000 hívőről szól, amelynek értelmében a hívők száma csak 94%-ra csökkent volna 1949 óta.

A következő adatunk az 1970-es évekből származik. Bucsay Mihály¹⁹ becsüli a református hívők számát 1,9 millióra, az evangélikusokét 430 ezerre. Így míg 1949-ben a reformátusok fölénye az evangélikusokkal szemben 4,21-szeres, addig egy negyedszázaddal később már 4,42-szeres. Az iskolázottabb, városibb, szekulárisabb evangélikus népesség aránya tehát csökken.

Az állami egyházügyi hivatal – nyilvánvalóan részben az egyházak adataira támaszkodva – nem kevesebb, mint 9 104 518 személyt sorolt be hívóként 1980-ban. Minthogy az ország lakossága ekkoriban 10,709 ezer volt, megállapíthatjuk, hogy – sajátos paradoxonként – a kommu-

¹³ A vallásos világnézet elleni eszmei harcról. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. július 22-i határozata. [Közread. és] bev. Molnár Attila [Károly]. *Protestáns szemle*. 1994. 1. 44–66. 45; Zábori László: Egyházpolitika Pest megyében 1950–1989. *Egyháztörténeti Szemle* 2004/2. Forrás: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/zabori.htm>.

¹⁴ Köszönetet szeretnék mondani Szigeti Jenő és Kamarás István kollégáim tanácsaiért, illetve az egyháztörténet levéltári forrásaiban szakértő Majsai Tamás segítségéért.

¹⁵ Rajki Zoltán: Az Evangéliumi Pünkösdi Közösség kialakulása és története 1989-ig. *Egyháztörténeti Szemle* 2009/3. Forrás: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/rajkizoltan-epk.htm>; Kunt Gergely: A Jehova Tanúi vallási közösség és a pártállam viszonya (1950–1970). *Egyháztörténeti Szemle* 2012/3. Forrás: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gergelyferenc-jehova.htm>.

¹⁶ Ugyanebben az időben nagyon lassan megkezdődött a magyar társadalom többfelekezetiességének történeti feltárása és elemzése is. A felekezeti különbségeket, s különösen a zsidó vallásúak speciális társadalomtörténeti helyzetét a társadalomtörténetírás, politikatörténetírás, oktatástörténetírás, a gazdasági elitok történetiszociológiája, az irodalom és művészetszociológia stb. egészen a nyolcvanas évekig – Karády Viktor kifejezésével élve – „tabunak” tekintette.

¹⁷ Idézi: Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790-1992*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1996.

¹⁸ Idézi Nagy Péter Tibor: *Járszalag és aréna*. Budapest: Új mandátum, 2000.

¹⁹ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1985, 262–264.

nista államigazgatás sokkal több embert sorolt be felekezettággként, mint akik kötődtek az egyházakhoz. (Az egyházi logikájú nyilvántartás átvételét valószínűsíti, hogy a számokból kiderül, hogy a statisztikában teljes körben besorolták például a szociológiai felmérések által nyilvánvalóan megfigyeletlenül hagyott kiskorúakat. Vélelmezhetjük, hogy a bejegyzettnek becsülteket mind be is sorolták valamely egyházhoz). Látványos persze, hogy az adatközlés nagyon eltérő jellegű nyilvántartásokon alapult. A római- és görögkatolikusok adatait ugyan egyben közlik, de rendkívüli pontosságot sugallva: 6 566 868 hívóról szólnak. A többi egyháznál csak nagyságrendekről szól a becslés, az evangélikusoknál például kerekén 400 000, a reformátusoknál kerekén 2 millió hívőt említve.

Elég feltűnő, hogy a 2 millió hívővel a reformátusok éppúgy a felekezetbe sorolhatók 21,9%-án állnak, mint 1949-ben, elképzelhető tehát, hogy az adat épp úgy született, hogy ne mutasson csökkenést az 1949-es állapothoz képest.

A katolikusok 72,1%-os arányukkal növekedést mutatnak az 1949-es 70,5%-ukhoz képest. Ez természetesen más felekezetek „rovására” történt, természetesen nem áttérések révén, hanem mert a többi felekezet – az említett „nagy történelmi konkurens” református kivételével – gyorsabb szekularizáció „bevallásával” veszített lélekszámából. A leggyorsabb aránycsökkenés a görögkeletieket jellemzi: a 13 000 hívő a hívők mindössze 0,14%-át teszi ki, azaz az 1949-es arány harmadát. A görögkeletiek rendkívül gyors csökkenését a gyors szerb-román asszimiláció hipotézisének meggyőzőbb hipotézissel ez alkalommal sem támogathatjuk meg. Egyébként egy 1987-es ÁEH becslés²⁰ már 30 ezer görögkeleti hívőt regisztrál. Ez tűnik reálisabbnak, a százalékarány így mégsem egyharmadára, hanem kétharmadára csökken.

A 80 ezresre becsült zsidó közösség aránya a hívők 0,9%-át teszi ki, azaz a 1949-es szint alig több, mint felét. A zsidó közösség arányának csökkenése – azon társadalmi tapasztalat után, hogy a zsidó mivolt a többségi társadalom nagy része szemében nem egyszerűen egy felekezeti kisebbséghez való tartozást jelentett, hanem valamiféle népi különállást, asszimilációs akadályt – tehát jóval gyorsabb, mint a keresz-

²⁰ Idézi: Balogh – Gergely, 1996: *Egyházak az újkori Magyarországon*, i.m. 206.

tényeké, mindenképpen gyorsabb annál, mint ami pusztán vallásszociológiai okokkal magyarázható. Persze, ha a zsidó társadalom szekularizációját – a szociológiai realitásoknak megfelelően – az érettségizett budapesti keresztényekével vetnénk össze, a különbség már koránt sem lenne akkora.²¹

Az evangélikusok aránya 1980-ban 4,4%, ami az 1949-es szint négyötöde. Mindez egy eleve iskolázott és szekularizált csoport esetében nem tűnik indokolhatatlanul nagy veszteségnek.

Az 1985-ös becslés nyugaton készült.²² Ennek alapján már mondhatunk valamit a római-katolikus és görög-katolikus egyház közötti arány változásáról is. Míg 1949-ben a két egyház aránya 25,1 szeres, addig 1985-ben már csak 6340 a 323-hoz, tehát csak 19,6 szoros. A görög-katolikus népesség aránynövekedése összefügg a vidék alacsonyabb szekularizációjával és nagyobb gyerekszámával, de talán azzal is, hogy az 1956-os tömeges, illetve az 1960-as évektől meginduló lassabb ütemű disszidálás elsősorban a nagyvárosi, dunántúli, iskolázottabb népességet érintette, azaz a görög-katolikusokat kevésbé, mint a római katolikusokat.

E königsteini becslés az 1980-as hazai becslésnél lényegesen magasabbra, 30 ezerre teszi a görögkeletiek számát, amit a korábban említett, 1987-es ÁEH becslés is megerősít. Az evangélikus hívők számát az 1980-as becslésnél mintegy 10%-kal teszi magasabbra, ami persze összefügg azzal is, hogy evangélikus többségű országban készült, az evangélikusokat tehát „inkább látta”, vagy kívánta nagyobbak látni. A reformátusoknál megerősíti a már korábban is gyanúsán kereknek minősített kétmilliószámot. A zsidók számát 20%-kal feljebb becsli, azzal kiegészítve, hogy a 100 ezres zsidó népesség 80%-a él Budapesten.

²¹ Az ÁEH tájékoztatót idézi Balogh – Gergely, 1996: *Egyházak az újkori Magyarországon*, i.m. 202.

²² *Magyar Egyházi Tájékoztató*. Königstein: 1985 április-július.

Közvélemény-kutatási adatok a század utolsó negyedében

A század utolsó negyedében megszorodtak a vallásszociológiai felmérések, de még fontosabb, hogy az általános célú közvélemény-kutatásokban szinte megszokottá vált, hogy az általános szociodemográfiai háttérváltozók között a felekezeti hovatartozás iránt is érdeklődtek, sőt további standard kérdés is kialakult: az egyik a vallásosság mértékével, a másik a templomjárás gyakoriságával volt kapcsolatos.

2. táblázat. A magyar közvélemény-kutató intézet felekezeti adatai 1972

	Teljes felnőtt népességben (%)	Önbesorolók között (%)
Római és görögkatolikus	71,3	73,4
Református	21,1	21,7
Evangélikus	4,2	4,3
Izraelita	0,4	0,4
Egyéb	0,2	0,2
Felekezeten kívüli	2,2	
Nem ismert	0,6	
	100	100
Összesen, abszolút számban	89.965	87 446

Tomka Miklós összesítette az 1972 és 1991 közötti adatfelvételeket, mintegy 90 ezer ember adatait. Összevetve az 1949-es adatokkal a reformátusok arányának enyhe, az evangélikusok arányának markánsabb csökkenését tapasztalhatjuk. A katolikusok aránya enyhén növekedett, amit nem lehet pontosan értelmezni, mert ez az adat együtt közli a római és görögkatolikusok arányát.²³

²³ Dr. Tomka Miklós: Felekezeti szerkezet, felekezeti reprodukció. *Statisztikai Szemle*, 1994/4-5: 329–343. Forrás: http://www.ksh.hu/statszemle_archive/viewer.html?ev=1994&szam=04-05&old=51&lap=15

Az 1992-es KSH felmérés – 29 ezer válaszolóval – viszont külön mutatja a római katolikusok arányát, ami 67,8%.²⁴ Ebből ismét az következik, hogy a görögkatolikusok aránya a katolikus népességen belül növekszik. A zsidók aránya radikálisan, az 1949-es szint negyedére csökkent.

A 90-es években több közvélemény-kutatás kívánta feltárni a felekezeti arányokat, de ezek külön-külön viszonylag kis elemszámúak voltak. Legnagyobb elemszámú volt közöttük a Tárki 1992-es mobilitáskutatása, de háromezres esetszámával a felekezeti arányok „pontos”, vagy legalábbis a nagyobb történelmi felekezetek szempontjából pontos arányainak becslésére sem volt elegendő.

Jelen tanulmány írásakor kézenfekvőnek mutatkozott az az ötlet, hogy keresni kell egy sorozatszerű adatfelvételt, melyben végig azonos módon történik egyrészt a szisztematikus lakossági mintavétel, másrészt a felekezeti adatfelvétel, s azután annak adatait kell aggregálni. Így született az NPTTÁRKI50000²⁵ névre hallgató, már több tanulmányban használt adatbázis, mely a TÁRKI 1997-2000 évi Omnibusz kutatásai-ból született, illetve az NPTTÁRKI30000 nevű adatbázis, ami a TÁRKI Omnibusz kutatások következő éveiből aggregálódott. Sajnos a TÁRKI Omnibusz kutatások 2002-ben tartalmazták utoljára a „melyik felekezethez tartozik” kérdést.

²⁴ Harcsa István: *A felekezeti viszonyok és a vallásgyakorlás néhány jellemzője*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1994; Harcsa István: Adatok a vallási életről. *Statisztikai Szemle*, 1993/ 11: 941–944. Forrás: http://www.ksh.hu/statszemle_archive/viewer.html?ev=1993&szam=11&old=79&lap=4;

²⁵ <http://tarki.hu>: A TARKINPT50000 forrása: TDATA-D27 ;TDATA-D29 ;TDATA-D30 ;TDATA-D31 ;TDATA-D77 ;TDATA-D58 ;TDATA-D63 ;TDATA-D72 ;TDATA-D73 ;TDATA-D74 ;TDATA-D85 ;TDATA-D89 ;TDATA-E09 ;TDATA-D93 ;TDATA-D94 ;TDATA-D95 ;TDATA-D96 ;TDATA-D97 ;TDATA-E07 ;TDATA-D48 ;TDATA-E08 ;TDATA-E14 ;TDATA-E35 ;TDATA-E36 ;TDATA-E16 ;TDATA-E18 ;TDATA-E21 ;TDATA-E23 ;TDATA-E24 ;TDATA-E26 ;TDATA-E29 ;TDATA-E32; A TARKINPT30000 forrása:TDATA-E37; TDATA-E46; TDATA-E95; TDATA-E98a; TDATA-E98b; TDATA-E98c; TDATA-F06; TDATA-E50; TDATA-E54; TDATA-E57; TDATA-E61; TDATA-E76; TDATA-E78; TDATA-E82; TDATA-E84; TDATA-F17; TDATA-F56; TDATA-F59; TDATA-F60; TDATA-F61; TDATA-F21; TDATA-F25; TDATA-F27; TDATA-F34; TDATA-F37; TDATA-F40; TDATA-F52; TDATA-F62; TDATA-G12; TDATA-G14; TDATA-F63; TDATA-F64; TDATA-F65; TDATA-G04; TDATA-F69; TDATA-F66; TDATA-F80

3. táblázat. A TÁRKI Omnibusz „milyen felekezethez tartozik” kérdésre adott válasza 1997–2002

	% a teljes népességben	% az önbesorolók között
Római katolikus	51,28	69,40
Görögkatolikus	2,41	3,26
Református	15,69	21,23
Evangélikus	2,97	4,02
Görögkeleti	0,14	0,20
Izraelita	0,15	0,20
Egyéb vallás	1,26	1,70
Nem tartozik egyházhoz	25,04	
Nem tudja, nem válaszol	1,07	
	100,00	100
Abszolút számban	78 348	57 897

A korábbi adathoz képest (de összhangban a felekezeten kívüliek arányát 24%-ra tevő 1992-es KSH-s felméréssel) alapvető különbség, hogy láthatóvá válik a magát valláshoz nem sorolók csoportja, mely a társadalom negyedét jelenti. Ez találkozik azzal a mindenki által érzékelt jelenséggel, hogy mint minden modern társadalomban nyilvánvalóan sokkal magasabb azok aránya, akik számára a felekezeti hovatartozás egyszerűen nem értelmezhető. Természetesen a felekezethez nem tartozás még szisztematikusabb a társadalomban, mint a különböző felekezetekhez tartozás: az egyes foglalkozási csoportokat, egyes iskolázottsági csoportokat különbözőképpen érinti, összefügg a nemi, a regionális, a településszerkezeti és az életkori helyzettel is. Ez számos újabb tanulmány tárgya lehet.

A felekezethez nem tartozók magas számarányából következik, hogy nem egyszerűen összevethető adatról van szó. Nyilvánvaló, hogy a 70-es évek közepe és 2000 között a felekezetből szekularizált emberek aránya nem tizenkétszereződhetett meg: részben nyilván a kétféle felmérés megfogalmazás-módja hozhatta létre azt a különbséget, hogy a teljesen szekularizált emberek kisebb vagy nagyobb része mondja magát felekezeten kívülinek. De valódi generációs hatásról is szó van, hiszen

ezekben az években jelentősen megfogyatkozott azok aránya, akik a család különböző mértékű szekularizációjától függetlenül rendelkeztek egy alapvető emlékkel, mégpedig az 1949 előtt kötelező iskolai hittannal. Másrészt pedig megnövekedett azoknak az aránya is, akik a magyar fogyasztói társadalom nekilendülésekor, azaz a hatvanas években voltak gyerekek, s akiket már családi felekezeti szocializáció sem ért. (Ne felejtjük el, hogy a népszámlálásokkal, egyházi adatszolgáltatásokkal ellentétben a közvélemény-kutatások csak a 18 éven felüliek adataival foglalkoznak. Így a 70-es és korai 80-as évek közvélemény-kutatásai még nem tükrözhetik az 1960–1970-es évek szekularizált gyereknevelésének hatását.)

Tehát első megközelítésben megállapíthatjuk, hogy a késő Kádár korszak felnőtt népessége és az ezredforduló felnőtt népessége között a legnagyobb különbség a felekezethez nem tartozók számának több mint 20%-os növekedése, illetve a kérdésre választ adni nem tudók vagy nem akarók arányának megmárfélszereződése. Ez szükségképpen valamilyeni felekezeti csoport veszteségével járt. A katolikusok 17,6%-ot veszítettek (arányuk az eredeti arány 0,75-ára csökkent), a reformátusok száma 5,4%-os veszteséggel eredeti arányuk 0,74-ára csökkent. Az evangélikusok 1,2%-nyi vesztesége azonban jelentősebb veszteség, mert 0,71-ukra csökkent az arányuk. Drámai veszteség érte a zsidókat: arányuk 0,37-ra csökkent. Egyedül az egyéb valláshoz tartozók aránya növekedett: ennek legfőbb forrása lehet, hogy a pártállambeli viszonyokhoz képest az új vallási mozgalmak hívei immár bátran megnevezték tényleges felekezeti identitásukat, míg korábban a bejegyzett adatot mondták a közvélemény-kutatóknak.

Jól látható, hogy a korábbi trend, a katolikusok és reformátusok párhuzamos szekularizációja, illetve az evangélikus és zsidó közösség gyorsabb csökkenése folytatódik, de sokkal fontosabb ennél a kisegyházak láthatóvá válása és a felekezeten kívüli csoportok megjelenése.

A felekezeti arányokat másképpen kell összevetnünk a felekezeti adatokkal, mint ahogyan a korábbi adatokat vetettük össze egymással: azaz az 1972/91-es, illetve az 1997/2002-es adatpárt úgy is érdemes összevetnünk, hogy csak a felekezethez tartozók adatait hasonlítjuk egymással. Ezen a módon a katolikus és református arány szinten mara-

dását, az evangélikus arány enyhe csökkenését, a zsidó arány radikális csökkenését tapasztalhatjuk, az egyéb vallásúak aránynövekedése pedig így még látványosabb.

A felekezeten kívüliek illetve a vallási hovatartozásukra válaszolni nem kívánók arányára érdemes még egy pillantást vetnünk.

4. táblázat. *Felekezethez tartozás és nem tartozás 1997–2002 – évenkénti aggregációk az NPTTÁRKI50000 és az NPTTÁRKI30000 alapján*

	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Valamely egyházhoz tartozik	69,90	73,06	72,57	74,62	75,35	75,80
Nem tartozik egyházhoz	29,37	26,05	26,83	22,76	24,22	23,60
Nem tudja, nem mondja	0,73	0,90	0,60	2,61	0,44	0,60
	100	100	100	100	100	100
Összesen	7624	9034	15029	18016	21129	7516

Jól látható az a jelenség, hogy 1997 és 2002 között az egyházhoz tartozók aránya növekszik. Ezt a jelenséget értelmezhetjük úgy, hogy ahogy távolodunk a rendszerváltástól egyre több alkalom van arra, hogy az egyébként szekularizált – sőt korábbi korcsoportos vizsgálat alapján növekvő szekularizációjú²⁶ – népesség növekvő arányban „botoljon bele” saját felekezeti hátterébe, hiszen a felekezeti iskolákban tanult gyerekek közül egyre többen lépnek felnőttkorba, újabb generációk kerülnek házassági korba, merül fel és fogadtatik el/utasítottatik vissza a gyerek hittanra járatása stb.

Lehetséges azonban egy másik magyarázat is, melyet hipotézisként fogalmazunk meg. Az adatbázisban szereplő első évben, 1997-ben még szociálliberális koalíció kormányozza az országot, 1998-ban viszont jobboldali koalíció veszi át a kormányt, melynek egész nyelvezete és politikai kódrendszere kötődik a történelmi felekezetekhez. Kormányra kerül egy nevében is kereszténydemokrata (alapvetően katolikus orien-

²⁶ Lásd erről korcsoportos vizsgálatunkat: Nagy Péter Tibor: Vannak-e fiatalok? Vallás-szociológiai lehetőségek a fiatalság meghatározásához. *Educatio* 2010/2:272–292. Forrás: <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00052/pdf/130.pdf>

tációjú) párt, s egy Isten nevét választási jelmondatba is beépítő kisgazdapárt. Jobboldali ellenzékként parlamentbe kerül az erős kálvinista arculatot hangsúlyozó MIÉP. Valamiféle felekezethez kötődni tehát nagyobb mértékben látszott társadalmi „követelménynek”, mint korábban. Lehetséges, hogy ez jelenik meg a válaszadói magatartásban. Ennek a „fordulatnak” jele lehet, hogy az egyházhoz nem tartozók aránya hirtelen erősen lecsökkent, sőt az azt nem tudók/nem mondók aránya is kissé megnőtt. A következő években a kormánykoalíció stabilizálódásával a felekezethez nem tartozók aránya tovább csökkent. Elképzelhető, hogy e csökkenés azt tükrözi: a válaszadók egészen a 2002-es választás második fordulójának éjszakáig azt perceptálták – ellentétben az első jobboldali ciklus időszakával, amikor a kormánypártok népszerűsége a ciklus nagy része alatt igen alacsony volt, tehát bizony számítani lehetett rá, hogy hamarosan egy liberális vagy baloldali értelemben szekuláris többség uralja majd a parlamentet –, hogy érdemben kalkulálni kell azzal a lehetőséggel, hogy a keresztény egyházak iránt elkötelezett, s elkötelezettségét növekvő mértékben hangsúlyozó kormánya lesz az országnak hosszabb távon is.

Ez a jelenség pedig néhány százaléknyi válaszolót befolyásolhatott abban az irányban, hogy a valamely felekezethez tartozást tekintse az inkább normális, a felekezeten kívüliséget pedig az inkább deviáns állapotnak. (A jelenséget erősíthette, hogy a baloldali-liberális tábor győzelmével kalkulálók is tudhatták, hogy a Szabad Demokraták Szövetsége – melyet ellenfelei gyakrabban neveztek a szekularizmus és laicizmus fő exponensének, mint a Szocialista Pártot – az ellenzék győzelme esetén is bizonyosan kisebb súllyal rendelkezik majd, mint az 1994–1998-as időszakban.)

Figyelemre méltó, hogy a „nem tudja/nem mondja” csoport abban a 2001-es évben éri el mélypontját, amikor a népszámlálás körüli diskurzus mindenkit elért.

E hipotézis igazolása további években végzett felmérések bevonásával, illetve az egyes csoportok politikai orientációjának vizsgálatával lesz lehetséges.

A 2002 utáni időszakról egyelőre nem rendelkezünk hasonló méretű összehasonlítható adatbázissal.

Népszámlálások a huszonegyedik században

A 2001-es és 2011-es népszámlálás nem használta fel azt a gazdag tapasztalatot, amit a nagyszámú felekezeti hovatartozással kapcsolatos szociológiai felmérés kínált. Ezek egyik legfontosabb tanulsága ugyanis az volt, hogy a „milyen vallásba jegyezték be önt” és a „milyen vallású ön” kérdésre adott válaszok nemcsak azért különböznek, mert az emberek töredéke felekezetet váltott, hanem azért is, mert sokan tisztában vannak ugyan felekezetükkel, mint családtörténeti ténnyel, de pillanatnyi társadalmi állapotukat nem kívánják valamely felekezethez tartozóként meghatározni. A másik legfontosabb tanulság pedig az volt, hogy a felekezeti hovatartozásnál lényegesen fontosabb (mármint társadalmi viselkedésre jobban hat) a vallásosság mértékéről szóló deklaráció, illetve a templomjárás gyakoriság.

Eme tapasztalatok ellenére a két népszámlálás egyetlen kérdést tett fel a felekezeti hovatartozással kapcsolatban, s nem tett fel olyan kérdést, ami a vallási aktivitást minősítette volna.

Sokan azt remélték, hogy bár vallásszociológiai szempontból a népszámlálás gyengébben lesz használható, mint az előző években százalékos nagyságrendben készített felmérések, de szorosán vett felekezet-statisztikai értelemben visszatérést jelent majd az 1950 előtti népszámlálási hagyományhoz.

A megváltozott társadalomban és megváltozott jogi körülmények között azonban a népszámlálás nem tudta ott felvenni a felekezeti statisztika fonálát, ahol az 1949-es elejtette. Egyrészt, ellentétben az 1949-es helyzettel, amikor a szekularizált emberek körében nem keltett visszatevészt, hogy a semmilyen felekezeti aktivitást nem folytató, nem hívő embereknek is meg kellett nevezniük egy felekezetet – minthogy egész életükben megszokták, hogy felekezet-tagságukat különféle hivatalos helyeken meg kell adniuk – 2001-ben ez sokak szemében diszonzánsnak tűnt, nem szívesen válaszoltak a kérdésre.

Másrészt, ellentétben azokkal az országokkal, mint pl. Németország, ahol a felekezettől való eltávolodás – az egyházi adók közadókként történő behajtása miatt – az egyházból való formális kilépéssel történt, addig Magyarországot a „puha szekularizáció”, az egyházakkal való kap-

csolatok ritkulása, ill. nem nyilvánosan deklarált tényleges megszűnése jellemezte. A „kilépési aktus” elmaradása miatt „a felekezeten kívüli”, „nem tartozik egyházhoz” státusz, mint öndefiníció sem tűnt maradéktalanul korrektnek a szekularizált emberek egy része számára.

Harmadrészt az 1960–1970-es években született generációban ténylegesen megnövekedett a felekezetbe egyáltalán nem bejegyzettek száma, de e nemzedék tagjainak egy része – minthogy mindkét népszámlálásra a felekezethez tartozást valamiféle társadalmi normaként megfogalmazó jobboldali kormányok idején került sor – e sehova nem tartozás deklarálásától ódzkodott. A közvélemény-kutatásokkal ellentétben – melynek névtelenségében az arra vállalkozó polgárok bíztak – a mindenkire kötelező népszámlálás sokak szemében állami nyilvántartásra emlékeztetett.

Negyedrész az 1950 előtti állapothoz képest összehasonlíthatatlanul befolyásosabbak lettek azok a felekezetek, amelyek nem tartoztak a történelmi keresztény egyházak közé. Ezek a felekezetek pedig azt érzékelték, hogy az elsősorban szélsőjobbról elindított, de a jobbközép kormányzatok által sem egyértelműen visszautasított antiszemita ill. „szekta”-ellenes propaganda nehéz helyzetbe hozza híveiket.

Ötödrész, míg 1950 előtt a szekularizált vagy ateista értelmiség a liberális és szociáldemokrata német és osztrák példák hatása alatt nem látta fontosnak a felekezeti hovatartozásról való hallgatás jogát, addig az utóbbi fél évszázad folyamatai, mint minden „példaképválasztási” kérdésben, ebben is fontosabbá tették az angolszász mintát, azt az angolszász mintát, ahol a népszámlálás nem tartalmaz semmiféle felekezeti adatot.

Mindennek eredményeképpen a ténylegesen be nem jegyzettek-nél – amit néhány a felekezethez tartozást és a bejegyztetést szisztematikusan megkülönböztető közvélemény-kutatás alapján becsülhetünk – magasabb arányt ért el a felekezethez nem tartozók aránya, s nagyon sokan éltek a jogukkal, hogy a kérdésre ne válaszoljanak.

Tovább rontott a helyzeten, hogy már 2002-ben felmerült, hogy a 2001-es adatokat – anélkül, hogy erről előzetesen szó lett volna – a kormányzat egyházfinanszírozási érvelés alapjául kívánta felhasználni, így az általuk „családtörténeti emlékként” megnevezett egyházhoz

kötődő emberek azt élhették meg, hogy az általuk szolgáltatott adatot annak általuk gondolt jelentésével ellentétesen kívánnák felhasználni. A 2011-es népszámlálás pedig egybeesett a kisegyházak egyházi státuszát elvitató – azóta nemzetközi perek tárgyául is szolgáló – kétharmados törvényhozói törekvéssel.

Mindennek következtében a népszámlálási adatok a közvélemény-kutatásoknál kevésbé alkalmasak arra, hogy az egyes felekezetek társadalmi súlyát bemutassák, mint ahogy arra is, hogy a 2001 és 2011 közötti változásokat dokumentálják.²⁷ Nélkülözhetetlenül fontosak viszont az egyes felekezetek közötti területi és foglalkozási egyenlőtlenségek bemutatásához.

Mindezzel együtt azonban a 2001-es népszámlálás ugyanúgy a társadalom mintegy háromnegyedét mutatja felekezeti besorolhatónak, mint a korábban említett aggregált közvélemény-kutatás. Így a legfontosabb torzító hatás a kisegyházakkal és a zsidókkal kapcsolatban jelentkezik. Nem lehet tudni, hogy a kisegyházi hívők mekkora aránya sorolta magát ahhoz a felekezethez, ahova eredetileg bejegyezték, illetve mekkora aránya választotta inkább a hallgatás lehetőségét.

Nem tudjuk továbbá, hogy ezek a torzító hatások mely társadalmi csoportban mennyire érvényesülnek. Mindezek előrebocsátása mellett közöljük a két népszámlálás felekezeti adatait, mégpedig születési csoportos rendben, mert így lehetővé válik annak összehasonlítása is, hogy mennyiben „változtattak felekezetet”, azaz mennyire változtatták meg a felekezetről szóló nyilatkozatukat ugyanazok az emberek – egy évtizeddel idősebben.

5. táblázat. A 2001-es népszámlálás felekezeti arányai

születési csoport	Római katolikus	Görög-katolikus	Görögkeleti	Református	Evangélikus	Izraelita	Egyéb	Egyházhoz nem tartozik	Nem válaszol
1992/2001	43,59	2,64	0,11	13,53	2,19	0,05	0,95	24,07	12,87
1982/1991	47,25	2,68	0,12	13,87	2,41	0,06	0,85	20,70	12,06
1972/1981	46,73	2,50	0,15	13,23	2,37	0,12	1,03	20,74	13,13
1962/1971	49,73	2,68	0,18	14,92	2,53	0,07	1,25	16,29	12,34
1952/1961	52,33	2,71	0,15	15,75	2,83	0,09	0,85	13,69	11,60
1942/1951	56,72	2,55	0,13	17,88	3,47	0,16	0,80	8,65	9,64
1932/1941	60,24	2,82	0,18	19,96	4,03	0,13	0,85	4,99	6,78
1922/1931	61,24	2,66	0,18	20,11	4,51	0,28	0,93	3,92	6,17
?/1921	62,07	2,28	0,17	19,54	4,97	0,63	1,06	3,07	6,20
Összesen	51,87	2,64	0,15	15,91	2,99	0,13	0,95	14,55	10,83

²⁷ Adatforrások: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_vallas;
<http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/tables/load1.html>;
 2011. évi népszámlálás 10. kötet, KSH: Budapest, 2014.

6. táblázat. A 2011-es népszámlálás felekezeti arányai

születési csoport	Római katolikus	Görög-katolikus	Görögkeleti	Református	Evangélikus	Izraelita	Egyéb	Egyházhoz nem tartozik	Nem válaszol
2002/2011	29,48	1,67	0,10	9,59	1,72	0,06	1,72	25,79	29,88
1992/2001	32,25	1,89	0,12	10,65	1,73	0,05	2,02	21,35	29,96
1982/1991	31,89	1,76	0,14	9,81	1,69	0,09	1,90	22,61	30,13
1972/1981	31,71	1,62	0,15	9,70	1,77	0,11	1,98	22,40	30,56
1962/1971	35,44	1,77	0,16	10,89	1,87	0,08	2,05	18,85	28,89
1952/1961	39,99	1,86	0,14	11,90	2,18	0,10	1,40	15,98	26,46
1942/1951	45,47	1,84	0,13	14,12	2,84	0,17	1,27	11,49	22,67
1932/1941	50,60	2,11	0,17	16,61	3,46	0,15	1,19	7,68	18,04
?/1931	46,95	1,80	0,14	14,96	3,51	0,34	10,68	5,62	15,98
Összesen	37,15	1,80	0,14	11,61	2,16	0,11	1,70	18,18	27,16

7. táblázat. A változás mértéke

	Római katolikus	Görög-katolikus	Görögkeleti	Református	Evangélikus	Izraelita	Egyéb	Egyházhoz nem tartozik	Nem válaszol
1992/2001	-11,35	-0,76	0,00	-2,88	-0,46	0,00	1,07	-2,72	17,09
1982/1991	-15,36	-0,92	0,02	-4,07	-0,72	0,03	1,05	1,90	18,07
1972/1981	-15,02	-0,88	0,00	-3,53	-0,60	-0,01	0,95	1,66	17,43
1962/1971	-14,30	-0,92	-0,02	-4,03	-0,66	0,01	0,80	2,56	16,55
1952/1961	-12,35	-0,85	-0,01	-3,85	-0,64	0,01	0,54	2,30	14,86
1942/1951	-11,25	-0,71	-0,01	-3,75	-0,62	0,01	0,46	2,84	13,03
1932/1941	-9,64	-0,71	-0,01	-3,35	-0,57	0,02	0,34	2,69	11,25
Összesen	-14,72	-0,83	-0,01	-4,31	-0,82	-0,02	0,75	3,63	16,33
Változás relatív súlya az adott felekezetben	-0,40	-0,46	-0,09	-0,37	-0,38	-0,14	0,44	0,20	0,60

A leglátványosabb elem, hogy 2001-hez képest a felekezeti hovatartozásokat megnevezni nem kívánók aránya nagymértékben megnőtt. Az 1997/2002-es közvélemény-kutatás finommozgásait elemző hipotézist folytatva: lehetséges, hogy ez összefüggésben áll annak társadalmi percepciójával, hogy felekezeti hovatartozásról szóló adatokat a kormányzat a társadalom keresztény jellegének hangsúlyozására használja fel. Könnyen lehetséges, hogy ez vezetett a felekezetmegnevezéstől való tömeges tartózkodáshoz. Az is lehetséges, hogy 2001 óta a szekularizáció újabb csoportok körében haladt előre annyira, hogy az egyetlen kérdésből álló blokkot saját „állapotának” meghatározására nem tudta felhasználni.

A római katolikusok száma 69,8%-ra esett vissza. Ezen belül a legnagyobb a visszaesés azok körében, akik 2001-ben húszas éveiben jár-

tak (67,2%). Az idősebbek körében – legalábbis amíg a mortalitás közbe nem szól – 71 és 72% közöttire csökken.

A legfontosabb jelenség, hogy a teljes népességben mintegy 20%-kal csökkent a magukat felekezethez sorolók aránya. A felekezetektől elpártolók egyötöde gazdagítja a felekezethez nem tartozók táborát, a többiek a válaszmegtagadókét. Az utóbbiak csoportjában pedig – ahogy ezt korábban jeleztük – szétválaszthatatlanul összekeverednek a különböző okokból válaszmegtagadó csoportok.

Az egyházhoz tartozás 2001 és 2011 közötti csökkenése az 1962 és 1991 közötti születésű nemzedékben a legmagasabb.

További tanulmányok készíthetők az egyes társadalmi csoportokban tapasztalt felekezetmegnevezés-csökkenésről. Fontos azonban, hogy e tevékenység a KSH honlapján jelenleg közölt adatokkal nem, csak az eredeti adatbázissal, esetleg annak tíz százalékos mintájával végezhető el, mert az adatok csak korcsoportosan vehetőek össze, s a népszámlálás honlapja külön – azaz nem kombináltan – közli a korcsoportok és a társadalmi csoportok felekezeti különbözőségét.

Rétegződési és vallásszociológiai értelmezés

A felekezeti statisztika – akár népszámlálás, akár a „milyen felekezethez tartozik ön?” kérdést feltevő közvélemény-kutatás formájában – kiválóan alkalmas a társadalmi rétegződés makro-szintű bemutatására. A „makro szintnek” megfelelően a nagyobb foglalkozási, életkori, területi csoportok megoszlása a római és görögkatolikus, a református és evangélikus hátterű csoportok között jól tanulmányozható. A kisebb társadalmi csoportok felekezeti hátterének feltérképezését akadályozhatja a felekezet-deklarációtól történő az adott szubkultúrában az átlagnál erősebb vagy gyengébb tartózkodás. A görögkeletiek, a zsidók és a kis-egyházak, kicsiny vallási közösségek tagjainak speciális helyzete miatt a rájuk vonatkozó népszámlálási adatok pontosan meg nem mondható mértékben lefelé torzítanak. A felekezethez nem tartozók és az a felekezet megmondásától „normális körülmények között” is tartózkodók arányát a népszámlálás alapján megbecsülni bizonyosan nem lehet.

Amennyiben valaki nem egy személy családtörténeti háttere által is befolyásolt felekezetmegnevezésen alapuló statisztikai adatra kíváncsi, hanem az egyes felekezethez tartozást, mint vallásszociológiai identitásformát kutatja, akkor a népszámlálási adatok történetileg egyáltalán nem használhatók. Ebben az esetben történelmileg előtérbe kerülnek a szekularizáció/szekularizációhiány egyéb statisztikai jelzései, mint pl. a vegyes házasság, a válás, a házasságon kívüli együttélés, nemibeteg-statisztika, az egyházi szolgáltatásokkal, vallásos termékekkel kapcsolatos pénzáramlás stb.

A kortárs közvélemény-kutatások a felekezeti elköteleződés több szintjét ragadhatják meg. Adatot szolgáltathatnak az anya felekezetét követő fiúk és az apa felekezetét követő lányok számáról, mely az anya és apa magas felekezeti elkötelezettségét dokumentálja.

Számos közvélemény-kutatás tartalmaz adatot a vallásba való bejegyzettség és a valláshoz tartozás különbözőségéről.

8. táblázat. A bejegyzettség és a megkérdezéskori felekezethez tartozás az NPTTÁRKI50000-s mintában

	Bejegyezték	Tartozik	A 'tartozik' és 'bejegyezték' hányadosa	A 'tartozik' és 'bejegyezték' különbsége
Római katolikus	65,1	44,5	0,68	-20,5
Görögkatolikus	3,0	2,2	0,74	-0,8
Református	18,9	12,6	0,67	-6,2
Evangélikus	4,9	3,2	0,66	-1,7
Görögkeleti	0,2	0,2	0,73	-0,1
Izraelita	0,1	0,1	1,06	0,0
Egyéb vallás	0,3	1,3	4,14	1,0
Nem tartozik egyházhoz	7,1	35,1	4,93	28,0
Nem tudja	0,4	0,8	1,99	0,4
Összesen	100,0	100,0	1,00	0,0
	3012	3012		

A szülői döntést dokumentáló bejegyzettség arányához képest vizsgálva a pillanatnyi állapotot kifejező „odatartozást” – ezen a sokkal kisebb mintán – egyformán nagy veszteséget mutat a római katolikus, a református és az evangélikus felekezet, kisebb veszteséget a görögkeleti és görögkatolikusság, nincs veszteség a zsidóknál. Hangsúlyozzuk: itt csak arról van szó, hogy a megkérdezettek között ki volt hajlandó a bejegyzettségre és a jelenlegi felekezetre vonatkozó kérdésre egymástól különböző választ adni. Négyszeresre nőtt az egyéb valláshoz tartozók aránya, és majdnem ötszörösre a sehova nem tartozóké.

E számok igen kicsik, tehát gyakorlatilag egyforma méretű szekularizációt jelez, hogy a római katolikusnak bejegyzettek 31%-a, a reformátusnak bejegyzettek 31,6%-a, az evangélikusnak bejegyzettek 32,9%-a került át a felekezethez nem tartozók csoportjába. Érdeőbb különbséget mutat, hogy a kisegyházak felé történő felekezetváltás az eredetileg katolikusok 0,8%-át, a reformátusok 1,5%-át, az evangélikusok 2%-át jellemezte. E számok persze nem feltétlenül a katolicizmus nagyobb kötőerejét jelentik, hanem annak tudhatóak be, hogy a gyarapodó kisegyházak elsőprő többsége protestáns, tehát könnyebben vonzhatják magukhoz az eleve protestáns háttérűeket, közülük is a szekularizáltabb evangélikusokat.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy kik lehetnek azok, akiket a felekezetek, mint vallási szervezetek némiképp befolyásolhatnak, vagy másképpen fogalmazva, akiknél a felekezetmegnevezés valamiféle felekezeti aktivitást jelent, némiképp másféle számokat kapunk. Ha például levonjuk azokat, akik sosem járnak templomba, akkor a be nem sorolható és a római katolikusnak besorolható népesség körülbelül azonos súlyúvá válik.

9. táblázat. Az évente legalább egyszer templomba járó népesség felekezeti arányai az NPTTÁRKI50000-s mintában:²⁸

	A templomba sosem járók levonása után megmaradó (%)	A felekezethez tartozónak számítható népességen belül kiszámított (%)
Római katolikus	39,8	70,3
Görögkatolikus	1,9	3,3
Református	11,4	20,1
Evangélikus	2,3	4,0
Görögkeleti	0,1	0,2
Izraelita	0,1	0,1
Egyéb vallású	1,1	2,0
Nem tudjuk ²⁸	5,5	
Ilyen értelemben kívül lévő	37,8	
	100	100
Abszolút szám	49 470	28 050

Alkothatunk két ennél még szűkebb értelemben vett felekezethez köthető csoportot is, ha azokat vesszük számba, akik legalább ünnepeken templomba mennek, vagy azokat, akik egy világnézeti skálán magukat az egyház tanítása szerint vallásosnak nevezik.

²⁸ Logikailag ebben az esetben összevonásra kerültek azok, akik magukat felekezeten kívülinek tartják ugyan, de évente legalább egyszer járnak templomba, s azok, akik nem tudják milyen felekezetűek, de évente legalább egyszer járnak templomba. Egy következő elemzésben – melyben reményeink szerint egy másik közvélemény-kutató intézet omnibus adatait használhatjuk fel – nagyobb számú bejegyzett személyt találunk majd, ez esetben elkülöníthető lesz, hogy eredetileg mely felekezetbe jegyezték be azokat, akik évente legalább egyszer járnak templomba, de nyilatkozatuk szerint felekezeten kívüliek.

10. táblázat. A legalább ünnepeken templomba menők, illetve vallásukat egyházuk tanításához kötők felekezeti arányai az NPTTÁRKI50000 népességben

	Legalább ünnepeken templomjáró	Az egyház tanítása szerint vallásos	A 'legalább ünnepeken templomjáró' csoporthoz tartozók között a felekezetüket megnevezők megoszlása	Az 'egyház tanítása szerint vallásosak' között a felekezetüket megnevezők megoszlása
Római katolikus	26,5	9,2	71,1	70,2
Görögkatolikus	1,2	0,5	3,2	3,6
Református	6,8	2,3	18,3	17,3
Evangélikus	1,6	0,5	4,2	3,6
Görögkeleti	0,1	0,0	0,2	0,2
Izraelita	0,1	0,0	0,2	0,1
Egyéb vallás	1,0	0,6	2,8	4,9
Nem tudjuk	1,8	0,1		
Ilyen értelemben kívül lévő	60,9	86,8		
	100,0	100,0	100	100
	49.470	49.470	18.452	6.480

Mindkét megközelítés esetén a felnőtt társadalom többsége a felekezethez nem tartozó, felekezetek által nem befolyásolt csoportba kerül, az első értelmezésben mintegy 39 %, a másodikban 13,2% akit felekezethez sorolhatunk.

A felekezetek erőviszonyai is kissé eltérően alakulnak. A katolicizmuson belüli arányok a tágabb értelmezés szerint 22,1-szeres, a szűkebb értelmezés szerint csak 19,5-szeres római-katolikus fölényt mutatnak, tehát a katolikus tömbön belül – összhangban a korábban látottakkal – a

görögkatolikusok aránya annál magasabb, minél „komolyabban veszszük” a felekezethez tartozást. A két „mainstream”²⁹ protestáns közösségen belül az arány 4,3-szoros, illetve 4,7-szeres – ez viszont azt jelenti, hogy a kritérium szigorodása a létszámban amúgy is erősebb reformátusok fölényét növeli.

A katolikus/protestáns erőviszonyban az egyik esetben 3,3-szoros, a másikban viszont 3,5-szörös katolikus létszámfölelynt láthatunk, a kritérium szigorodása esetén tehát Magyarország erősebben tűnik katolikus országnak.

A legnagyobb különbséget azonban akkor konstatálhatjuk, ha a kisegyházak és a nagyegyházak arányát számoljuk ki, mert akkor 34,6-szoros, illetve 19,2-szeres különbséget kapunk, azaz a szigorúbb értelmezés szerint a kisegyházak társadalmi jelenléte sokkal markánsabb. Tehát minél közelebb lépünk a formális felekezeti arányoktól a világnézeti arányokhoz, a társadalom felekezetileg annál plurálisabb.

E tanulmány keretében egyáltalán nem kerítettünk sort a regionális összefüggések vizsgálatára, noha a helyben kisebbségi státuszú felekezeti csoportok tagjai nyilván a helybeli társadalom többségéhez képest érzékelhetik relatív térdnyerésüket. Ez pedig nyilvánvalóan eltérően alakul az egyfelől szekularisabb, másfelől kálvinista többségű Tiszántúlon, a vallásosabb, másfelől erős katolikus többségű Dunántúlon, és az egyfelől erősen szekularizált, másfelől a felekezeti sokszínűség legnagyobb mértékét mutató fővárosban.

²⁹ A vallásszociológiai gondolkodás őshazájának számító USA-ban uralkodó alkotmányos felfogás kizárja a történelmi egyházak/kisegyházak szembeállítását. A nagy és társadalmilag is súlyos, a fehér-angolszász elitcsoportok körében történelmileg meghatározó protestáns egyházakat nevezik „mainstream”-nek. Magyarországon – analógiásan – a református és evangélikus egyházakat sorolhatjuk ide.

Tóth Ágnes – Vékás János

Nemzetiségek Magyarországon 2001–2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében

Mint ismeretes, a 2011. évi népszámlálás során a 2001. évihez viszonyítva a másfélszeresére (146%) nőtt azoknak az identitásdeklarációknak a száma, amelyek esetében a kérdezett a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó kérdések legalább egyike esetében a nemzetiségi törvényben nevesített 13 kisebbség valamelyikéhez való kötődését jelezte. Összlétszámukban a növekedés a nemzetiségre vonatkozó kérdés esetében volt a legnagyobb arányú (177%), a családi, baráti közösségekben beszélt nyelvnél valamivel mérsékeltebb (138%), de még a kisebbségi anyanyelvűek száma is valamelyest gyarapodott (109%).

Elemzésünkben azt vizsgáljuk, hogy az elmúlt tíz évben a magyarországi nemzetiségek alapvető demográfiai jellemzői hogyan változtak.

A népszámlálás relevanciája

A népszámlálással szemben gyakran elhangzik az a kifogás, hogy nem ad „valós” képet a népesség nemzeti-etnikai összetételéről. Ez az elvárás nem csak a népszámlálással kapcsolatban irreális, hanem bármilyen tudományos módszerrel szemben, ha a nemzeti-etnikai jelleget afféle primordiális, objektív és statikus kategóriának tekintve értelmezzük a „valós” kifejezést. Az identitás, akárcsak annak nemzeti-etnikai összetevője, szubjektív és dinamikus kategória, amely esetében mindig együtt kell vizsgálni az identifikáció (kik vallják magukat az adott közösséghez tartozónak), a kategorizáció (kiket tart környezetük az adott közösséghez tartozónak) és a látencia (kik nem tartják célszerűnek megvallani az adott közösséghez tartozásukat, noha más megnyilvánulásuk erre utal) összefüggéseit. A népszámlálás csak olyan értelemben lehet „valós”, hogy az adatgyűjtés és feldolgozás a lehető leghűségesebben tükrözi a megkérdezett szabad akaratából tett nyilatkozatát. Tehát egy értékválasztás pillanatnyi kifejezője.

Nyilvánvalóan a különböző időpontban, különböző módszertannal lebonyolított népszámlálások adatai összehasonlításának lehetősége korlátozott. Még az azonos módszertannal lebonyolított népszámlálások adatainak összehasonlításakor is, a kibontakozó trendek megállapításakor figyelemmel kell lenni arra, hogy változik a fogalmak értelmezése a kérdezett tudatában, változik az állampolitikai hozzáállás és a társadalmi környezet. Az így megállapítható trendek diagnózisként jól használhatók, az ok-okozati összefüggésekre azonban nem adnak kellő magyarázatot.

Éppen ezért fontosnak tartjuk az egy-egy adott népszámlálás kérdéseire adott válaszok viszonyrendszerbe állítását, amelyre mind a 2001., mind a 2011. évi népszámlálás során feltett kérdések száma és tartalma jelentős lehetőségeket nyújt.

Természetesen mindezeknek a körülményeknek a figyelembe vételével a népszámlálási adatoknak a társadalomszerkezeti elemzéseknél való felhasználását elengedhetetlennek tartjuk. Egyrészt sok mindent elárulnak a társadalmi folyamatok dinamikájáról, így általuk ellenőrizhetjük korábbi, más kutatási módszereken alapuló prognózisainkat. Másrészt a nemzetiségek esetében az egyetlen olyan adatgyűjtés, amikor a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó válaszokhoz sok más jellemző – nem, kor, képzettség, aktivitás – kapcsolható.

Nincs annál fontosabb társadalomstatisztikai adat, mint az, amelyik az emberek értékválasztását kifejezi. Ma, a válság idejében világosan látjuk, hogy ez, a stabil identitás, annak nemzeti komponensével együtt, a társadalmi szerkezet alakításának milyen fontos tényezője.

A népszámlálás módszertana

A Magyarországon 2011. október 1-i eszmei időponttal lebonyolított népszámlálás nemzeti-etnikai kérdésekre vonatkozó módszertana valamelyest különbözik ugyan a 2001. évi népszámlálásától, ez a különbség azonban lényegesen kisebb, mint a korábbi népszámlálások esetében. A korábbi népszámlálások csak a kérdezett nemzetiségét és anyanyelvét, illetve az 1970. évi és az 1941. előttiéket csak az anyanyelvét tudakolták.

A 2001. február 1-jei eszmei időponttal lebonyolított népszámlálás során a nemzeti és etnikai identitást négy kérdés érintette:

„Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?

Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik?

Melyik nyelv az anyanyelve?

Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?”

Az 1993. évi LXXVII., a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényben nevesített kisebbségeket¹ a népszámlálási kérdőív felsorolta, és az egyéb rovatban más kötődést is fel lehetett tüntetni. A nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó kérdések mindegyikére 3-3 válasz volt adható, illetve a kérdezett megtagadhatta a válaszadást.

A 2011. október 1-ji eszmei időponttal lebonyolított népszámlálás kérdőívén a nemzeti-etnikai identitásra a következő kérdések vonatkoztak:

„Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?”²

A kérdőív a magyar után a nemzetiségi törvényben nevesített 13 („hazai”) nemzetiség mellett előnyomatva felsorolta még az arab, kínai, orosz és vietnami válaszlehetőséget. Emellett lehetőséget adott egyéb nemzetiség megjelölésére, illetve annak jelzésére, hogy a kérdezett nem kíván válaszolni az adott kérdésre.

¹ A törvény 1. szakaszának második bekezdése úgy fogalmazott, hogy a törvény értelmében nemzeti és etnikai kisebbség „minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul”. A törvény 61. szakasza 13 kisebbséget nevesít, ezek a következők: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán.

² A számlálóbiztosi útmutató szerint „A személy állampolgárságától, anyanyelvétől, nyelvtudásától függetlenül azt a nemzetiséget, etnikai csoportot jelölje meg, amelyhez tartozónak érzi, vallja magát. Ennél a kérdésnél csak egy nemzetiség, etnikai csoport jelölhető meg, jegyezhető be! Ha a személy két nemzetiséghez, kisebbséghez is kötődik, a másikat a 35. kérdésnél kell megjelölni, illetve beírni”.

„Az előző kérdésnél megjelöltön kívül tartozik-e másik nemzetiséghez is?”³

Ez alatt a magyar után a nemzetiségi törvényben nevesített 13 („hazai”) nemzetiség mellett előnyomatva felsorolta még az arab, kínai, orosz és vietnami válaszlehetőséget, emellett lehetőséget adott egyéb nemzetiség megjelölésére, illetve annak jelzésére, hogy a kérdezett nem kíván válaszolni az adott kérdésre.

„Mi az Ön anyanyelve?”

Anyanyelvként azt az élő nyelvet kellett megjelölni, amelyet a személy gyermekkorában (általában elsőként) tanult meg, amelyen családtagjaival általában beszél, és anyanyelvének vall.⁴ Legfeljebb két válasz volt adható.

A kérdőív a magyar után a nemzetiségi törvényben nevesített 13 („hazai”) nemzetiség nyelve (a cigányok/romák esetében egy válaszlehetőség keretében a romani és a beás) mellett előnyomatva felsorolta még az arab, kínai, orosz és vietnami válaszlehetőségeket, emellett felkínálta egyéb nyelv megjelölését is, illetve annak jelzését, hogy a kérdezett nem kíván válaszolni az adott kérdésre.

„Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?”

A kérdőív a magyar után a nemzetiségi törvényben nevesített 13 („hazai”) nemzetiség nyelve (a cigányok/romák esetében egy válaszlehetőség keretében a romani és a beás) mellett előnyomatva felsorolta még az arab, kínai, orosz és vietnami válaszlehetőségeket, emellett lehetőséget adott egyéb nyelv megjelölésére, illetve annak jelzésére, hogy a kérdezett nem kíván válaszolni az adott kérdésre. Legfeljebb két válasz volt adható.

³ A számlálóbiztosi útmutató felhívta a figyelmet arra, hogy „Amennyiben a személy csak egy nemzetiséghez, etnikai csoporthoz tartozik, a nem tartozik más nemzetiséghez választ kell megjelölni. Ha egynél több nemzetiséghez, etnikai csoporthoz tartozik, az egyiket a 34. kérdéshez, a másikat ehhez a kérdéshez jegyezze be”.

⁴ „A beszélni még nem tudó csecsemő anyanyelve az a nyelv, amelyen hozzátartozói rendszerint beszélnek. Ugyanígy kell eljárni a siket, siketvak és beszéd-fogyatékos személy esetében is, ha vállalja a válaszadást.”

A nemzeti-etnikai identitás kapcsán hasznos még a nyelvismeretre és az állampolgárságra vonatkozó kérdésekre adott válaszok elemzése is, de ezzel az elemzési szemponttal jelen tanulmányunkban nem foglalkozunk.⁵

A 2001. és a 2011. évi népszámlálás kérdőívei között a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó kérdések tárgyában lényegében tehát annyi a különbség, hogy a 2001-ben feltett négy kérdés mindegyikére akkor 3-3 válasz volt adható, 2011-ben pedig a kérdőívről lekerült a kulturális kötődésre vonatkozó kérdés, az anyanyelv és a családi-baráti körben használt nyelv kérdéseire 2-2 válasz volt adható, akárcsak a nemzetiségre vonatkozóan, de itt a két lehetséges választ két kérdésre bontották.

A 2011. október 1-i eszmei időponttal lebonyolított népszámlálás kérdőíve – akárcsak az előző – külön felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzetiségre, anyanyelvre, felekezeti hovatartozásra és egészségi állapotra vonatkozó (34–42. számú) kérdésekre a válaszadás nem kötelező,

⁵ A 2001. évi népszámlálásnál a „Milyen nyelveken beszél?” kérdésnél csak a magyar válaszlehetőség volt előnyomatva. A magyar jelölésén kívül legfeljebb 3 másik nyelv megjelölésére nyílt lehetőség.

A 2011. évi népszámlálásnál a „Milyen nyelven beszél? Milyen nyelven képes másokat megérteni és magát megértetni?” kérdésnél szintén csak a magyar válaszlehetőség volt előnyomatva. A magyar nyelv jelölésén kívül legfeljebb három válasz volt adható. A számlálóbiztosítói útmutató szerint „Ha valaki ennél több nyelven beszél, azt a három nyelvet kell beírni, amit az adatszolgáltató a legfontosabbnak tart. A beszélni még nem tudó gyermeknél azt a nyelvet (nyelveket) kell megjelölni, illetve beírni, amelyen (amelyeken) hozzátartozói beszélnek hozzá. A kérdéshez a mesterséges (pl. magyar jelnyelv, eszperantó), illetve a holt nyelvek (pl. latin, ógörög) is beírhatók.

Az állampolgárságra vonatkozóan 2001. évi népszámlálásnál a „Melyik ország állampolgára?” kérdés szerepelt. A kérdőíven Magyarország előnyomatva szerepelt, emellett 'más ország' megjelölésére is lehetőség volt.

2011. évi népszámlálásnál az „Állampolgársága?” kérdésnél a kérdőív a következő válaszlehetőségeket tartalmazta: 1. magyar; 2. magyar és külföldi, mégpedig: ... (egy válaszlehetőség); 3-4. nem magyar, mégpedig: ... (két válaszlehetőség); 0. hontalan. A számlálóbiztosítói útmutató szerint „A nem magyar állampolgárságot kell a megfelelő fehér téglalapba beírni. A kettős állampolgárok közül annak, akinek az egyik állampolgársága magyar, a magyar és külföldi, mégpedig válasz melletti helyre kell bejegyezni, hogy milyen külföldi állampolgársággal rendelkezik. A nem magyar állampolgárságú személynél a nem magyar, mégpedig válasz melletti fehér téglalap(ok)ba kell az állampolgárságát beírni. Itt két külföldi állampolgárság is bejegyezhető. Hontalan az a személy, aki egy országnak sem állampolgára.”

mivel azok a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény alapján az ún. különleges adatok körébe tartoznak.

A számlálóbiztosítói útmutató arra utasított, hogy ha a kérdezett „a 34–42. kérdések valamelyikére nem kíván választ adni, a kérdésre a nem kíván válaszolni választ kell megjelölni”.

A módszertani eltérések hatása az összehasonlíthatóságra

Mint mondtuk, a 2001. és a 2011. évi népszámlálás nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó kérdései között annyi a különbség, hogy miközben 2001-ben a témára vonatkozó négy népszámlálási kérdésre (milyen nemzetiségű; mi az anyanyelve; családi, baráti közösségben mely nyelvet használja, mely nemzet kultúrájához kötődik) 3-3 választ lehetett adni, addig 2011-ben kimaradt a kulturális kötődésre vonatkozó kérdés, a megmaradtakra pedig 2-2 válasz volt adható azzal, hogy a nemzetiségre vonatkozó válaszokat két külön kérdésre bontották.

Emiatt felmerül a kérdés, lehetséges-e a módszertani eltérések miatt összehasonlítani „az almát a körtével”? Akik az összehasonlítás lehetősége ellen érvelnek, a kisebbségi identitásdeklarációk számának 2011. évi jelentős arányú növekedését ezen módszertani különbségekkel magyarázzák.

Az alábbiakban azt elemezzük, hogy vezethetett-e a módszertani eltérések közül bármi is a növekedéshez:

1. A kulturális kötődés kérdésének elhagyásától értelemszerűen semmiképpen sem növekedhetett az adott kisebbséghez kötődők száma. Bár rendkívül eltérő mértékben, de minden kisebbség esetében a hozzá kötődők egy része kizárólag a kulturális kötődés jelölésével került az adott kisebbség körébe. Ezek egy része 2001-ben, amikor e kérdés már nem szerepelt a népszámlálási kérdőíven, nyilván a nemzetiség, az anyanyelv vagy a családi nyelv keretében jelezte az adott kisebbséghez való kötődését, de azt is feltételeznünk kell, hogy a másik részük viszont kikerült az adott kisebbséghez tartozók köréből.

2. Magától értetődő, hogy a lehetséges válaszok számának 3-ról 2-re csökkentésétől sem feltételezhetjük az identitásdeklarációk számának csökkenését, még ha tudjuk is, hogy az egy-egy kérdésre 3 választ adók száma a statisztikai makroelemzés szempontjából rendkívül csekély.

3. Marad még a lehetőség, hogy az identitásdeklarációk számának növekedését a nemzetiségre vonatkozó két lehetséges válasz két kérdésre bontása („Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?”; „Az előző kérdésnél megjelöltön kívül tartozik-e másik nemzetiséghez is?”) idézte elő.

Az adatok összehasonlítása alapján első pillantásra úgy tűnik, hogy ez az érvelés indokolt. Ha például megvizsgáljuk a német nemzetiségűeket, akkor látjuk, hogy míg 2001-ben több mint felük jelölt csak egy nemzetiséget, addig 2011-ben ezek aránya alig haladta meg a 20%-ot. Eközben a lehetséges három válasz között több mint háromnegyedik jelölte a németet és a magyart.

1. táblázat. A német nemzetiségűek megoszlása a válaszok száma szerint

Nemzetiség	2001. év (fő)	2011. év (fő)	2001. év (%)	2011. év (%)
Csak német	32746	27930	52,7	21,2
Német és magyar	29198	102349	47,0	77,6
Német és más	161	1672	0,3	1,3
Összesen	62105	131951	100,0	100,0

Az anyanyelv vonatkozásában viszont jóval nagyobb arányban nőtt a két választ adók száma, holott e kérdés esetében nem ösztönözték erre a kérdezettet két külön kérdés feltevésével, mint tették a nemzetiség esetében.

2. táblázat. A német anyanyelvűek megoszlása a válaszok száma szerint

Anyanyelv	2001. év (fő)	2011. év (fő)	2001. év (%)	2011. év (%)
Csak német	24933	17667	73,8	46,2
Német és magyar	8800	20260	26,1	53,0
Német és más	41	321	0,1	0,8
Összesen	33774	38248	100,0	100,0

Ugyanígy növekedett a kettős kötődést jelölők aránya a családi nyelv esetében is, bár itt már 2001-ben is rendkívül csekély volt azok száma, akik a családban csak németül beszéltek.

3. táblázat. A családban németül beszélők megoszlása a válaszok száma szerint

	2001. év (fő)	2011. év (fő)	2001. év (%)	2011. év (%)
Csak német	7520	8094	14,2	8,5
Német és magyar	45185	86028	85,4	89,9
Német és más	207	1539	0,4	1,6
Összesen	52912	95661	100	100

Mindez azt bizonyítja, hogy a 2001. és 2011. évi népszámlálások közötti módszertani eltérések nem befolyásolták lényegesen az eredményeket. A változások a „valós társadalmi folyamatokat” tükrözik, természetesen nem csak azokat, amelyek a kisebbségek keretében zajlottak, hanem azokat is, amelyek környezetükben játszódtak le, mi több, e két tényezőcsoport folyamatos interaktív viszonyban áll egymással. Ezzel a kérdéssel azonban egy korábbi tanulmányunkban már részletesen foglalkoztunk.⁶

⁶ Tóth Ágnes – Vékás János: A népszámlálások nemzeti-etnikai adatai mögött rejlő politikai tényezők (1949–1990). Kisebbségkutatás, 2008/ 3, 406–431.

A nemzeti-etnikai közösségek legfontosabb jellemzői

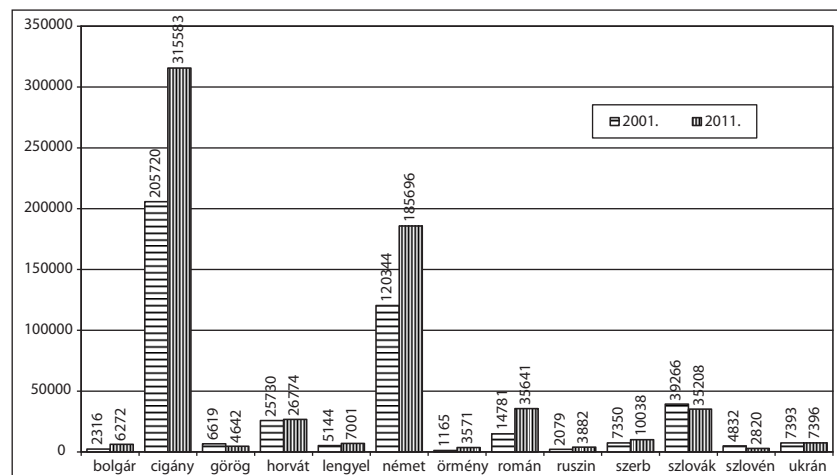
Ha egy kisebbség állapotáról, egészséges reprodukciójának feltételeiről egy gyorsjelentésben, a legrövidebben szeretnénk társadalomstatistikai eszközökkel beszámolni, akkor a következő mutatók a legfontosabbak: 1. létszám és arány; 2. korösszetétel; 3. gazdasági aktivitás; 4. végzettség.

Ezt a négy mutatót legalább a következő három területi szinten érdemes vizsgálni: 1. országos; 2. megyei; 3. települési.

Létszám

Az adott kisebbséghez kötődőnek (vagy tartozónak) tekintjük mindazokat, akik a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó népszámlálási kérdések legalább egyike esetében oda sorolták magukat. Miután egy-egy kérdésre 2001-ben három-három, 2011-ben pedig két-két válasz volt adható, az egyes kisebbségek létszámának összege valamivel nagyobb, mint a kisebbségi kötődésűek összlétszáma. A különbség azonban statisztikailag nem releváns, mivel a kettős kötődések hatalmas többsége magyar párú.

1. ábra. A kisebbségi identitásdeklarációk száma 2001, 2011.

4. táblázat. A nemzetiségek létszáma identitáskategóriánként 2001, 2011⁷

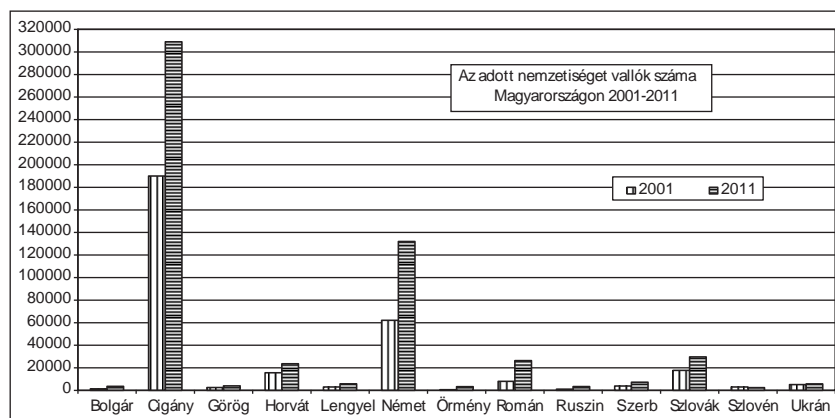
	összesen			nemzetiség			anyanyelv			családi nyelv		
	2001	2011	%	2001	2011	%	2001	2011	%	2001	2011	%
Bolgár	2316	6272	270,81	1358	3556	261,86	1299	2899	223,17	1118	2756	246,51
Cigány	205720	315583	153,40	189984	308957	162,62	48438	54339	112,18	53075	61143	115,20
Görög	6619	4642	70,13	2509	3916	156,08	1921	1872	97,45	1974	2346	118,84
Horvát	25730	26774	104,06	15597	23561	151,06	14326	13716	95,74	14779	16053	108,62
Lengyel	5144	7001	136,10	2962	5730	193,45	2580	3049	118,18	2659	3815	143,47
Német	120344	185696	154,30	62105	131951	212,46	33774	38248	113,25	52912	95661	180,79
Örmény	1165	3571	306,52	620	3293	531,13	294	444	151,02	300	496	165,33
Román	14781	35641	241,13	7995	26345	329,52	8482	13886	163,71	8215	17983	218,90
Ruszin	2079	3882	186,72	1098	3323	302,64	1113	999	89,76	1068	1131	105,90
Szerb	7350	10038	136,57	3816	7210	188,94	3388	3708	109,45	4186	5713	136,48
Szlovák	39266	35208	89,67	17693	29647	167,56	11817	9888	83,68	18057	16266	90,08
Szlovén	4832	2820	58,36	3025	2385	78,84	3180	1723	54,18	3108	1745	56,15
Ukrán	7393	7396	100,04	5070	5633	111,10	4885	3384	69,27	4519	3245	71,81
Együtt	442739	644524	145,58	313832	555507	177,01	135497	148155	109,34	165970	228353	137,59

⁷ A 2001. évi népszámlálás során – mint korábban jeleztük – a kérdőívben szerepelt a kulturális kötődésre vonatkozó kérdés is. Így az adott kisebbséghez kötődőek körébe soroltuk azokat is, akik csak az e kérdésre adott válaszukban nyilvánították ki az adott kisebbséghez való kötődésüket. A kizárólag a kulturális kötődésre adott válaszok alapján az adott kisebbséghez sorolt személyeknek az aránya kisebbségenként rendkívül nagymértékben eltér. Azt, hogy hogyan döntöttek volna, ha nem szerepel a kulturális kötődésre vonatkozó kérdés nem tudjuk. Feltételezhető azonban, hogy egy részük a nemzetiségre vonatkozó kérdésnél tüntette volna fel második, vagy harmadik válaszként. Egy részük viszont e kérdés hiányában kiesett volna az adott nemzetiséghez kötődők köréből. A két csoport feltételezett arányára nem lehet következtetni. Így ennek tudatában kell szemlélni az összehasonlító táblázatot.

Az egyes nemzetiségek 2001. évi identitásdeklarációinak összefüggéseire vonatkozóan bővebben lásd Tóth Ágnes – Vékás János: Lojalitás és szolidaritás. Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztikötődések erősödése? In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések. Tér és Terep 4. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 123–149.

A 13 nevesített kisebbséghez kötődő identitásdeklarációk összlétszáma a két népszámlálás között a másfélszeresére (443 ezerről 645 ezerre, 146%) nőtt. A változás mértéke és iránya azonban kisebbségenként nagy eltérést mutat. A legnagyobb mértékben az örmény és a bolgár kisebbség gyarapodott, kis létszámuk miatt azonban ez a gyarapodás kevésbé befolyásolta a magyarországi nemzetiségek összlétszámának növekedését. Nagyobb súllyal bír a románok számának két és félszeres növekedése, s még nagyobb a két legnagyobb létszámú közösség – a cigány (153%) és a német (154%) – szinte azonos arányú gyarapodása. Ugyanakkor csökkenést mutatnak a népszámlálási adatok három kisebbség (szlovák 90%, görög 70%, szlovén 58%) esetében.

2. ábra. Az adott nemzetiséget vallók száma Magyarországon 2001–2011

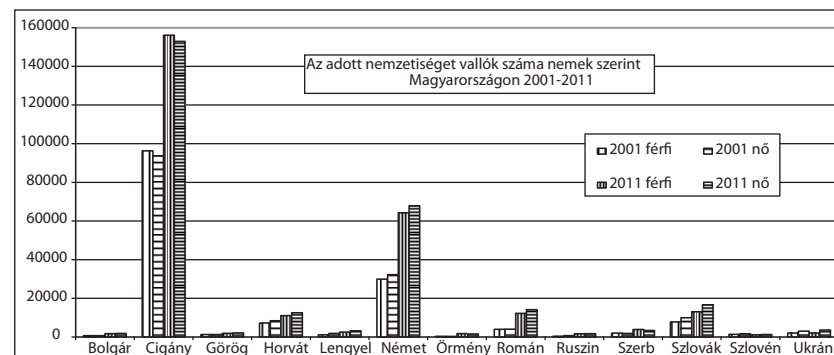

Az egyes identitáskategóriákat tekintve a növekedés a nemzetiségi bevallások összege tekintetében növekedett legnagyobb mértékben (177%). E tekintetben 2011-ben az örmények száma a 2001. évi több mint ötszörösére, a románoké és ruszinoké több mint háromszorosára, a bolgároké és németeké több mint kétszeresére nőtt. A nemzetiségi bevallások tekintetében csak a szlovének esetében látunk csökkenést (79%). Ők az egyetlen olyan kisebbségi közösség, amely nemcsak az anyanyelvi, hanem a nemzetiségi bevallások számát tekintve is csökkent 2001-hez viszonyítva, és a legkisebb létszámú kisebbség lett Magyarországon.

Nemzetiség szerint a kisebbségek között továbbra is a cigány, német és szlovák közösség a legnagyobb, míg a 4-5. helyen a horvát és a román helyet cserélt a 2001. évi sorrendhez viszonyítva.

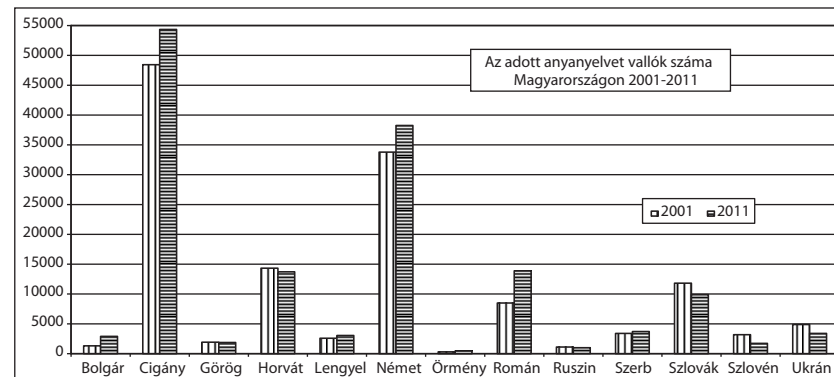
A nemek szerinti megoszlás szerint a férfiak a ruszin, a lengyel és a szerb nemzetiségűek számát gyarapították nagyobb mértékben, míg a nők elsősorban a románokét és örményekét.

3. ábra. Az adott nemzetiséget vallók száma nemeként 2001–2011

Megfigyelhetjük, hogy míg anyanyelv tekintetében a cigányság és németiség gyarapodásában domináns volt a férfi túlsúly, addig nemzetiség tekintetében a nemek szerinti arány majdnem kiegyensúlyozott.

4. ábra. Az adott anyanyelvet vallók száma Magyarországon 2001–2011

Az anyanyelv tekintetében a kisebbségenkénti bevallások összege nőtt egy szerény mértékben (a 2001. évi érték 109%-ára), de ez az átlag egy nagyon lényeges különbséget fed el: majd hatezerrel többen vallották anyanyelvüknek a cigányság valamelyik nyelvét, majd öt és fél ezerrel növekedett a román anyanyelvűek száma, és a növekedés a németeknél is megközelítette a négy és fél ezer főt. A többi, kisebb létszámú kisebbség nem befolyásolta jelentősen ezt az átlagot, a nemzetiségek majdnem felénél – ukrán, szlovén, szlovák, ruszin, horvát, görög – pedig abszolút számban is csökkent az adott kisebbség nyelvét anyanyelvként vallók száma.

Az anyanyelvi bevallások szempontjából a két legnagyobb létszámú kisebbség továbbra is a cigány és a német. A következő nagyságrend keretében azonban a horvát és a szlovák kisebbséghez nemcsak felzárkózott a román, de meg is előzte. A nagyságbeli helycsere egyaránt eredt a horvát és a szlovák anyanyelvűek számának csökkenéséből és a román anyanyelvűek markáns gyarapodásából.

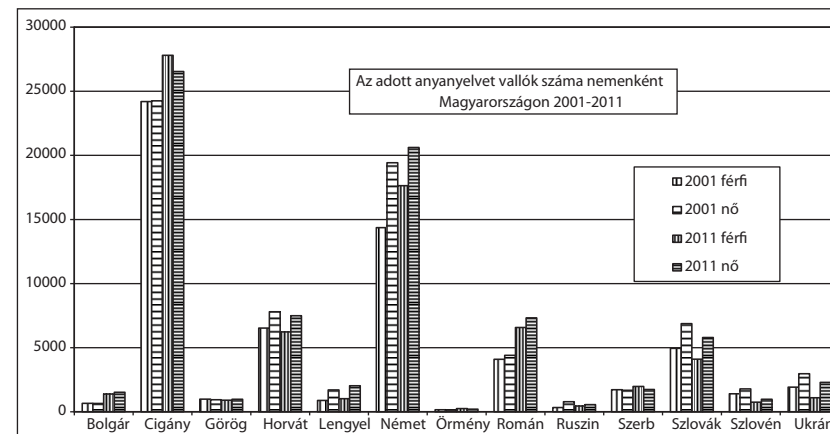
Külön figyelmet érdemel annak vizsgálata, hogy az adott kisebbségi közösséghez annak anyanyelve szerint kötődők gyarapodásához, illetve csökkenéséhez milyen arányban járultak hozzá a férfiak, illetve a nők. Statisztikailag ilyen tekintetben az eltérés a ruszinok esetében a legnagyobb, hiszen 2011-ben a ruszin férfiak száma 134,5%-kal lett nagyobb, mint volt 2001-ben, ugyanakkor pedig a ruszin nők száma a 2001. évinek a 71,1%-ára csökkent. Tudnunk kell azonban, hogy 2011-ben mindössze 999 személy vallotta magát ruszin anyanyelvűnek, és már 2001-ben is csak 1113 fő.

Azt a tényt azonban már inkább érdemes a statisztikai makroelemzés tárgyává tenni, hogy a német anyanyelvűek gyarapodásában a férfiak hozzájárulása 16%-kal, a cigányok esetében pedig 5,5%-kal nagyobb, mint a nőké.

E két anyanyelvi közösség létszáma egészében véve 2001-hez képest 2011-ben 12-13 százalékkal gyarapodott.

Csökkent viszont abszolút számban is a szlovén, az ukrán, a szlovák anyanyelvűek létszáma, és ezek mindegyikében a nők járultak hozzá nagyobb mértékben ahhoz, hogy a csökkenés ne legyen még jelentősebb.

5. ábra. Az adott anyanyelvet vallók száma nemenként 2001-2011

A családi, baráti közösségben használt nyelv tekintetében a kisebbségenkénti bevallások összege a 2001. évi mintegy harmadával nőtt, a legnagyobb arányban a bolgárok (247%), majd a románok (219%) körében. Csökkenés e tekintetben a szlovákok, ukránok és szlovének esetében tapasztalható.

Az identitáskategóriák részesedése

A három identitáskategóriára vonatkozó négy népszámlálási kérdés megválaszolása során az egyes identitáskategóriák részesedése az adott kisebbséghez kötődők összlétszámában rendkívül eltérő. A nemzetiség alapján a cigányság 97,9%-a kötődik, az örményeknél ez az arány 92,2%. Ugyanakkor a cigányoknak csak 17,2%-a mondta anyanyelvének a cigányság valamelyik nyelvét, az örményeknek pedig csak 12,4%-a az örményt. Hasonlóan alacsonyok az arányok a családi nyelv esetében is (19,4% illetve 13,9%).

Ezzel ellentétben a bolgár kötődésűek mindössze 56,7%-a vallotta magát bolgár nemzetiségűnek, ugyanakkor az anyanyelvi és a családi nyelvre vonatkozó nyilatkozatok aránya sem volt magas (46,2% illetve 43,9%), tehát az identitás kompaktsága alacsony, a közösség magja kicsi lehet.

Mint már korábban is jeleztük, a 2001. évi népszámlálás során, a kérdőíven szerepelt a kulturális kötődésre vonatkozó kérdés is. Így az adott kisebbséghez kötődők körébe soroltuk azokat is, akik csak az e kérdésre adott válaszukban nyilvánították ki az adott kisebbséghez való kötődésüket.

A kizárólag a kulturális kötődésre adott válasz alapján az adott kisebbséghez sorolt személyeknek az aránya kisebbségenként rendkívül nagymértékben eltért.

5. táblázat. A csak a kulturális kötődésre adott válasz alapján az adott kisebbséghez soroltak száma és aránya 2001

	Bolgár	Cigány	Görög	Horvát	Lengyel	Német	Örmény	Román	Ruszin	Szerb	Szlovák	Szlovén	Ukrán
csak kult.	403	6146	3680	3924	1042	27562	407	1717	274	1462	9541	502	477
csak kult. %	17,4	3,0	55,6	15,3	20,3	22,9	34,9	11,6	13,2	19,9	24,3	10,4	6,5

A fenti táblázatból látjuk, hogy a cigányok esetében ezek aránya mindössze 3%, ugyanakkor a görög kötődésűek száma megfelező, ha nem számítanánk be azokat, akik csak kulturális kötődésüket jelezték, de sem nyelvük (anyanyelv vagy családi baráti közösségben beszélt nyelv), sem nemzetiségük tekintetében nem vallották magukat a görögséghez tartozóknak.

Ennek tudatában kell szemlélni a következő összehasonlító táblázatot.

6. táblázat. Az egyes identitáskategóriák aránya az adott kisebbséghez kötődők körében 2001, 2011

	nemzetiség		anyanyelv		családi nyelv	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Bolgár	58,6	56,7	56,1	46,2	48,3	43,9
Cigány	92,4	97,9	23,5	17,2	25,8	19,4
Görög	37,9	84,4	29,0	40,3	29,8	50,5
Horvát	60,6	88,0	55,7	51,2	57,4	60,0
Lengyel	57,6	81,8	50,2	43,6	51,7	54,5
Német	51,6	71,1	28,1	20,6	44,0	51,5
Örmény	53,2	92,2	25,2	12,4	25,8	13,9
Román	54,1	73,9	57,4	39,0	55,6	50,5
Ruszin	52,8	85,6	53,5	25,7	51,4	29,1
Szerb	51,9	71,8	46,1	36,9	57,0	56,9
Szlovák	45,1	84,2	30,1	28,1	46,0	46,2
Szlovén	62,6	84,6	65,8	61,1	64,3	61,9
Ukrán	68,6	76,2	66,1	45,8	61,1	43,9

Hogy még egy pillanatra a görögök példájánál maradjunk, a táblázatból arra következtethetünk, hogy a 2001-ben csupán kulturális kötődésű görögök jelentős része 2011-ben nemzetiségként is felvállalta a görögséget. Ugyanakkor azonban 2011-re jelentősen megnőtt a görög kisebbség kompaktsága a nyelvi identitáskategóriák tekintetében is, anyanyelvi tekintetben szó szerint az összes többi kisebbségnél mutatkozó trenddel szemben. A többi kisebbség esetében az adott kisebbség nyelvét anyanyelvüknek vallók aránya jelentősen csökkent. De ez az egyöntetűség csak az arányra vonatkozik, mivel a nemzetiségi identitásdeklarációk sokkal nagyobb mértékben növekedtek, mint ahogy a legtöbb kisebbség esetében, ha enyhébb mértékben is, de szintén növekedtek az anyanyelvi bevallások is.

A családi nyelv tekintetében tapasztalható tendenciák viszont nagyon eltérőek, ezeknél kisebbségenként kell megvizsgálni az okokat.

Arány az össznépességben

Miután a legnagyobb kisebbségek létszáma nőtt, az ország össznépessége viszont csökkent, az egyes kisebbségeknek az össznépességben képviselt aránya a következőképp alakult:

7. táblázat. Az egyes kisebbségek aránya az ország össznépességében 2001, 2011

	2001		2011	
	fő	%	fő	%
Bolgár	2 316	0,02	6 272	0,06
Cigány	205 720	2,02	315 583	3,18
Görög	6 619	0,06	4 642	0,05
Horvát	25 730	0,25	26 774	0,27
Lengyel	5 144	0,05	7 001	0,07
Német	120 344	1,18	185 696	1,87
Örmény	1 165	0,01	3 571	0,04
Román	14 781	0,14	35 641	0,36
Ruszin	2 079	0,02	3 882	0,04
Szerb	7 350	0,07	10 038	0,10
Szlovák	39 266	0,39	35 208	0,35
Szlovén	4 832	0,05	2 820	0,03
Ukrán	7 393	0,07	7 396	0,07
Népesség	10 198 315	4,34	9 937 628	6,49

A népesség sorban a % oszlopokban az egyes kisebbségek arányának egyszerű összege szerepel. Mivel lehetséges volt a kettős kötődés jelölése, a 13 hazai nemzetiség összlétszáma ennél a számnál, ha nem is sokkal, de valamivel csak kisebb lehet, tehát 2011-ben semmiképp se éri el a 6,5%-ot.

Területi adatok

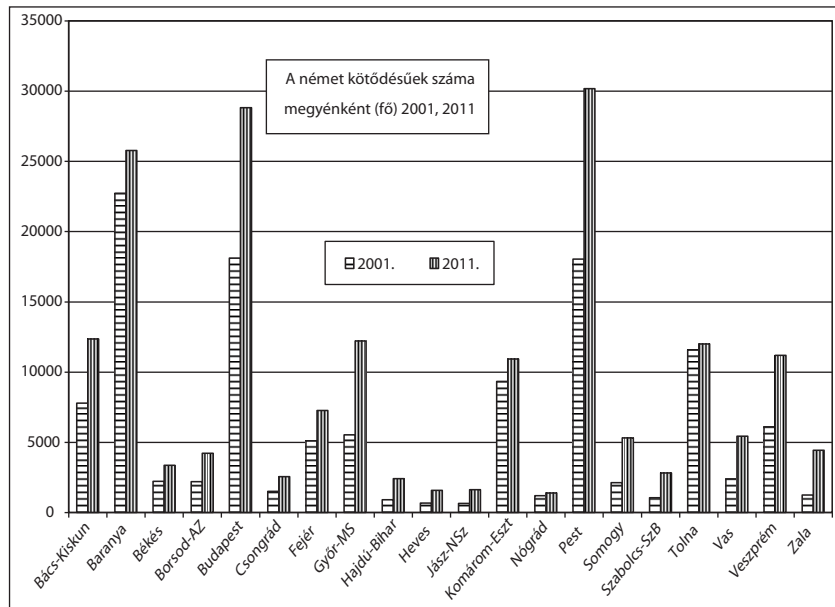
Megyéenkénti megoszlás

A 2011. évi népszámlálás adatai szerint a kisebbségek közül egy adott megye össznépességében a legmagasabb arányt a cigányok képezik Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, (8,51%; 2001-ben 6,26%). Őket követik a németek Baranyában (6,67%; 2001-ben 5,58%), majd a szlovákok Békésben (2,47%; 2001-ben 2,58%), a horvátok Baranyában (1,86%; 2001-ben 1,79%) és a románok Békésben (1,73%; 2001-ben 1,34%). A többi kisebbség össznépességén belüli aránya egy megyében sem éri el az 1%-ot.

A területi szétszórtság a két népszámlálás között tovább fokozódott. Miközben Baranyában 2001-ben a magyarországi németiség 18,9%-a élt, addig 2011-re hányaduk 13,9%-ra csökkent. Abszolút számuk így is nőtt 22 720-ról 25 777-re, de ez csak 113%-os gyarapodás az országos 154%-hoz viszonyítva, miközben a kisebb számban németek által lakott megyékben gyarapodásuk a 200–300%-ot is elérte.

Békésben írták össze 2001-ben a szlovákok 26,1%-át, 2011-re e megyére a szlovákság 25,2%-a jutott. A Baranya megyei horvátok 2001-ben közösségük 28,3%-át képezték, 2011-re viszont már csak 26,8%-át. Ugyanez mondható el a Békés megyei románokról is (2001-ben 36%, 2011-ben 17,5% élt e megyében), esetükben azonban nem elsősorban a belső vándorlás vezetett a hagyományos településterületükön élők hányadának ilyen nagymértékű csökkenéséhez, hanem a bevándorlók (külföldön születettek) további jelentős gyarapodása, akik már 2001-ben is a román kötődésűek 49%-át képezték és elsősorban Közép-Magyarországon írták őket össze.

6. ábra. A német kötődésűek száma megyénként (fő) 2001, 2011.

A tömbösödés enyhe jelei csak a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei cigányság esetében tapasztalhatók: míg 2001-ben a 26628 cigány kötődésű a magyarországi cigányság 12,9%-át képezte, addig a 153%-os országos átlagon felüli 168%-os megyei gyarapodás után a 44738 cigány már országos közösségének 14,2%-át jelentette. Meg kell jegyezni, hogy ugyanez a tendencia a cigányság által sokkal nagyobb számban lakott Borsod-Abaúj-Zemplén megyében nem tapasztalható.

8. táblázat. Az adott kisebbséghez kötődők száma megyénként 2001, 2011 (1. rész)

	Bolgár		Cigány		Görög		Horvát		Lengyel		Német							
	2001	2011	%	2001	2011	%	2001	2011	%	2001	2011	%						
Bács-Kiskun	49	231	471	6763	11327	167	115	63	55	3215	3502	109	150	145	97	7781	12341	159
Baranya	86	204	237	10623	17585	166	220	149	68	7294	7185	99	237	213	90	22720	25777	113
Békés	46	103	224	5578	9541	171	127	44	35	70	51	73	89	134	151	2205	3344	152
Borsod-AZ.	93	335	360	46635	58376	125	296	204	69	41	48	117	312	663	213	2198	4210	192
Budapest	1207	2271	188	14019	20151	144	3410	2311	68	1525	2186	143	2044	2758	135	18097	28818	159
Csongrád	73	171	234	3149	5006	159	215	139	65	262	358	137	166	186	112	1502	2556	170
Fejér	39	157	403	4317	6497	150	477	421	88	157	353	225	220	305	139	5103	7252	142
Győr-MS.	25	256	1024	1669	3511	210	122	60	49	3481	3028	87	164	196	120	5519	12203	221
Hajdú-Bihar	83	341	411	11742	18546	158	154	114	74	36	34	94	169	176	104	902	2398	266
Heves	17	108	635	12629	19467	154	85	68	80	24	41	171	106	125	118	658	1576	240
Jász-NSz.	35	172	491	12305	19089	155	104	120	115	30	32	107	83	122	147	631	1609	255
Kom-Esz.	58	162	279	2670	4371	164	181	91	50	76	109	143	200	215	108	9336	10930	117
Nógrád	21	55	262	9950	15489	156	38	24	63	17	20	118	59	64	108	1200	1384	115
Pest	322	1052	327	12465	20719	166	615	593	96	721	980	136	586	1027	175	18041	30176	167
Somogy	38	96	253	10360	16794	162	82	62	76	1504	1547	103	124	121	98	2112	5301	251
Szabolcs-SzB.	43	171	398	26628	44738	168	65	69	106	16	24	150	67	131	196	1049	2797	267
Tolna	22	73	332	5440	9072	167	98	20	20	170	178	105	77	56	73	11552	11983	104
Vas	11	96	873	1577	2685	170	55	26	47	3124	3197	102	56	75	134	2387	5428	227
Veszprém	25	141	564	2423	5336	220	110	33	30	131	131	100	167	197	118	6102	11176	183
Zala	23	77	335	4778	7283	152	50	31	62	3836	3770	98	68	92	135	1249	4437	355
Összesen	2316	6272	271	205720	315583	153	6619	4642	70	25730	26774	104	5144	7001	136	120344	185696	154

9. táblázat. Az adott kisebbséghez kötődők száma megyénként 2001, 2011 (2. rész)

	Örmény		Román		Ruszin		Szerb		Szlovák		Szlovén		Ukrán				
	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011			
Bács-Kiskun	21	137	652	1797	513	78	55	71	1663	2018	121	117	28	24	347	216	62
Baranya	35	94	269	341	600	176	47	80	170	150	182	121	123	34	218	101	46
Békés	25	67	268	5325	6240	117	41	36	88	10259	8877	87	262	44	229	129	56
Borsod-AZ.	15	153	1020	271	652	241	311	1457	468	45	102	227	131	17	423	436	103
Budapest	655	1530	234	2637	8480	322	735	789	107	1851	2552	138	643	271	2055	2128	104
Csongrád	32	117	366	891	2022	227	59	53	90	1177	2041	173	82	76	260	151	58
Fejér	37	96	259	350	974	278	62	108	174	156	325	208	278	329	301	262	87
Győr-Mén.	17	82	482	253	923	365	34	49	144	79	173	219	195	1802	924	123	111
Hajdú-Bihar	40	158	395	977	2592	265	58	143	247	47	132	281	129	182	141	51	4
Heves	9	51	567	244	634	260	42	122	290	30	39	130	720	558	78	34	6
Jász-NSz.	8	54	675	225	620	276	46	52	113	42	68	162	135	144	107	47	8
Kom-Eszk.	29	85	293	284	803	283	50	35	70	79	104	132	5100	3537	69	133	26
Nógrád	7	44	629	115	269	234	22	23	105	13	14	108	3485	2860	82	74	11
Pest	111	452	407	1165	5649	485	230	351	153	1306	1620	124	8331	7463	90	379	107
Somogy	31	86	277	191	431	226	41	31	76	104	140	135	74	148	200	72	30
Szabolcs-SzB.	30	97	323	237	1219	514	72	374	519	23	47	204	336	297	88	62	10
Tolna	23	52	226	253	424	168	15	17	113	164	172	105	143	119	83	64	8
Vas	10	51	510	155	336	217	28	33	118	48	53	110	64	103	161	2215	1894
Veszprém	22	120	545	367	610	166	86	47	55	67	136	203	156	279	179	71	32
Zala	8	45	563	150	366	244	22	27	123	39	94	241	50	74	148	79	105
Összesen	1165	3571	307	14781	35641	241	2079	3882	187	7350	10038	137	39266	35208	90	4832	2820

Településtípusonkénti megoszlás

A nemzetiségek tagjainak a lakott település típusa, és ezzel együtt alapvetően a nagysága szerinti megoszlása is kettősséget rejt magában: miközben a kis lélekszámú községekben a népességen belüli arányuk nagyobb, és ez a kompaktság az identitás megőrzésének fontos tényezője, addig a modernizáció forrásai éppen a nagyobb lélekszámú városok.

Bár még nem állnak rendelkezésre azok az adatok, amelyekből megállapítható, hogy a nemzetiségek város lakó hányadának növekedése milyen mértékben ered a belső, és milyenben a külső vándorlásból, a tendencia evidens. A legnagyobb mértékben a románok esetében jut kifejezésre.

2001-ben a községekben összeírt 6553 román még a magyarországi románság 44,3%-át képezte. Bár 2011-re a községekben összeírt románok száma majdnem megkétszereződött (11 934 fő), ők akkor már a románság országos összlétszámának alig egyharmadát (33,5%) képezték. Ugyanakkor a fővárosra eső hányaduk 6 százalékponttal lett nagyobb (17,8%-ról 23,8%-ra nőtt), de jelentősen (4,2 százalékponttal) növekedett az egyéb, nem megyei jogú városokban is.

Esetükben e változás alapvető forrása a jelentős mértékű bevándorlás. A helyzet nem ilyen egyértelmű a horvátoknál. Esetükben a községben összeírtak száma a 2001. évi 16 123 főről (a horvátság majd kétharmada, 62,7%) a 2011. évi összeírásig 14 764 főre apadt, akik akkor a horvátságnak már alig több mint felét képezték, elsősorban a kisebb városok népességét gyarapítva.

Ennél enyhébb mértékben jut kifejezésre ez a tendencia a németeknél és a cigányoknál is, míg a szerbek esetében a községben lakók hányadának csökkenése jórészt egyenesen ellentételeződik a különböző várostípusok között.

A migráció és a modernizáció fogalma szorosan összefügg. Eddigi kutatási eredményeink azt mutatják azonban, hogy a kisebbségek esetében a vándorlás távolsága egyenes arányban áll az identitás kompaktségének csökkenésével. Ezért megítélésünk szerint a kisebbségek vonatkozásában a modernizáció során az „eszközt az emberhez” módszert

kell előnyben részesíteni. Azaz a területfejlesztési tervek készítésekor figyelembe kell a kisebbségek sajátos érdekeit.

A több nemzedék alatt meggyökeresedett, helyi hagyományok által összeforrt kisebbségi közösségek számára csak a területfejlesztési eszközök körültekintő alkalmazása tudja ellensúlyozni a város modernizációs csábításait.

10. táblázat. Az adott kisebbséghez kötődők megoszlása a lakott település típusa szerint 2001, 2011

	Főváros		Megyei jogú város				Többi város				Község					
	2001		2001		2011		2001		2011		2001		2011			
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%		
Népesség	1777921	17,4	1729040	17,4	2033919	19,9	2029393	20,4	2761040	27,1	3145425	31,7	3625435	35,5	3033770	30,5
Bolgár	1207	52,1	2271	36,2	395	17,1	1200	19,1	369	15,9	1675	26,7	345	14,9	1126	18,0
Cigány	14019	6,8	20151	6,4	19413	9,4	29958	9,5	56414	27,4	98914	31,3	115874	56,3	166560	52,8
Görög	3410	51,5	2311	49,8	1396	21,1	896	19,3	864	13,1	685	14,8	949	14,3	750	16,2
Horvát	1525	5,9	2186	8,2	3916	15,2	4437	16,6	4166	16,2	5387	20,1	16123	62,7	14764	55,1
Lengyel	2044	39,7	2758	39,4	1117	21,7	1386	19,8	1020	19,8	1775	25,4	963	18,7	1082	15,5
Német	18097	15,0	28818	15,5	18822	15,6	29896	16,1	29180	24,2	53953	29,1	54245	45,1	73029	39,3
Örmény	655	56,2	1530	42,8	223	19,1	672	18,8	149	12,8	835	23,4	138	11,8	534	15,0
Román	2637	17,8	8480	23,8	1896	12,8	4814	13,5	3695	25,0	10413	29,2	6553	44,3	11934	33,5
Ruszin	735	35,4	789	20,3	421	20,3	728	18,8	432	20,8	1076	27,7	491	23,6	1289	33,2
Szerb	1851	25,2	2552	25,4	1697	23,1	2723	27,1	1843	25,1	2777	27,7	1959	26,7	1986	19,8
Szlovák	4929	12,6	3257	9,3	6551	16,7	5014	14,2	9556	24,3	10720	30,4	18230	46,4	16217	46,1
Szlovén	643	13,3	271	9,6	677	14,0	336	11,9	1316	27,2	902	32,0	2196	45,4	1311	46,5
Ukrán	2055	27,8	2128	28,8	1648	22,3	1642	22,2	1972	26,7	2066	27,9	1718	23,2	1560	21,1

Korösszetétel

A magyarországi nemzetiségek körében markáns eltérés mutatkozik a 12 nevesített nemzeti kisebbség, illetve a cigány etnikai kisebbség között. Bár a különbség a két népszámlálás között enyhén mérséklődött, a négy korcsoport (0–14 gyermekkorú, 15–39 fiatal aktív korú, 40–59 idősebb aktív korú, 60–X időskorú) mindegyike esetében még mindig jelentős. (11. táblázat)

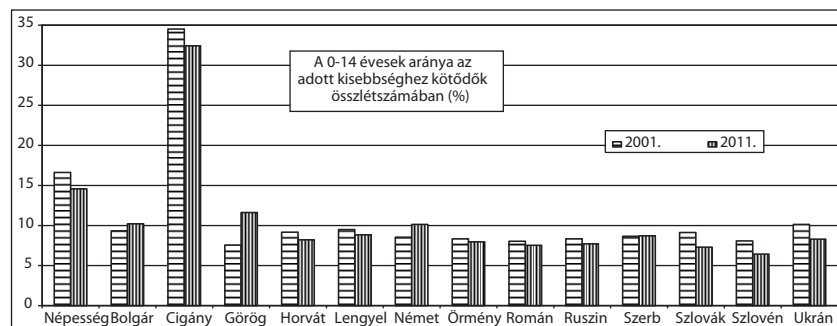
Az ország össznépességében a gyerekkorúak (0–14 év) aránya 2001-ben 16,6%, 2011-ben 14,6% volt. A népesség tehát tovább öregeedett. A kisebbségekre nézve kedvezőtlen tény, hogy a cigányságon kívül egyikük sem érte el még ezt a kedvezőtlen arányt sem. Ebben a tekintetben is a szlovének helyzete a legkedvezőtlenebb (a gyerekkorúak aránya 8,1%-ról 6,4%-ra csökkent), de nem sokkal jobb a szlovákok (9,1%–7,3%) esetében sem.

Ugyanakkor a cigányok körében a korcsoport részesedése az országos átlagnak jóval több, mint a kétszerese, de tapasztalható náluk a gyerekkorúak arányának egy enyhe csökkenése (34,5%–32,4%).

11. táblázat. Az adott kisebbséghez kötődők összlétszámának korcsoportok szerinti megoszlása 2001, 2011

	0–14						15–39						40–59						60–X					
	2001		2011		2001		2011		2001		2011		2001		2011		2001		2011					
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%				
Népesség	1694936	16,6	1447659	14,6	3574493	35,0	3403983	34,3	2847327	27,9	2754875	27,7	2081559	20,4	2331111	23,5	502	21,7	1579	25,2	14573	4,6		
Bolgár	216	9,3	640	10,2	789	34,1	2061	32,9	809	34,9	1992	31,8	9670	4,7	14573	4,6	1085	16,4	854	18,4	8433	31,5		
Cigány	71005	34,5	102324	32,4	89348	43,4	134566	42,6	35697	17,4	64120	20,3	9670	4,7	14573	4,6	1085	16,4	854	18,4	8433	31,5		
Görög	500	7,6	539	11,6	3047	46,0	1928	41,5	1987	30,0	1321	28,5	1085	16,4	854	18,4	1085	16,4	854	18,4	8433	31,5		
Horvát	2358	9,2	2198	8,2	7508	29,2	7334	27,4	8567	33,3	8809	32,9	7297	28,4	1508	21,5	7297	28,4	1508	21,5	1508	21,5		
Lengyel	488	9,5	618	8,8	1688	32,8	2500	35,7	2235	43,4	2375	33,9	733	14,2	1508	21,5	733	14,2	1508	21,5	1508	21,5		
Német	10275	8,5	18807	10,1	36048	30,0	62438	33,6	39533	32,8	53895	29,0	34488	28,7	50556	27,2	34488	28,7	50556	27,2	50556	27,2		
Örmény	97	8,3	284	8,0	455	39,1	1253	35,1	381	32,7	1096	30,7	232	19,9	938	26,3	232	19,9	938	26,3	938	26,3		
Román	1187	8,0	2682	7,5	6436	43,5	14677	41,2	4117	27,9	12033	33,8	3041	20,6	6249	17,5	3041	20,6	6249	17,5	6249	17,5		
Ruszin	173	8,3	299	7,7	784	37,7	1231	31,7	716	34,4	1286	33,1	406	19,5	1066	27,5	406	19,5	1066	27,5	1066	27,5		
Szerb	636	8,7	874	8,7	2930	39,9	3980	39,6	2159	29,4	3236	32,2	1625	22,1	1948	19,4	1625	22,1	1948	19,4	1948	19,4		
Szlovák	3584	9,1	2570	7,3	9615	24,5	8678	24,6	12440	31,7	10813	30,7	13627	34,7	13147	37,3	13627	34,7	13147	37,3	13147	37,3		
Szlovén	390	8,1	181	6,4	1376	28,5	691	24,5	1648	34,1	983	34,9	1418	29,3	965	34,2	1418	29,3	965	34,2	965	34,2		
Ukrán	749	10,1	613	8,3	3164	42,8	3286	44,4	2270	30,7	2294	31,0	1210	16,4	1203	16,3	1210	16,4	1203	16,3	1203	16,3		

7. ábra. A 0–14 évesek aránya az adott kisebbséghez kötődők összlétszámában 2001, 2011 (%)

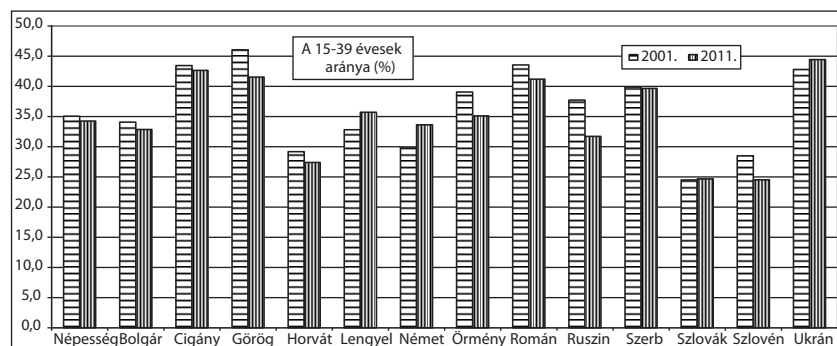

Az aktív korú cigányok aránya enyhén nőtt (60,8%-ról 63%-ra), de az idősebb aktív korúak aránya még mindig nagyon alacsony. Ugyanakkor az időskorúak már korábban is példátlanul alacsony aránya tovább csökkent (4,7%-ról 4,6%-ra).

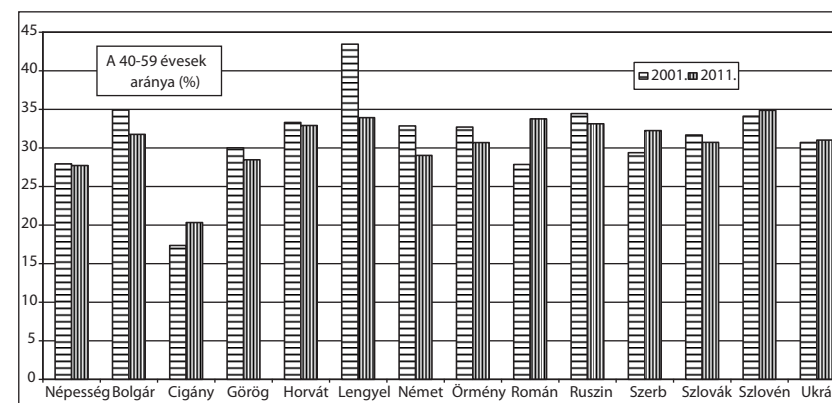
A németek szempontjából egyaránt pozitív a gyermekkorúak arányának növekedése (8,5%–10,1%) és az időskorúak arányának enyhe csökkenése (28,7%–27,2%). Az aktív korúak aránya nagyjából megmaradt, de eltolódott a fiatalabb aktív korúak irányába (30%–33,6%).

A szerbeknél az aktív korúak és a fiatal aktív korúak aránya nagyjából megmaradt. Az idősebb aktív korúak aránya nőtt, amit az időskorúak arányának csökkenése ellentételez.

8. ábra. A 15–39 évesek aránya az adott kisebbséghez kötődők összlétszámában 2001, 2011 (%)

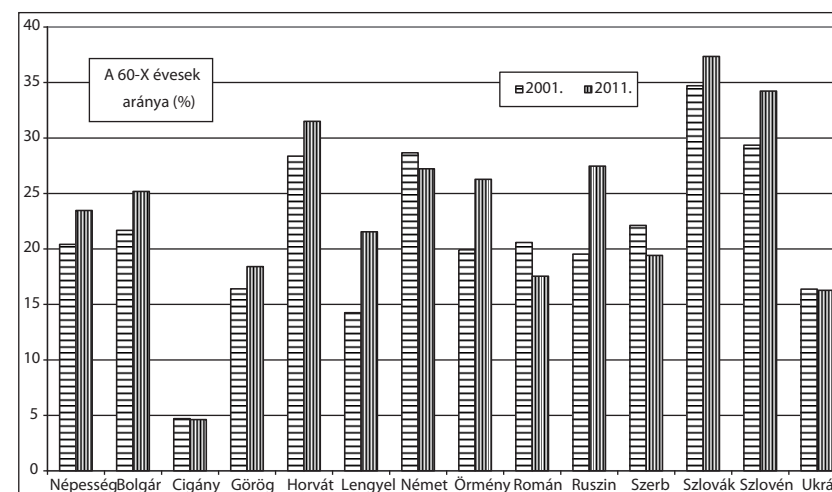

9. ábra. A 40–59 évesek aránya az adott kisebbséghez kötődők összlétszámában 2001, 2011 (%)

Az össznépszerűséghez viszonyítva – a cigányság kivételével – valamennyi kisebbség körében magasabb az idősebb aktív korúak aránya. A 2001 és 2011 között megfigyelhető tendencia azonban kisebbségenként változó. A bolgárok és lengyelek esetében csökkent legnagyobb arányban e korcsoport részesedése, míg a románság esetében nőtt.

10. ábra. A 60–X évesek aránya az adott kisebbséghez kötődők összlétszámában 2001, 2011 (%)

Bár az elmúlt tíz évben az össznépeségben is nőtt a 60–X évesek aránya, ez a növekedés még nagyobb arányú a szlovák, szlovén, valamint a ruszin és lengyel kisebbség esetében. Míg előző kettő esetében az időskorúak aránya már 2001-ben is jóval meghaladta az országos átlagot, a ruszinok nem különböztek attól, a lengyelek körében pedig ennek a korcsoportnak a részaránya jelentősen alatta maradt annak. 2001-hez viszonyítva csökkent valamelyest a szerb és német közösségben e korcsoport aránya.

Gazdasági aktivitás

A két népszámlálás között az össznépeségben nőtt a gazdaságilag aktív lakosság aránya (40,3%-ról 45,4%-ra). Eközben azonban magasabb lett mind a foglalkoztatottak (36,2–39,7%), mind a munkanélküliek (4,1–5,7%) részesedése az össznépeségben. E változás ellentételezése az inaktívak körében nagyjából egyenlően oszlik meg az inaktív keresők (32,4–29,7%) és az eltartottak (27,3–24,9%) között.

Ezek a trendek a kisebbségek esetében is kifejezésre jutottak. A foglalkoztatottak aránya a románoknál nőtt meg a legnagyobb mértékben 40,5%-ról 51,5%-ra, ami 11,1 százalékpontos növekedés. Esetükben ez a mutató már 2001-ben is magasabb volt az országosnál, és most még magasabban felülmúlja. A román kötődésűek körében már 2001-ben is 49%-os volt a külföldön születettek aránya, a területi megoszlásból azt feltételezzük, hogy a növekedést továbbra is az aktív korúak magas bevándorlási aránya hozza magával.

Hasonló a helyzet a szerbeknél, csak valamivel kisebb mértékben (magasabb országos átlag, 6,4 százalékpontos növekedés).

A szlovákok esetében a foglalkoztatottak aránya 2001-ben jelentősen elmaradt az országostól (34,2%–36,2%), a 2001 és 2011 között körükben tapasztalható kedvező változás (34,2%–39,6%) annyit eredményezett, hogy majdnem felzárkóztak az országos átlaghoz (39,6%–39,7%), vagyis mindössze 0,1 százalékpontos a lemaradásuk.

Külön kell beszélni a cigányság körében tapasztalható változásról. 2001-ben a cigány kötődésűek mindössze 10,8%-a volt foglalkoztatott,

ami akkor drasztikus elmaradás volt az amúgy nemzetközi összehasonlításban szintén alacsony 36,2%-os országos aránytól. 2011-ben a cigány kötődésűek 16,4%-a mondta magát foglalkoztatottnak, és ez az 5,6 százalékpontos, az országos mértéknél (3,5 százalékpont) jelentősen nagyobb növekedés még mindig aggasztóan kevés a sikeres integráció szempontjából.

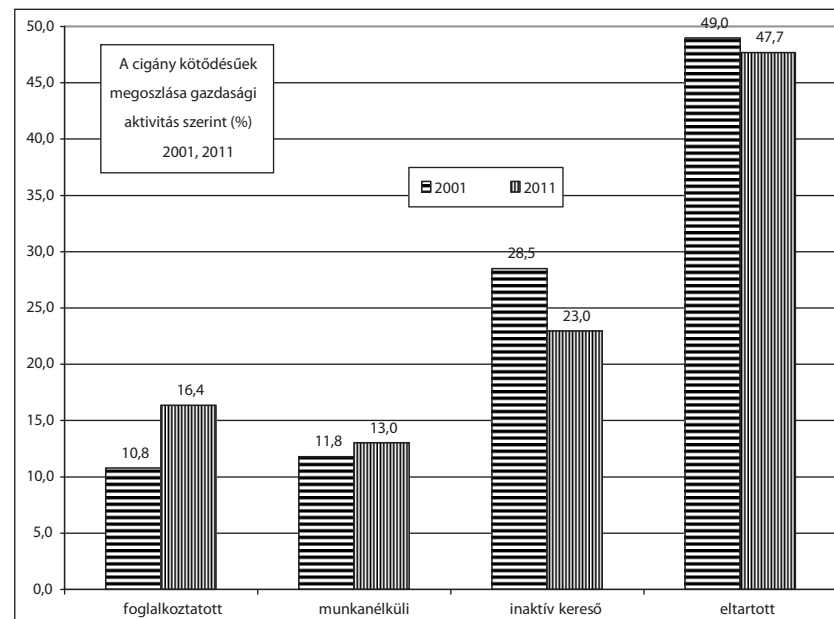
A foglalkoztatottság aránya csak a görögöknél csökkent (4,4 százalékponttal, 47%-ról 42,6%-ra), esetükben a különbséget elsősorban az eltartottak arányának 6,2 százalékpontos növekedése ellentételezi.

12. táblázat. Az adott kisebbséghez kötődők összlétszámának gazdasági aktivitás szerinti megoszlása 2001, 2011

	Foglalkoztatott		Munkanélküli		Inaktív Kereső		Eltartott	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Bolgár	1009	43,6	78	3,4	684	29,5	545	23,5
Cigány	22179	10,8	24236	11,8	58572	28,5	100733	49,0
Görög	3112	47,0	282	4,3	1766	26,7	1459	22,0
Horvát	9872	38,4	11144	41,6	10355	40,2	4724	18,4
Lengyel	2478	48,2	189	3,7	1200	23,3	1277	24,8
Német	48337	40,2	3107	2,6	45940	38,2	22960	19,1
Örmény	546	46,9	40	3,4	327	28,1	252	21,6
Román	5982	40,5	697	4,7	4976	33,7	3126	21,1
Ruszin	903	43,4	102	4,9	628	30,2	446	21,5
Szerb	3023	41,1	263	3,6	2227	30,3	1837	25,0
Szlovák	13423	34,2	1089	2,8	18245	46,5	6509	16,6
Szlovén	1884	39,0	149	3,1	2019	41,8	780	16,1
Ukrán	3226	43,6	320	4,3	2053	27,8	1794	24,3
Népesség	3690269	36,2	416210	4,1	3305541	32,4	2786295	27,3
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Bolgár	1009	46,2	352	5,6	1780	28,4	1243	19,8
Cigány	51608	16,4	41049	13,0	72444	23,0	150482	47,7
Görög	1979	42,6	300	6,5	1052	22,7	1311	28,2
Horvát	11144	41,6	1208	4,5	9860	36,8	4562	17,0
Lengyel	3489	49,8	407	5,8	1652	23,6	1453	20,8
Német	82232	44,3	7779	4,2	57350	30,9	38335	20,6
Örmény	1706	47,8	219	6,1	954	26,7	692	19,4
Román	18365	51,5	2675	7,5	8577	24,1	6024	16,9
Ruszin	1739	44,8	225	5,8	1233	31,8	685	17,6
Szerb	4773	47,5	587	5,8	2304	23,0	2374	23,7
Szlovák	13930	39,6	1425	4,0	14831	42,1	5022	14,3
Szlovén	1174	41,6	91	3,2	1141	40,5	414	14,7
Ukrán	3319	44,9	606	8,2	1694	22,9	1777	24,0
Népesség	3942723	39,7	568497	5,7	2949727	29,7	2476681	24,9

A munkanélküliek országos arányának enyhe növekedését (4,1%-ról 5,7%-ra, vagyis 1,6 százalékpont) az összes kisebbség mutatói is tükrözik, de az országos átlagtól csak a kis létszámú ukrán közösségben tér el jelentősen (2001-ben a 320 ukrán munkanélküli az ukrán kötődésűek 4,3%-át képezte, míg a 2011. évi 606 munkanélküli 8,2%-ot, amikor a cigányság után náluk volt legmagasabb ez az arány).

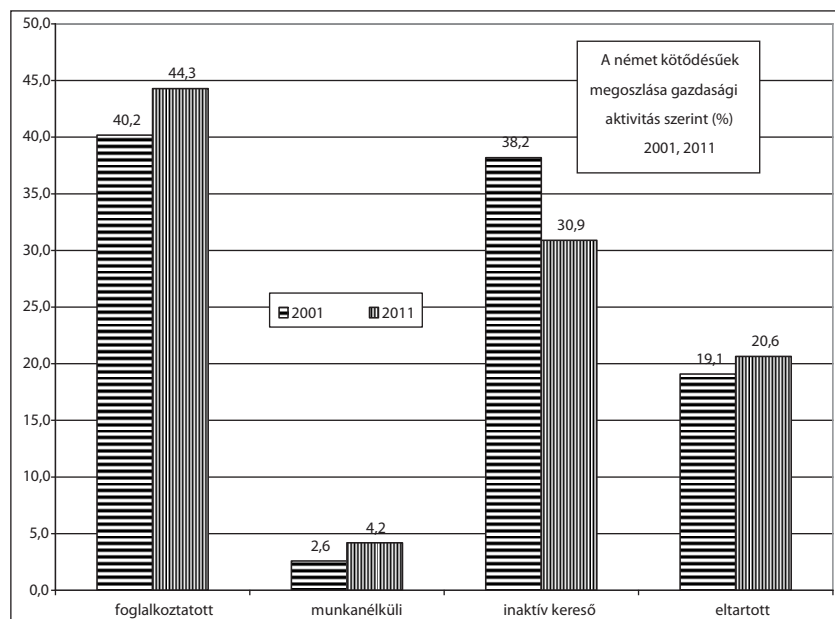
11. ábra. A cigány kötődésűek megoszlása gazdasági aktivitás szerint 2001, 2011 (%)

A cigányság esetében viszont a munkanélküliek arányának növekedése elmarad az országos mértéktől (11,8%-ról 13%-ra, vagyis 1,2 százalékponttal, az országos 1,6 százalékpontozatához viszonyítva).

A másik legnagyobb létszámú kisebbség, a németek esetében a mutatók már 2001-ben is kedvezőbbek voltak az országos átlagnál, és 2011-re is azok maradtak. A foglalkoztatottak aránya 4,1 százalékponttal (40,2%-ról 44,3%-ra) nőtt a 3,5 százalékpontos országos átlaghoz viszonyítva, a munkanélkülieké pedig pontosan annyival, mint az országos átlag (1,6 százalékpont).

12. ábra. A német kötődésűek megoszlása gazdasági aktivitás szerint 2001, 2011

Végzettség

Az egyes kisebbségek legmagasabb iskolai végzettség szerinti arányaiban beállt változásokat még nem tudjuk eléggé megbízhatóan elemezni, mert a 2011. évi népszámlálásra köztett adattábla csak a kisebbségi kötődésűek összlétszámának megoszlását tartalmazza, nem pedig a megfelelő életkorúakét, így a képet torzítja a gyermekkorúak eltérő aránya. Vagyis a cigányoknál már ezzel is valamivel kedvezőtlenebb, az előregedettebb kisebbségeknél pedig a valósnál valamivel kedvezőbb kép mutatkozik az egymás közti, vagy az össznépeességgel való összehasonlítás során.

13. táblázat. Az adott kisebbséghez kötődők összlétszámának megoszlása legmagasabb iskolai végzettség szerint 2001, 2011

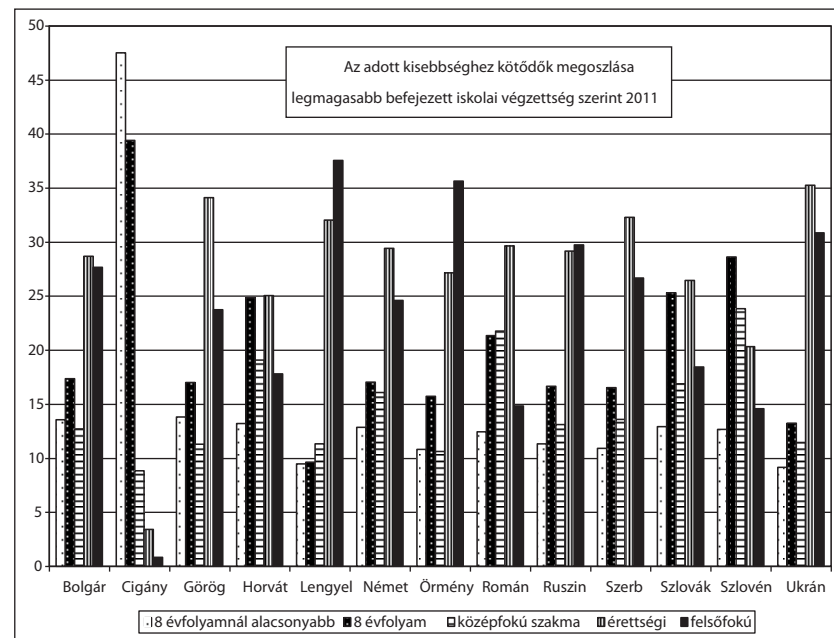
	8 évfolyamnál alacsonyabb			8 évfolyam			középfokú szakma			érettségi			felsőfokú		
	2001	2011	2011/01	2001	2011	2011/01	2001	2011	2011/01	2001	2011	2011/01	2001	2011	2011/01
Bolgár	13,19	13,57	102,90	14,79	17,36	117,42	8,92	12,71	142,50	23,17	28,70	123,86	39,94	27,66	69,26
Cigány	52,16	47,52	91,10	37,70	39,41	104,54	8,38	8,84	105,39	1,39	3,41	246,12	0,37	0,83	220,32
Görög	14,38	13,83	96,18	20,35	17,00	83,51	14,30	11,31	79,10	23,53	34,12	145,04	27,44	23,74	86,51
Horvát	21,76	13,23	60,77	29,19	24,84	85,11	19,63	19,07	97,12	17,53	25,04	142,82	11,88	17,82	150,06
Lengyel	10,00	9,47	94,67	11,33	9,63	84,99	17,46	11,31	64,78	28,09	32,04	114,04	33,11	37,55	113,41
Német	18,48	12,86	69,56	22,21	17,05	76,77	19,30	16,09	83,38	21,90	29,40	134,26	18,10	24,59	135,87
Örmény	11,71	10,81	92,34	9,53	15,74	165,11	7,19	10,64	147,99	22,58	27,16	120,32	49,00	35,65	72,76
Román	18,82	12,43	66,06	24,63	21,33	86,60	22,89	21,76	95,03	21,25	29,63	139,47	12,41	14,85	119,67
Ruszin	9,12	11,33	124,33	14,29	16,67	116,67	13,82	13,11	94,90	23,40	29,16	124,60	39,38	29,73	75,49
Szerb	15,97	10,92	68,35	20,43	16,54	80,95	17,23	13,58	89,14	24,44	32,30	132,13	23,92	26,67	111,49
Szlovák	22,09	12,91	58,44	29,40	25,30	86,07	17,23	16,89	98,07	18,35	26,45	144,17	12,94	18,44	142,52
Szlovén	18,57	12,66	68,18	33,28	28,62	86,00	22,73	23,83	104,84	15,29	20,32	132,89	10,14	14,57	143,78
Ukrán	12,20	9,17	75,17	20,64	13,25	64,21	20,84	11,45	54,95	23,17	35,26	152,16	23,15	30,87	133,32
Népeesség	20,00	18,34	91,69	26,30	23,34	88,75	21,06	18,16	86,25	20,55	25,67	124,93	12,09	14,49	119,77

Ezzel a megszorítással azt lehet mondani, hogy 2001-ben a cigány kötődésűek 52,16%-ának volt 8 évfolyamnál alacsonyabb végzettsége, az össznépességben ez az arány akkor 20%-ot tett ki. A 2011. évi népszámláláskor ez az arány a cigány kötődésűek körében 47,5%-ra csökkent, az össznépességben pedig 18,3%-ra. Ez egyrészt a gyerekkorúak, másrészt az iskolaelhagyók arányának csökkenéséből adódik. A két tényező hatását, mint mondtuk, a korcsoportos arányok ismeretében lehet meghatározni. Azt azonban már most látjuk, hogy a befejezett általános iskola nélküliek arányának csökkenése a cigányoknál 2001-ben 32,2%-kal, 2011-ben pedig 29,2%-kal volt nagyobb, mint az össznépességben, tehát ez három százalékpontos különbségcsökkenés, közeledés tíz év alatt.

Valamivel nagyobb a felzárkózás mértéke a befejezett általános iskolával rendelkező cigány kötődésűek esetében. 2001-ben a cigányok 37,7%-ának volt a befejezett általános iskola a legmagasabb végzettsége, az össznépességben ezek aránya akkor 26,3%-ot tett ki. 2011-ben már a cigányok 39,4%-ának volt befejezett általános iskolája, az össznépességben viszont az általános iskolával rendelkezők aránya 23,3%-ra csökkent. Ez az arány tehát a cigányságnál 2001-ben 11,4%-kal, 2011-ben pedig már 16,1%-kal volt magasabb, mint az össznépességnél. Ez majdnem öt százalékpontos felzárkózás.

Hiába mondjuk azonban, hogy tíz év alatt a cigányság keretében az érettségivel rendelkezők aránya majdnem két és félszeresére (246%), és a felsőfokú végzettségűek aránya is jóval több, mint kétszeresére (1139-ről 2607 főre, 229%) nőtt, ha egyrészt a kiinduló értékek reménytelenül alacsonyak, másrészt az általános iskolát befejezettek és érettségi nélküli középiskolai végzettségűek aránya alig néhány százalékkal nőtt (mindkét esetben 105%). Egyrészt végig kell gondolni az oktatáspolitikát, másrészt elemzéseink azt mutatják, hogy ezt a kérdést csak komplex módon, az integráció többi tényezőjével való együttműködésben, elsősorban a gazdasági integrációval együtt érdemes vizsgálni. A társadalmi szerkezeti makroelemzés szintjén kimutatható, hogy a gazdasági integráció a húzóerő, kompenzálja az oktatás hiányosságait, fordítva viszont ez nem érvényes.

13. ábra. Az adott kisebbséghez kötődők megoszlása legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint 2001, 2011

A többi 12 nemzetiség esetében nem mutatkoznak kritikus tünetek. 2001-ben az általános iskolát sem végzettek aránya a meglehetősen magas átlagéletkorú szlovákok és a horvátok esetében még magasabb volt az országos átlagnál, 2011-re már fölzártak a generációváltással. A felsőfokú végzettségűek aránya kivétel nélkül mind a 12 nemzetiség esetében magasabb az országos átlagnál (14,5%), a németeknél 25% (2001-ben még csak 18% volt), a bevándorlók jelentős arányával rendelkező nemzetiségek esetében pedig még magasabb (lengyel 38%, örmény 36%, ukrán 31%, ruszin 30%), kivéve a románokat, akik kevéssel haladják meg az országos értéket (14,85%). Felsőfokú végzettségűek legnagyobb arányú növekedése a horvátok (150%) és a szlovének (143%) esetében tapasztalható, ami azért igényel külön vizsgálatot, mert a szlovének száma ebben az időszakban majdnem megfeleződött (58,4%), a horvátoké pedig stagnált (104%).

A válaszmegtagadók

Végül felhívjuk a figyelmet arra, hogy a 2011. évi népszámlálás során 2001-hez viszonyítva jelentősen megnőtt azok száma, akik a nemzeti-etnikai kérdőpontokra nem kívántak válaszolni.

Mint ismeretes, A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény alapján a nemzetiségre, anyanyelvre, családban használt nyelvre vonatkozó adatok is az ún. különleges adatok körébe tartoznak, tehát az ezekre vonatkozó kérdésekre a válaszadás nem volt kötelező. Megállapíthatjuk, hogy azoknak a száma, akik éltek ezzel a lehetőséggel, a 2001. évi, nemzetközi összehasonlításban már akkor is magas arányokhoz képest tovább emelkedett.

14. táblázat. A válaszmegtagadók száma identitáskategóriánként 2001, 2011

	2001		2011	
	fő	%	fő	%
össznépesség	10198315	100,0	9937628	100,0
nemzetiség	570537	5,6	1455883	14,7
anyanyelv	541106	5,3	1443840	14,5
családi nyelv	558246	5,5	1486218	15,0
kultúra	628328	6,2	–	–

A 2001. évi népszámlálási adatok elemzése során arra a megállapításra jutottunk, hogy a válaszmegtagadás ilyen arányának semmiképpen sem a kisebbségek körében tapasztalható magas látencia a legfőbb oka. A valódi okokat a nemzeti identitás természetének értelmezésével és tolmácsolásával összefüggő mélyebb társadalmi folyamatokban kell keresni.

Morauszki András – Papp Z. Attila

Nemzetiségi revival? Magyarország nemzetiségei a 2011. évi népszámlálás megváltozott módszertana tükrében¹

Magyarországon a legutóbbi népszámlálás 2011 októberében zajlott. Az általában tízévente tartott teljes körű adatfelvétel nem csupán a Magyarországon élő személyek és háztartások összetételéről, illetve lakóépületekről tudósít, hanem további, jogi következményei is vannak. Így például a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi törvény a népszámlálás eredményeihez köti a nemzetiségek nyelvhasználati jogait, illetve a nemzetiségi önkormányzatok felállításának lehetőségét is.² A népszámlálásnak ezen túl társadalmi hatásai is lehetnek. Kretzer és Arel a népszámlálás és identitásformálás összefüggéseit tárgyaló tanulmányukban bemutatják a népszámlálásoknak a modern állam kiépülésével párhuzamos rendszeresítését, és amellet érvelnek, hogy az emberek különböző kollektív identitáskategóriákba való besorolása végső soron formálja a megszámláltak kollektív identitásait.³ Ezáltal a népszámlálás etnikai kötődést vizsgáló kérdései sajátos politikai-hatalmi színezetet kapnak, ami akár meg is kérdőjelezheti ezeknek az adatoknak a tudományos érvényességét. Antropológusok hangsúlyozzák az identítások társadalmi konstrukció voltát, amelyek következképpen „nem valósak”, így alkalmatlanok a számszerűsítésre. Mások ugyanakkor rámutatnak, hogy az identítások, míg nem léteznek függetlenül az emberek percepcióitól, társadalmi gyakorlatok alapjául szolgálnak, és ezáltal „társadalmilag valósakká” válnak, így ezek számba vétele tudományos

---

¹ Jelen tanulmány az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete „Kisebbségi kompetenciák” című kutatása keretében zajlott. A kutatás vezetője Papp Z. Attila.

² CLXXIX. tv. A nemzetiségek jogairól.

³ Kertzer, David I. – Arel, Dominique: *Censuses, identity formation, and the struggle for political power*. In: Ugyanő (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, Cambridge University Press, 2004. 1–42, itt: 31–35.

szempontból nem érdektelen.⁴ A fenti megfontolások fokozott körültekintésre intenek a népszámlálási adatok elemzése során, ami különösen érvényes a nemzetiségi, etnikai adatok vonatkozásában. Az etnikai adatgyűjtés a népszámlálások nem kötelező jellegű, a népesség ún. nem alapvető (*non-core*) szenzitív ismérvei közé tartozik, ezért nem véletlen, hogy a közel azonos eszmei időben tartott cenzusok során a különböző országok, ha rá is kérdeznek e vonatkozásokra, ritkán teszik ezt teljesen megegyező módon.⁵ Az eredmények szempontjából nem mindegy, hogy a népszámlálási íveken hogyan kérdeznek rá az etnikai hovatartozásra, illetve nyitott vagy zárt kérdésként teszik-e ezt, többválaszos kérdéseket használnak-e, illetve a lehetséges kötődéseket hierarchizálják-e (első opció, második opció stb.). Ha a nemzetiségi hovatartozást firtató kérdések eleve megadott válaszlehetőségeket tartalmaznak, ez valójában etnikai dimenzióra felosztja a társadalmi valóságot, és akaratlanul is preferált és nem preferált, avagy – mint Magyarország esetében is – elismert vagy nem elismert etnikai (statisztikai) csoportokat kreál.

A népszámlálások politikai, társadalmi kontextusától sem tekinthetünk el. Magyarországon (akárcsak más kelet-közép-európai országokban) rendre visszatérő kérdés, hogy miért van nagyságrendi eltérés a romák becslült és a népszámlálások során mért lélekszáma között (2001. évi népszámlálás mintegy 205 ezres számához képest a különféle becslések 700–800 ezerre tették a romák számát). Ilyen értelemben mondhatni társadalmi nyomás nehezedett a népszámlálást előkészítő bizottságra, amely végül azt a döntést hozta, hogy a cenzus során legyen lehetőség elsőként és második lehetőségként megvallott nemzetiségi önbevallásra is. Ezzel azt remélték, hogy a népesség könnyebben megvallja többes identitását.⁶

⁴ Kertzer – Arel, 2004. *Censuses, identity formation, and the struggle for political power*. i.m., 18–20.

⁵ Magyarország és szomszédos országainak ilyen vonatkozású összehasonlítását l. Papp Z. Attila: Az etnikai adatgyűjtés módszertana a Magyarországgal szomszédos országok népszámlálásaiban. *Statisztikai Szemle*, 2010/1. 5–28.

⁶ Letöltés helye: <http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/modszertan.pdf>; itt: 15. Letöltés ideje: 2014.09.15.

Tanulmányunkban a 2011. évi népszámlálás alapján kívánjuk vizsgálni Magyarország etnikai képének változását, mégpedig elsősorban egy, véleményünk szerint, elhanyagolt szempontból, az első nemzetiségi alapján, amely mentén az adatok összehasonlíthatóvá válnak az 1990. évi népszámlálás eredményeivel. Miközben nem szándékunk vitatni az identitás és specifikusan a nemzeti identitás komplexitását, véleményünk szerint az ebből a nézőpontból elvégzett elemzés hozzájárulhat a nemzetiségekhez tartozók számának elmúlt időszakban megfigyelt növekedésének árnyalásához.

Ez az összehasonlítás végső soron választ adhat arra is, hogy 21 év alatt valóban lényeges eltolódás történt Magyarország etnikai összetételében avagy sem. Ha ugyanis az összesített 2001. és 2011. évi adatokat vetjük össze, az a képzetünk alakulhat ki, hogy valamiféle etnikai revival eredményeképpen jelentős elmozdulások történtek az etnikai önbevallás tekintetében. Amennyiben az 1990. évi nemzetiségi és 2011. évi elsődleges nemzetiségi adatsorok összevetésével kiderül, hogy nincs nagyságrendi elmozdulás az etnikai identitás deklarációi tekintetében, akkor az a hipotézisünk igazolódhat, hogy a 2001. és 2011. évi elmozdulás pusztán módszertani sajátosságokra vezethető vissza.

A magyarországi népszámlálások módszertanának változásai

A legutóbbi népszámlálások nemzetiségi adatainak elemzése módszertani szempontból is rendkívüli körültekintést igényel. Ennek egyik oka, hogy a népszámlálások során a nemzetiségi kötődés vizsgálatának módszere több fontos változáson ment keresztül, ami jelentős hatással bírhatott a végeredményekre. A másik pedig, hogy a legutóbbi népszámlálás során kiemelkedően magas volt azok aránya, akik éltek a lehetőséggel, hogy a szenzitív kérdésekre ne válaszoljanak. Ennek következtében a három – 1990-es, 2001-es és 2011-es – népszámlálás eredményei közvetlenül nem vethetők össze.

1990-ben a népszámlálási kérdőívben a nemzetiséget, az anyanyelvet és az anyanyelven kívül beszélt nyelveket kérdezték meg a válasz-

adóktól. Első két esetben nyolc előre megadott nemzetiség/anyanyelv és egy egyéb lehetőség közül lehetett egyet-egyét választani, egyéb válasz esetén jelezni, ez mit takar.⁷ A beszélt nyelvek esetén nem voltak előre megadott válaszok, a kitöltő szabadon megadhatta az általa beszélt nyelveket, amelyek közül az első hármat vették figyelembe a feldolgozás során. Mivel azonban ezek között nem szerepelhetett az anyanyelv, nincsenek arra vonatkozó információink, hogy az anyanyelv egyúttal mennyire tekinthető használt nyelvnek, tehát nem vethető össze a későbbi évek családi, baráti körben általában használt nyelvekre vonatkozó kérdéseivel.

2001-ben tovább bővült a kérdésblokk: a nemzetiség, anyanyelv, illetve a fent említett, családi, baráti közösségben általában használt nyelven kívül a kitöltő arra is válaszolhatott, „mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik?” Az előre megadott válaszlehetőségek A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvényben rögzített „Magyarországon honos népcsoportoknak” feleltek meg.⁸ Az anyanyelv és családi, baráti közösségben használt nyelvek esetén a cigány (roma), beás és romani kategóriák külön szerepeltek. Természetesen ezek mellett a válaszadó dönthetett úgy, hogy egyéb választ ad meg, vagy pedig nem válaszol. Utóbbira ebben az évben volt először lehetőség. Mind a négy kérdés esetén legfeljebb három válasz volt jelölhető, de a preferencia-sorrend jelölésére nem volt lehetőség.

2011-ben ismét változott a nemzetiségi adatokra vonatkozó kérdésblokk.⁹ A kulturális értékekhez, hagyományokhoz való kötődés kikerült a kérdőívből, ugyanakkor a nemzetiségre két külön kérdésben kérdeztek rá: a válaszadó egyrészt jelölhette „Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?” (34. kérdés), másrészt azt, hogy „Az előző kérdésnél megjelöl-

⁷ A választható nemzetiségek/anyanyelvek: magyar, szlovák, román, horvát, szerb, szlovén, német, cigány.

⁸ Ezek az 1990-ben felsoroltakon kívül a bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin és ukrán.

⁹ A népszámlálási kérdéseket érintő országgyűlési vitát bemutatja: Körtvélyessi Zsolt: Népszámlálás, etnikai adatok és törvényhozás. *Kisebbségkutatás*, 2010. 4. szám; Letöltés helye: http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2010_04/cikk.php?id=1882; letöltés ideje: 2014.09.20.

tön kívül tartozik-e másik nemzetiséghez is?” (35. kérdés).¹⁰ Az anyanyelvre és családi, baráti közösségben általában használt nyelvre egy-egy kérdéssel kérdeztek rá, ezekre azonban két-két válasz volt adható, a preferencia-sorrend jelölésére nem volt lehetőség. A kitöltő ezúttal is előre megadott lehetőségek közül választhatott, illetve egyéb feleletet jelölhetett meg, avagy meg is tagadhatta a válaszadást. A kategóriák sorrendje azonban megváltozott, a „magyar” válaszlehetőség kiemeltként az első helyre került, ezt követte a tizenhárom honos nemzetiség alfabetikus sorrendben és a végére került négy további nemzetiség.¹¹ Ez utóbbinak ugyancsak lehetett hatása a válaszadásra, elsősorban arra, mely nemzetiséget jelöli a kitöltő elsőként, és melyet másodikként.¹²

A kérdésblokk változásai és a nem válaszolók magas aránya miatt a nemzetiségek számának időbeli alakulása csak korlátozottan vizsgálható.¹³ Ennek oka, hogy a többes – 2001-ben hármas, 2011-ben kettős – kötődés deklarálásának lehetősége önmagában a nemzetiségekhez tartozók számának növekedését eredményezheti, így ezeknek a népszámlálásoknak az eredményei közvetlenül nem hasonlíthatók össze az 1990. évi eredményekkel, amikor csak egy-egy nemzetiséget, anyanyelvet jelölhettek a válaszadók, és a családi, baráti körben használt nyelv helyett is az általában beszélt nyelvekre kérdeztek rá. Ugyancsak nem vethető össze közvetlenül a 2001. évi és 2011. évi népszámlálás, mivel változott a deklarálható kötődések száma, valamint a nemzetiséghez való kötődést ezúttal nem egy kérdés, hanem két külön kérdés formájában tették fel, ezen kívül az előre megadott válaszlehetőségek sorrendje is eltért.

A gyakorlatban azonban bizonyos feltételezések, illetve szempontok figyelembe vételével mégis sor kerül az eredmények összehasonlítására.

¹⁰ A tanulmány következő részeiben a 34. kérdésre adott válaszokat elsődlegesen jelölt nemzetiségként, a 35. kérdésre adott válaszokat másodsorban jelölt nemzetiségként értelmezzük.

¹¹ Az előre megadott válaszok között a tizenhárom honos nemzetiségen és a magyaron túl ezúttal az arabot, a kínait, az orosz és a vietnámit is feltüntették.

¹² Kapitány Balázs: Kárpát-medencei népszámlálási körkép. *Demográfia*, 2013, 56. évf., 1. szám, 25–64.

¹³ Vö. Kapitány, 2013. Kárpát-medencei népszámlálási körkép, i.m., 31.

tására. Az újságcikkekben és tanulmányokban egyaránt a legkézenfekvőbb módon a 2001. és 2011. évi összesített számarányokat használták fel. Mi ezek mellett módszertanilag elfogadhatóbbnak tartjuk összevetni a 2011. évi (KSH kiadványokban nem publikált) első nemzetiségi hovatartozást az 1990. évi népszámlálás nemzetiségi adatsoraival.¹⁴ Tanulmányunkban ennek megfelelően azt vizsgáljuk, hogyan változott Magyarország etnikai–nemzeti összetétele, amennyiben a vizsgálat alapjául az elsődleges nemzeti kötődést választjuk. Az elemzéshez elsősorban az 1990. évi népszámlálás 5%-os,¹⁵ valamint a 2011. évi népszámlálás 10%-os anonimizált mintáit használtuk fel, illetve kisebb mértékben a 2001. évi népszámlálás 10%-os anonimizált mintáját.¹⁶ A KSH által közölt hivatalos teljes körű eredményekre csak kis mértékben tudunk támaszkodni, mivel ezekben a válaszadók nemzetisége csak a két választ összegezve szerepel, így nincs lehetőség elkülöníteni azokat, akik elsősorban az adott nemzetiséghez tartozóként nyilatkoztak magukról. A hivatalos adatokkal való összevetés alapján megállapítható, hogy a minta a nemzetiségi adatok szempontjából is jól reprezentálja a magyarországi lakónépességet, csak a német és szerb nemzetiségűek enyhén alulreprezentáltak a 2011. évi mintában.

A népszámlálások nemzetiségi eredményeinek változása

A 2011. évi népszámlálás nemzetiségi szempontból legérdekesebb és sokat tárgyalt eredménye a magukat nemzetiségieknek vallók számának

¹⁴ Az összehasonlítás háttérben az a feltételezés húzódik meg, hogy amennyiben a megkérdezettnek csak egy nemzetiség deklarálására lenne lehetősége, úgy az elsődlegsként megjelölt nemzetiséget választaná.

¹⁵ Az 1990. évi népszámlálás adatbázisának forrása: Minnesota Population Center. *Integrated Public Use Microdata Series, International: Version 6.3* [Machine-readable database]. Minneapolis: University of Minnesota, 2014. Letöltés helye: <http://www.ipums.org>; letöltés ideje: 2014.09.20.

¹⁶ Az elemzés alapjául szolgáló 2001. és 2011. népszámlálás 10%-os anonimizált mintáit a Központi Statisztikai Hivatal bocsátotta rendelkezésünkre. Az eredményekért és az azokból levont következtetésekért a KSH-t semmiféle felelősség nem terheli.

állítólagos jelentős növekedése volt.¹⁷ A nemzetiségi arányok közlésekor adott nemzetiségűnek tekintettek mindenkit, aki akár egyedülként, akár más nemzetiségek mellett jelölte ezt a választ is, és mindazok nemzetiségi kötődésűnek számítottak, akik akár csak az egyik szempontból (nemzetiség, anyanyelv, családi és baráti körben használt nyelv, kulturális kötődés) jelölte az adott nemzetiséghez, nyelvhez vagy kultúrához való kötődését. Ez azonban a fent jelzett változások miatt számos módszertani problémát vet fel. Amennyiben ezt a módszertant követjük, csakugyan azt látjuk, hogy 2001-hez képest a hazai nemzetiségekhez tartozók száma megközelítőleg a másfélszeresére nőtt, miközben a magyar nemzetiségűek aránya 12%-kal csökkent. A bejegyzett tizenhárom honos nemzeti kisebbség közül csak a görögök, szlovákok és szlovének számaránya csökkent, az ukránok és horvátok számaránya pedig lényegében változatlan maradt, tehát nyolc nemzetiség esetében beszélhetünk növekedésről. A legnagyobb növekedés az örmények és a bolgárok esetében volt megfigyelhető, ezek azonban kis közösségek, akár csak a ruszin, szerb vagy a lengyel. A létszámukat tekintve jelentősebb nemzetiségek közül azonban a romák, németek és románok száma is nagymértékben nőtt.¹⁸ Ebben az értelmezésben azonban mindenki nemzetiséghez tartozó, aki akár adott nemzetiségűnek érzi magát – első vagy másodsorban –, anyanyelve az adott nemzetiségi nyelv vagy pusztán családi, baráti közösségében általában használja az adott nyelvet.¹⁹

¹⁷ Tóth Ágnes – Vékás János: A magyarországi nemzetiségek létszámváltozása 2001 és 2011 között. *Statisztikai Szemle*, 2013, 91. évf., 12. szám, 1256–1267.

¹⁸ 2011. évi népszámlálás 9. Nemzetiségi adatok. Letöltés helye: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_09_2011.pdf; letöltés ideje: 2014.09.24.

¹⁹ *Népszámlálás 2011 – Módszertani megjegyzések, fogalmak*. Letöltés helye: <http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/modszertan.pdf>; letöltés ideje: 2014. 09. 24.

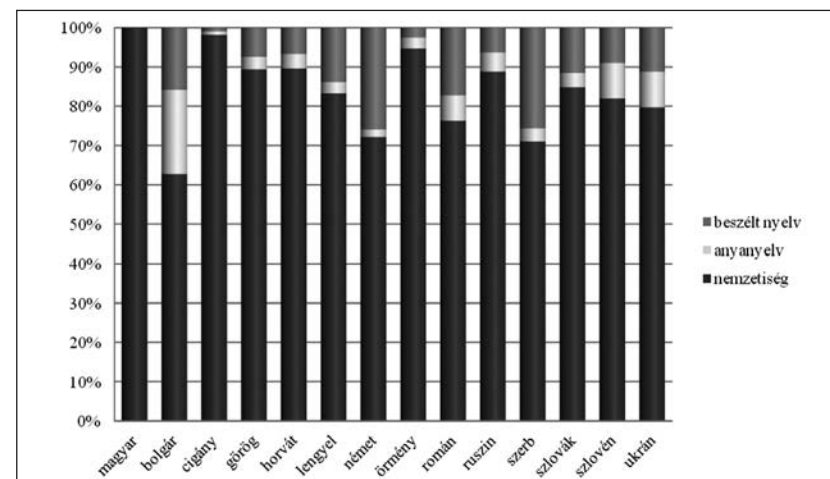
1. táblázat. Nemzetiséghez tartozók számának változása 2001. és 2011. között²⁰

	2001	2011	változás (2001 = 100%)
Népesség	10 198 315	9 937 628	97,44%
Magyar	9 627 057	8 504 492	88,34%
Bolgár	2 316	6 272	270,81%
Cigány (romani, beás)	205 720	315 583	153,40%
Görög	6 619	4 642	70,13%
Horvát	25 730	26 774	104,06%
Lengyel	5 144	7 001	136,10%
Német	120 344	185 696	154,30%
Örmény	1 165	3 571	306,52%
Román	14 781	35 641	241,13%
Ruszin	2 079	3 882	186,72%
Szerb	7 350	10 038	136,57%
Szlovák	39 266	35 208	89,67%
Szlovén	4 832	2 820	58,36%
Ukrán	7 393	7 396	100,04%

Megvizsgálva a különböző nemzetiségekhez való kötődés alapjául szolgáló dimenziókat, jelentős eltérések mutatkoznak. Az emberek többsége ugyan deklarált nemzetisége – legyen az az elsődleges vagy másodlagos – és/vagy anyanyelve révén kötődik az adott nemzeti közösséghez (vagy akár többhöz), ugyanakkor több esetben nem elhanyagolható azoknak az aránya, akiket csak a családi vagy baráti körben beszélt nyelv köt adott nemzetiségi csoporthoz. Ezeknek az aránya nemzetiségenként 0,9–25,9% közöttire becsülhető a honos nemzetiségek esetében. A családi vagy baráti közösségben használt nyelv nemzeti kisebbségi identi-

²⁰ Forrás: www.nepszamlalas.hu; letöltés ideje: 2014. 09.24.

tást megalapozó jellege véleményünk szerint számos esetben vitatható, ezért célszerű az összehasonlítást ennek kihagyásával is elvégezni.²¹

1. ábra. A kötődés elsődleges alapja (2011, minta alapján becsült saját szerkesztés)²²

Amennyiben a nemzeti kisebbséghez való kötődésben nem vesszük figyelembe a családi és baráti körben használt nyelvet, több nemzetiség esetén is jelentősen kisebb növekedést kapunk, néhány esetben azonban épp ellenkezőleg, kisebb csökkenést, vagy nagyobb növekedést láthatunk. Összességében a nagyobb nemzetiségeket tekintve a növekedés – a szlovákokat leszámítva – így is jelentősnek tekinthető, elsősorban a románok esetén, akiknek a száma csaknem 2,3-szorosára nőtt tíz év alatt.

²¹ Módszertanilag ugyanis az is nem honos nemzetiségnek számít e szerint, aki baráti körében használja például az angol vagy német nyelvet, vagy külföldi magyarként az adott származási ország államnyelvén is érintkezik családtagjaival, barátaival, függetlenül attól, hogy az illető azonosul-e az adott nemzetiséggel.

²² Amennyiben egy válaszadó több szempontból is kötődött egy nemzetiséghez, úgy minden esetben csak az elsődlegest vettük figyelembe, a következő rangsor alapján: a deklarált nemzetiség számított elsősorban, másodsorban az anyanyelv, és csak harmadsorban a családi, baráti körben használt nyelv. Amennyiben valaki a három szempont alapján több nemzetiséghez is kötődött, úgy szintén e rangsor szerint soroltuk be valamelyikhez. Magyar kötődésűek csak azok lettek, akik minden szempontból a magyar nemzethez és nyelvhez kötődnek.

2. táblázat. Nemzetiséghez tartozók számának változása 2001. és 2011. között a nemzetiségi nyelvet csak családi, baráti körben használókat leszámítva²³

	2001	2011	korrigált változás (2001 = 100%)	eredeti változás
Népesség	10 198 315	9 937 628	97,44%	97,44%
Magyar	9 599 119	8 476 033	88,30%	88,34%
Bolgár	2 119	5 073	239,41%	270,81%
Cigány (romani, beás)	202 640	312 087	154,01%	153,40%
Görög	6 453	4 113	63,74%	70,13%
Horvát	23 607	24 620	104,29%	104,06%
Lengyel	4 633	6 013	129,79%	136,10%
Német	103 363	137 177	132,71%	154,30%
Örmény	1 106	3 407	308,05%	306,52%
Román	12 798	29 144	227,72%	241,13%
Ruszin	1 828	3 559	194,69%	186,72%
Szerb	6 259	7 835	125,18%	136,57%
Szlovák	33 693	31 134	92,40%	89,67%
Szlovén	4 453	2 597	58,32%	58,36%
Ukrán	6 686	6 382	95,45%	100,04%

A növekedés a nemzetiség dimenziójában volt a legjelentősebb (átlagosan 1,77-szeres), az anyanyelv dimenziójában lényegesen mérsékeltebb volt (1,09-szeres). Ugyanakkor jelentős különbségek vannak az egyes csoportok között: míg szlovén és ukrán anyanyelvűek száma és aránya jelentősen csökkent a tíz év alatt, addig az örmény nyelvűek számaránya másfélszeresére, a bolgár nyelvűeké pedig körülbelül 2,2-szeresére nőtt. Ezek azonban kis közösségek, így a jelentős relatív növekedés összességében csak kis mértékben járul hozzá Magyarország etnikai képének változásához. A nagyobb nemzeti közösségek közül a románok számá-

²³ Letöltés helye: www.nepszamlalas.hu; letöltés ideje: 2014.09.25.

A KSH által közölt hivatalos adatokból kiolvasható azoknak a száma, akik csak a családi, baráti körben használt nyelv alapján köthetők adott nemzetiséghez. Az ő számukat levonva a nemzetiségi teljes számából, megkapjuk azokat, akik deklarált nemzetiségük vagy anyanyelvük alapján is kötődnek az adott csoporthoz.

nak növekedése volt jelentős, a német nyelvűek száma csak mérsékeltebben nőtt, a szlovák és horvát anyanyelvűeké pedig valamelyest csökkent. Mivel a növekedés elsősorban a nemzetiség dimenziója mentén történt, indokoltnak tartjuk a nemzetiségi megoszlás részletesebb vizsgálatát.

3. táblázat. A számbeli változás mértéke a nemzetiségi kötődés dimenziói szerint (2001 = 100%)²⁴

	Nemzetiség	Anyanyelv	Beszélt nyelv
Teljes népesség	97,44%		
Magyar ²⁵	88,30%	88,09%	87,73%
Bolgár	261,86%	223,17%	246,51%
Cigány (romani, beás)	162,62%	112,18%	115,20%
Görög	156,08%	97,45%	118,84%
Horvát	151,06%	95,74%	108,62%
Lengyel	193,45%	118,18%	143,47%
Német	212,46%	113,25%	180,79%
Örmény	531,13%	151,02%	165,33%
Román	329,52%	163,71%	218,90%
Ruszin	302,64%	89,76%	105,90%
Szerb	188,94%	109,45%	136,48%
Szlovák	167,56%	83,68%	90,08%
Szlovén	78,84%	54,18%	56,15%
Ukrán	111,10%	69,27%	71,81%
Nemzetiségi kötődésük összesen	177,01%	109,34%	137,59%

²⁴ www.nepszamlalas.hu alapján saját szerkesztés.

²⁵ Magyar nemzetiségűnek/anyanyelvűnek/magyar nyelvet használónak az minősül ebben az esetben, aki kizárólag ezt a választ jelölte. Aki emellett valamely nemzetiséget is jelölt, azt a népszámlálás módszertanával összhangban, az adott nemzetiséghez soroltunk.

Mint fentebb már tárgyaltuk, a legutóbbi népszámlálások eltérő módon vizsgálták a lakosság nemzetiségét. 2001-ben összesen három nemzetiséget jelölhetett a megkérdezett, de ezek között nem tehetett különbséget, így a válaszkategóriák eredeti sorrendje határozta meg, hogy a kódolás során mely nemzetiség lett az első, második vagy épp harmadik. Bár a lehetőség tehát adott volt a többes kötődés megvallására, erre viszonylag kevés esetben került sor. Az elemzett minta alapján 1,1%-ra becsülhető azoknak az aránya, akik jelöltek második nemzetiséget, és 0,01%-ra azoké, akik harmadikat is választottak.

Ezzel szemben 2011-ben azok aránya, akik két nemzetiséget jelöltek 4,5%-ra becsülhető, ami a 2001-es arány megközelítőleg négyszerese. Az arány ilyen mértékű növekedésében egyaránt szerepet játszhatott az Országos Kisebbségi Önkormányzatok Szövetsége által kezdeményezett Sokszínű Magyarország – Népszámlálás 2011, illetve az Ide Tartozunk kezdeményezés, amelyek célja a nemzetiségeket érintő kérdésekre való válaszadás, a nemzetiségi vagy kettős kötődés megvallásának ösztönzése, de szerepet kaphatott a kérdezés megváltozott módja is.

4. táblázat. Az adott nemzetiséget elsőként és másodikként jelölők száma (2011, becslés 10%-os minta alapján, saját szerkesztés)

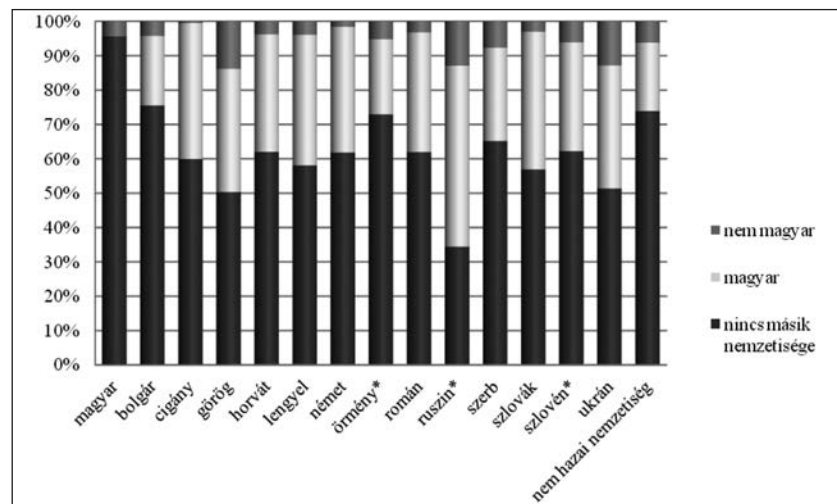
Nemzetiség	Elsőként	Másodikként	Összesen	Elsőként (%)
Cigány	133680	177380	308990	43,26%
Német	42750	83480	125280	34,12%
Nem hazai nemzetiség	30260	27560	55580	54,44%
Horvát	11060	12420	23190	47,69%
Román	8310	18010	26100	31,84%
Szlovák	7200	22380	29320	24,56%
Szerb	2590	4090	6310	41,05%
Lengyel	2410	3660	5920	40,71%
Bolgár	1950	1730	3610	54,02%

Nemzetiség	Elsőként	Másodikként	Összesen	Elsőként (%)
Ukrán	1950	3940	5630	34,64%
Görög	1710	2250	3860	44,30%
Örmény	1000	2180	3060	32,68%
Ruszin	950	2530	3410	27,86%
Szlovén	830	1330	2090	39,71%
Összesen (honos)	246650 (216390)	362940 (335380)	602350 (546770)	40,95% (39,58%)

A 2011. évi népszámlálás nem csupán a kettős identitás deklarálását tette lehetővé, hanem ezen túl azt is, hogy a két jelölt nemzetiség közül a válaszadó megkülönböztesse azt, amellyel elsősorban azonosul és azt, amellyel másodsorban. Erre 2001-ben nem volt lehetőség. Ugyanakkor csak az első nemzetiséget felhasználva, a fent említett feltételezésre alapozva, mely szerint, ha választani kellene, a válaszadók a két deklarált nemzetiség közül az elsőként jelöltet választanák, lehetséges az 1990. évi népszámlálás nemzetiségi adataival való összevetés.

Az elemzett 10%-os mintában összesen 60 235 személy vallotta magát elsősorban vagy másodsorban nem magyar nemzetiségűnek, ezek közül 54 677-en jelöltek meg hazai bejegyzett nemzetiséget. A honos nemzetiségűek közül azonban csak 40% körüli azoknak az aránya, akik elsőként jelölték meg ezt (40,9% az összes és 39,6% a honos nemzetiségek esetében). Az egyes nemzetiségek között viszonylag jelentős különbségek vannak e tekintetben, az elsősorban az adott nemzetiséget jelölők azonban csak a bolgárok és a nem hazai nemzetiségek esetében vannak többségben. (4. táblázat)

2. ábra. Második nemzetiség a válaszadó első nemzetisége szerint (2011, minta alapján saját szerkesztés)²⁶

Ugyancsak érdemes megvizsgálni, hogy azok körében, akik elsősorban az adott nemzetiséghez kötődnek, milyen a kettős identitásúak, és ezen belül a nemzetiségi-magyar kettős identitásúak aránya. A nemzetiséget firtató kérdésre válaszolók jellemzően csak az elsődleges nemzetiségüket jelölték. A magukat elsősorban magyarnak vallók mindössze 4,4%-a jelölt második nemzetiséget, és az elsősorban valamely más nemzetiséghez kötődők között is többségben voltak azok, akik nem jelöltek második kötődést, ugyanakkor arányuk lényegesen kisebb, mint a magyarok esetében, körülbelül 62%. Az egyes nemzetiségek azonban ebből a szempontból is különböznek, a ruszin nemzetiség esetében többségben vannak a kettős identitásúak, de a görögök és ukránok esetében is csaknem minden második válaszadó kettős kötődésű. Amennyiben deklaráltak valamely más nemzethez való kötődésüket is, ez jellemzően a magyar volt, csak minden 20. választott más nemzetiséget, ez az arány csak a kisebb létszámú honos nemzetiségeknél jelentős, illetve a nem hazai kisebbségek csoportjában.

5. táblázat. A magyarországi lakosság első nemzetiség szerinti megoszlásának változása (mintából becsült arányok, saját szerkesztés)

Első nemzetiség	1990	2011	2011 (csak válaszolók)	változás (1990 = 100%)	változás (válaszolók)
Magyar	97,78%	82,75%	97,09%	84,63%	99,29%
Cigány/roma	1,35%	1,35%	1,58%	99,96%	117,28%
Német	0,30%	0,43%	0,50%	143,85%	168,78%
Horvát	0,13%	0,11%	0,13%	83,00%	97,38%
Szlovák	0,11%	0,07%	0,09%	68,78%	80,70%
Román	0,10%	0,08%	0,10%	80,71%	94,70%
Szerb	0,02%	0,03%	0,03%	108,07%	126,79%
Szlovén	0,02%	0,01%	0,01%	46,55%	54,61%
Nem hazai		0,30%	0,36%		
Lengyel		0,02%	0,03%		
Bolgár		0,02%	0,02%		
Ukrán	0,19%	0,02%	0,02%	216,54%	254,06%
Görög		0,02%	0,02%		
Örmény		0,01%	0,01%		
Ruszin		0,01%	0,01%		
Nincs válasz	–	14,77%	–	–	–
Nemzetiségek összesen	2,22%	2,48%	2,91%	111,96%	131,36%

²⁶ Az örmények, ruszinok és szlovének megoszlása az alacsony mintaelemszám (kevesebb, mint 100) miatt óvatosan kezelendő.

6. táblázat. A nemzetiségekhez tartozók számának változása első nemzetiség alapján 1990–2011 között (mintából becsült, saját szerkesztés)

Első nemzetiség	1990	2011	változás (1990 = 100%)
Magyar	10135000	8222130	81,13%
Cigány/roma	139500	133680	95,83%
Német	31000	42750	137,90%
Horvát	13900	11060	79,57%
Szlovák	10920	7200	65,93%
Román	10740	8310	77,37%
Szerb	2500	2590	103,60%
Szlovén	1860	830	44,62%
Nem hazai		30260	
Lengyel		2410	
Bolgár		1950	
Ukrán	19380	1950	207,59%
Görög		1710	
Örmény		1000	
Ruszin		950	
Nincs válasz	0	1467220	–
Nemzetiségek összesen	229800	246650	107,33%

A fenti táblázatból látható, hogy amennyiben csak az elsőként jelölt nemzetiségi kötődést vesszük figyelembe, már nem beszélhetünk az összesített adatok esetén megfigyelhető növekedésről. A nemzetiségek közül mindössze az egyéb,²⁷ illetve a német nemzetiségűek aránya ese-

²⁷ Az egyéb kategória ebben az esetben tartalmazza a nem honos nemzetiségeken kívül a bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin és ukrán nemzetiségűeket is, így a változás migrációs eredménynek is köszönhető.

tén figyelhető meg növekedés, igaz ez jelentősnek mondható. A többi nemzetiség esetén kisebb vagy nagyobb csökkenésről számolhatunk be, a legnagyobb csökkenést a szlovén és szlovák nemzetiség körében tapasztalni. Igaz, a magyar nemzetiségűek aránya is jelentősen csökkent a húsz év alatt. Ez a csökkenés kis mértékben meghaladja a nem válaszolók arányát is, akik nemzetiségéről azonban semmit sem tudunk. Így összesítve a nemzetiségek aránya a társadalomban, az első deklarált nemzetiséget figyelembe véve, megközelítőleg 7,3%-kal nőtt. Amennyiben a nemzetiségek arányát az összes válaszadóhoz képest számítanánk ki, a cigány (roma) nemzetiségűek és a szerbek kapcsán is növekedésről beszélhetnénk, a teljes növekedés pedig körülbelül 31%-os lenne. Röviden tehát kijelenthető, hogy a módszertani előfeltevések alapján hasonló logikájú válaszadás vonatkozásában 1990 és 2011 között jelentősen nem növekedett a magyarországi nemzetiségek száma, így valójában nem beszélhetünk markáns etnikai revivalról.

Kapitány Balázs elemzésében határozottan kétségbe vonja annak a megközelítésnek a létjogosultságát, mely szerint a nem válaszolókat különböző vizsgálatokban magyar nemzetiségűként veszik számításba, és az egyéb – nemzetiségi szempontból semleges – szenzitív kérdésekre való válasz megtagadásával párhuzamba állítva amellet érvel, hogy a nemzetiségi kötődést vizsgáló kérdésekre való válaszmegtagadás is legalább részben etnikailag semleges okból történik.²⁸ Ezért a szerző valószínűsíti, hogy a nem válaszolók nemzetiségi megoszlása hozzávetőlegesen megfelel a nyilatkozók megoszlásával. Azok esetében pedig, akik csak a nemzetiségi kérdésekre nem válaszoltak, a nemzetiségekhez tartozók felülreprezentáltsága mellett érvel. Azonban nincs kézzel fogható bizonyíték arra, hogy a nem válaszolók nemzetiségi összetétele csakugyan megfelel a válaszolókénak, sem arra, hogy a nemzetiségek felülreprezentáltak lennének körükben.

²⁸ Kapitány, 2013. Kárpát-medencei népszámlálási körkép, i.m., 35–36.

A nem válaszolók jellemzői

A nemzetiségre vonatkozó két kérdésre a nem válaszolók aránya 14,8% volt. A nem válaszolás mögött természetesen számtalan egyéni indok húzódhat meg, legyen az a nemzetiségi kötelékek lazulása, a kisebbségi identitás rejtegetése, a kérdés kihagyása a kérdezőbiztosok részéről („hiszen nem kötelező a válaszadás” logika mentén), a népszámlálással szembeni általános ellenérzés, vagy épp az, hogy internetes kitöltés esetén „könnyebb” nem válaszolni a nem kötelező kérdésekre, mint a számlálóbiztosnak megtagadni a válaszadást.²⁹

7. táblázat. A nemzetiségi kérdésre nem válaszolók aránya (2011, minta alapján becslést, saját szerkesztés)

	Válaszolt	Nem válaszolt
Átlag	85,2%	14,8%
Nem		
férfi	84,7%	15,3%
nő	85,7%	14,3%
Településtípus		
Budapest kerületei	82,2%	17,8%
Megyeszékhely, megyei jogú város	84,3%	15,7%
Többi város	85,3%	14,7%
Nagyközség, község	87,5%	12,5%
Régió		
Közép-Magyarország	83,6%	16,4%
Közép-Dunántúl	84,4%	15,6%
Nyugat-Dunántúl	85,8%	14,2%
Dél-Dunántúl	85,4%	14,6%

	Válaszolt	Nem válaszolt
Észak-Magyarország	86,5%	13,5%
Észak-Alföld	86,9%	13,1%
Dél-Alföld	86,1%	13,9%
Külföldön született		
nem	85,9%	14,1%
igen	73,3%	26,7%
Állampolgárság		
hontalan (N=14)	0,0%	100,0%
magyar	85,8%	14,2%
magyar és más	84,7%	15,3%
külföldi	50,6%	49,4%
kettős külföldi (N=137)	39,4%	60,6%
Iskolai végzettség		
legfeljebb 8 általános	85,3%	14,7%
szakmunkás-bizonyítvány	84,4%	15,6%
érettségi	85,1%	14,9%
felsőfokú	86,5%	13,5%
Életkor		
legfeljebb 18 éves	83,3%	16,7%
19–35	83,5%	16,5%
36–50	84,0%	16,0%
51–65	86,8%	13,2%
65 évnél idősebb	89,7%	10,3%

A férfiak körében minimális mértékben, 1 százalékponttal volt magasabb – 15,3% – a nem válaszolók aránya, mint a nőknél. Egy enyhe településtípus szerinti lejtő is érvényesült a válaszadási hajlandóságban:

²⁹ Kapitány, 2013. Kárpát-medencei népszámlálási körkép, i.m., 28–29.

Budapesten volt a legmagasabb a nem válaszolók aránya, és a községekben a legalacsonyabb. Ebben szerepet játszhat az eltérő életkori összetétel, az internetes kitöltők eltérő aránya, de az is, hogy kisebb településeken kevésbé van lehetősége „etnikailag rejtőzködni” a válaszadónak, mint a nagyobb városokban és a fővárosban. A nem válaszolók aránya a keleti régiókban – sorrendben Észak-Alföldön, Észak-Magyarországon és Dél-Alföldön – némileg alacsonyabb volt, mint a középső és a nyugati régiókban – a legmagasabb Közép-Magyarországon és Közép-Dunántúlon. Kiemelkedően magas volt a nem válaszolás a hontalanok és a külföldi – elsősorban kettős és nem magyar – állampolgárok esetében, és ezzel összefüggésben a külföldön születettek körében. A felsőfokú végzettségűek körében kissé magasabb volt az átlagnál a válaszadási hajlandóság, és a szakmunkás végzettségűeknél volt relatíve a legalacsonyabb. A nem válaszolás viszonylag jellemzőbb a fiatalabb korosztályokra: míg 40 év alatt a nem válaszolók aránya 15–17% között mozog, 40 év fölött csökken ez az arány, a 65 év felettiek között pedig mindössze 10%. Ebben is lehet szerepe az internetes kitöltők vélhetően magasabb és a számlálóbiztos általi lekérdezések alacsonyabb arányának, de más okok is közrejátszhatnak.³⁰ A 18 év alattiak esetében pedig – elsősorban a legfiatalabbaknál – a szülő nem válaszolásáról van szó. Sajnos nincs lehetőség a válaszadó és családtagjai válaszainak összekapcsolására, így csak valószínűsíthető, hogy a „nem válaszoló” kiskorúak szüleinek jelentős része sem válaszolt ezekre a kérdésekre. Akik nem jelöltek nemzetiséget, jellemzően a többi szenzitív kérdésre sem válaszoltak, ami azt valószínűsíti, hogy itt nem tudatos döntésről, hanem sokkal inkább a kérdőív egészének megítéléséről van szó („ami nem kötelező, arra nem válaszolunk”). Az anyanyelv és a családi, baráti körben beszélt nyelv esetén hasonló nem válaszolási arányokkal – rendre 14,5% és 15% – találkozunk, a vallás esetén pedig még magasabb, 27,2% a nem válaszolók aránya.

Mindezek az adatok azonban csak kis mértékben tudják magyarázni a nem válaszolást, így további vizsgálatok lennének szükségesek

az e mögötti motiváció megragadására, valamint arra is, hogy bővebb információkat nyerjünk a nem válaszolók etnikai-nemzetiségi jellemzőiről.

A nyelvhasználat jellemzői

A nemzetiségi számbeli változásán túl fontosnak tartjuk megvizsgálni, hogy azok, akik deklarálják az adott nemzetiséghez való kötődésüket – legyen az az elsődleges vagy a másodlagos – mennyiben használják a nemzetiségi nyelvet, és az mennyiben számít anyanyelvüknek. Ugyanis ha beszélhetünk is „kategorialis reprodukcióról”, ebből nem következik automatikusan a kulturális gyakorlatok reprodukciója is, amelynek egyik legfontosabb aspektusa a nemzetiségi nyelv használata.³¹

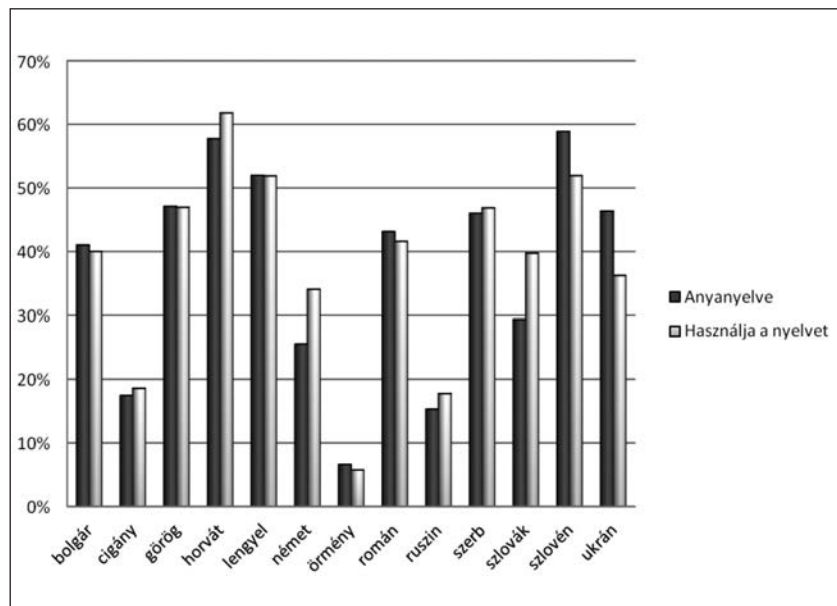
E tekintetben a népszámlálási eredmények arról tudósítanak, hogy a nemzetiségi egy jelentős része számára a nemzetiségi nyelv már nem számít anyanyelvnek, és jelentős részük egyáltalán nem is használja azt a mindennapi életben. Az adatok azt is mutatják, hogy azok aránya, akik a nyelvet használják is, számos nemzetiség esetén kisebb, mint azoké, akik anyanyelvüknek tekintik. Természetesen az egyes nemzetiségek e tekintetben is jelentősen különböznek. A honos nemzetiségek közül az adott nyelvet anyanyelvüknek tekintők a szlovének, horvátok és lengyelek között vannak többségben, a legalacsonyabb aránnyal pedig az örmények, a ruszinok és a cigány kisebbség esetében találkozunk. Nagyságrendileg hasonló a különbségek a nyelv családi vagy baráti körben való használatát illetően.

³⁰ A minta nem tette lehetővé a kitöltés módjának vizsgálatát, így nem volt lehetőségünk ezeknek a hipotéziseknek a tesztelésére.

³¹ Horváth István: Az etnolingvisztikai reprodukció az erdélyi magyarság körében. *Erdélyi Társadalom*, 2008, 6. évf., 1–2. szám, 37–65, itt: 38–39.

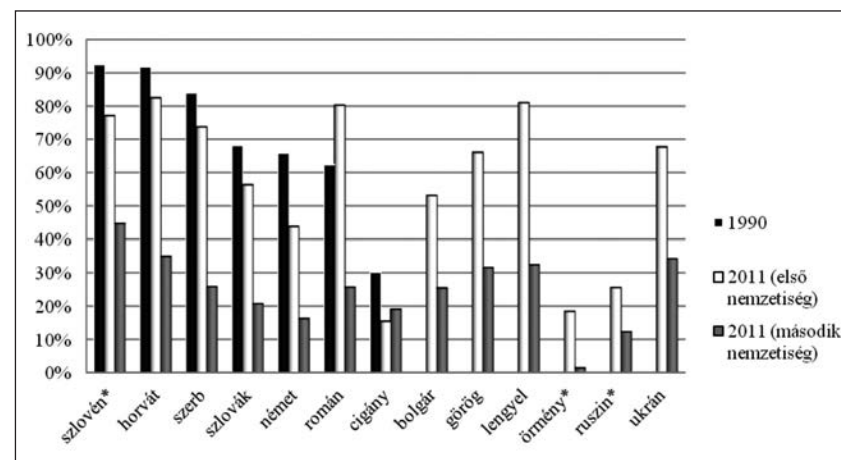
3. ábra. A nemzetiség nyelvét anyanyelvüknek tekintők és az adott nyelvet használók aránya összevont nemzetiség szerint (2011, minta alapján becsült arányok, saját szerkesztés)

Az 1990. évi népszámlálás mintája lehetővé teszi számunkra az anyanyelvhasználat változásának elemzését, azonban a családban, baráti körben használt nyelv nem szerepel az adatbázisban. A népszámlálási eredményeket alapul véve megállapíthatjuk (4. ábra), hogy 2011-ben a magukat elsősorban valamilyen nemzetiséghez sorolók 1990-hez képest jellemzően kisebb arányban tekintik a nemzetiség nyelvét anyanyelvüknek. Kivételt csak a román nemzetiségűek képviselnek. Ez újra azt jelzi, hogy mintegy 20 éves perspektívában a nemzetiségiek által használt anyanyelv – a románokat leszámítva – visszaszorulóban van. Az adott nemzetiséget másodsorban jelölők körében pedig a legtöbb esetben jelentősen alacsonyabb azok aránya, akik számára a nemzetiség nyelve egyben az anyanyelvük. Egyedül a roma nemzetiségnél magasabb a cigány (romani, beás) anyanyelvűek aránya azok körében, akik másodikként jelölték cigány nemzetiségüket, ami egyúttal jelzi a romák integrációs-asszimilációs mintázatának sajátosságát is: az eleve alacsony

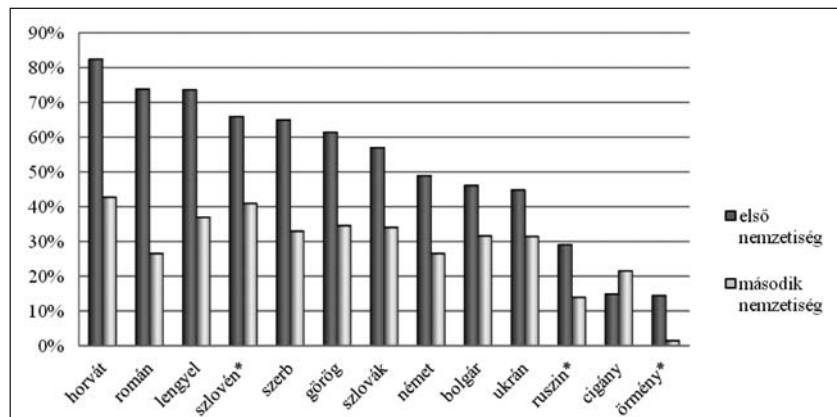
anyanyelvhasználat előrehaladott integrációs-asszimilációs törekvést jelez, az anyanyelvet még ismerők/használók pedig nagyobb valószínűséggel csak a második helyre helyezett roma identitáshoz kapcsolódik. Ha ehhez társítjuk azt, hogy ezt a nemzetiségi nyelvet a hétköznapiakban is csak hasonló mértékben használják, arra a következtetésre juthatunk, hogy a 2011. évi népszámlálás során viszonylag nagy arányban lehetnek olyanok, akik éltek a lehetőséggel, hogy deklarálják kettős identitásukat, felvállalják nemzetiségi gyökereiket, ugyanakkor a nemzetiségi kultúra reprodukciójában – amelyet ehelyütt csak korlátozott formában, az anyanyelv és a családi, baráti körben való nyelvhasználat formájában tudunk megragadni – már kevésbé vesznek részt.

4. ábra. A nemzetiség nyelvét anyanyelvüknek tekintők aránya nemzetiségenként (minta alapján becsült arányok, saját szerkesztés)³²

³² 2001-ben számos nyelvi csoport még nem szerepelt önállóan a népszámlálási kérdőívekben, így ezekre vonatkozóan csak a 2011. évi népszámlálásból rendelkezünk adatokkal. Az arányok értelmezése során az első nemzetiség esetén az örmény, ruszin és szlovén nyelvűek (*) megoszlását rendkívüli óvatossággal kell kezelni az alacsony (100 fő alatti) mintaelemszám miatt.

5. ábra. A nemzetiség nyelvét családi, baráti körben használók 2011-ben első és második megadott nemzetiség szerint (minta alapján becsült arányok, saját szerkesztés)³³

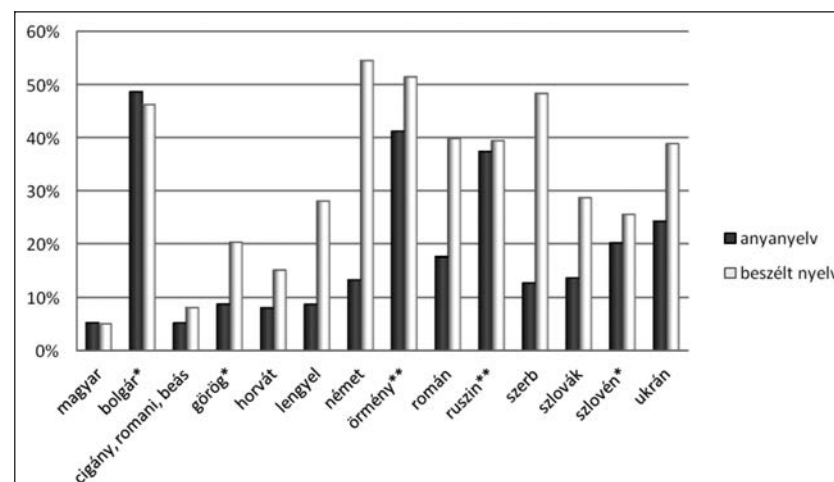

Ugyanakkor minden anyanyelvi csoport esetében, kisebb vagy nagyobb arányban találkozunk olyanokkal, akik az adott nyelvet anyanyelvüknek tekintik, tehát ilyen formában deklarálják valamilyen nemzetiségi származásukat, viszont nem azonosulnak szubjektíve az adott nemzetiséggel, a népszámlálás során magukat más nemzetiségűnek vallották. A konkrét arányszámokat megfelelő körültekintéssel kell kezelnünk, mivel egyes anyanyelvi csoportok nagyon kis arányt képviselnek a magyarországi társadalomban, így a mintában is csak rendkívül kis számban voltak képviselve. Mindemellett számos nagyobb nyelvi csoport esetében is viszonylag magas, 10% fölötti azok aránya, akik szubjektíve nem azonosulnak az adott nemzetiséggel. A családi, baráti körben beszélt nyelv esetén ugyanez érvényesül, tehát nem esik egybe azok köre, akik a nemzetiség deklarációja révén biztosították az adott nemzetiség „kategorialis reprodukcióját”, és azoké, akik nyelvhasználatuk révén a közösség „etnolingvisztikai reprodukciójában” működnek közre. Az adott nyelvet a mindennapokban használók körében több esetben jelentősen magasabb azok aránya, akik nemzetiségileg nem kötődnek az adott közösség-

³³ A családi, baráti körben használt nyelvre vonatkozó kérdés 2001-ben szerepelt először a népszámlálási kérdőívekben, így nincs lehetőségünk összevetni az 1990. évi adatokkal. A szlovén, ruszin és örmény nemzetiségűek esetén az alacsony mintaelemszám miatt az első nemzetiség szerinti megoszlást óvatosan kell kezelni.

hez. Ez a német, román, illetve szerb nyelv esetén a legszembetűnőbb, és ugyancsak megkérdőjelezi a családi vagy baráti körben való nyelvhasználat nemzeti identitást megalapozó jellegét, hiszen feltételezhető, hogy ezen „nemzetiségek” olyan határon túli magyarokat is képviselnek, akik a szomszédos országokból származnak, ezért bizonyos helyzetekben használják is egykori otthonuk hivatalos nyelvét.

6. ábra. Azok aránya, akik az anyanyelvüknek és családi, baráti körben általában használt nyelvüknek megfelelően eltérő nemzetiséget jelöltek a 2011. évi népszámlálás során anyanyelvi és beszélt nyelvi csoportonként (minta alapján becsült arányok, saját szerkesztés)³⁴

Összegzés

Tanulmányunkban a 2011. és 1990. évi népszámlálások nemzetiségi adatainak összehasonlítását végeztük el annak érdekében, hogy egy másik nézőpontból vizsgáljuk meg a magyarországi nemzetiségek számában az elmúlt 10 évben bekövetkezett növekedést. Ehhez az teremtette meg a lehetőséget, hogy 2011-ben a válaszadó eldönthette, legfel-

³⁴ Néhány nyelvi csoport esetében (* és **) az alacsony mintaelemszám miatt a becsült arányok.

jobb két deklarált nemzetisége közül melyiket tekinti elsődlegesnek, és melyiket másodlagosnak.

A két népszámlálás reprezentatív mintájára támaszkodva bemutattuk, hogy, amennyiben csak az elsődleges nemzetiséget vesszük figyelembe, az elmúlt húsz évben lényegesen mérsékeltebb növekedésről beszélhetünk, számos nemzetiség lélekszáma esetében viszont csökkenés következett be, ami arra utal, hogy Magyarországon valójában nem tekinthető reális folyamatnak a nemzetiségi/etnikai újraéledés. Az elemzést azonban megnehezítette, hogy 2011-ben jelentősen megnőtt azoknak az aránya, akik nem kívántak válaszolni a nemzetiségi kötet kérdéseire. Ebben számtalan indok játszhatott közre, és további vizsgálatok lennének szükségesek annak megállapítására, hogy ezek mely nemzetiséggel azonosulnak, ha azonosulnak egyáltalán valamelyikkel. Összességében a rendelkezésünkre álló információk alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a legutóbbi népszámláláson a nemzetiségek jelentősen magasabb aránya valószínűleg nem független a népszámlálás módszertanától, de minden bizonnyal jelentős hatást gyakoroltak a népszámlálást megelőző, a nemzetiségi, illetve kettős identitás deklarálására ösztönző kampányok is. A két tényező hatása azonban további vizsgálatok nélkül nem különíthető el.

Ugyanakkor az anyanyelvvél és a családi, baráti körben történő nyelvhasználattal összevetve, megállapíthatjuk, hogy azoknak, akik a népszámlálás során azonosultak valamely nemzetiséggel, mindössze egy többé-kevésbé kis része az, aki a nemzetiségi nyelvet anyanyelvének tekinti, és ennél kisebb része, aki használja azt a mindennapokban, és ezáltal részt vesz az adott nemzetiség etnolingvisztikai reprodukciójában. E nyelvhasználati tények is valójában az etnikai revival tézisének cáfolják, azaz 20 éves perspektívában nem jelenthetjük ki azt, hogy erősödött volna a nemzetiségi száma és aránya. Igaz, az új, 2011. évi módszertan lehetővé tette a többes nemzetiségi identitás megragadását, amely sok szempontból közelebb visz a valós folyamatok megértéséhez.

MAGYAR-SZLÁV NYELVI KONTAKTUSOK

Cserniczkó István

Szeparatizmus vagy valami más?

A kárpátaljai szláv regionális nyelvvaltozatok gazdasági értéke

Ruszin vagy ukrán?

A független Ukrajna 1991 óta számon tartott történetének legnagyobb válságát éli: 2013 késő őszen halálos áldozatokkal járó zavargások törtek ki Kijevben; 2014 tavaszán Oroszország bekebelezte a Krím-félszigetet; április óta pedig kisebb-nagyobb megszakításokkal folyik a hivatalosan ATO-nak, azaz „antiterrorista operáció”-nak¹ aposztrofált háború Donyeck és Luhanszk megyében. A feszült politikai helyzetben a szeparatizmus minden vélt vagy valós megnyilvánulására érzékenyen és indulatosan reagál az ukrán politikum és a sajtó. Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogy a regionális sajátosságok értéként kezelése nem feltétlenül veszélyezteti az ország területi integritását.

A háborús eseményektől szerencsére távoli Kárpátalja sajátos helyet foglal el az egymástól jelentősen különböző történelmi, gazdasági és kulturális fejlődésen átesett, eltérő felekezeti, etnikai és nyelvi összetételű lakossággal rendelkező régiókból a Szovjetunió keretein belül összetákolta, egymástól számtalan szempontból kisebb-nagyobb szakadékokkal elváló Ukrajnán belül.²

¹ АТО: антитерористична операція.

² Karácsonyi Dávid – Kocsis Károly – Kovály Katalin – Molnár József – Póti László: East-West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? *Hungarian*

A ma Kárpátaljaként ismert régió a 20. század során több különböző államhoz tartozott.³ A vidék lakosságának abszolút többségét a 18. századtól kezdve a szláv népesség teszi ki.⁴ Máig vitatott azonban ennek a szláv közösségnek az etnikai és nyelvi hovatartozása.

A 19. század dereka, de főként vége óta három irányzat vetélkedik egymással az itt élő szlávok körében: a ruszofil (nagyorosz), az ukranofil és a ruszinofil. Az első szerint a mai Kárpátalja területén élő szlávok a pánszláv eszmerendszer alapján a nagyorosz néphez tartoznak, és az orosz nyelvet kellene használniuk irodalmi nyelvként (sztenderd funkciókban). A második álláspont képviselőinek meggyőződése, hogy a Kárpát-medencébe a mai Nyugat-Ukrajna területéről érkező népesség az ukránság része, s nyelvük az ukrán egyik nyelvjárása. A harmadik hívei úgy vélik, a ruszinok a Kárpát-medencében sajátos kultúrát és nyelvet hoztak létre, és identitásuk is eltér az ukrántól, a ruszinok különálló nyelvvél és azonosságtudattal rendelkező nép.⁵

A mai ukránok körében csupán a 19. század utolsó éveiben vált fokozatosan dominánssá az *ukrán* [український] etnonima használata a korábbi *ruszin* [русський] vagy *orosz* [русский], illetve *kisorosz* [малорос] stb. helyett. Egy ideig az említett etnonimákat párhuzamosan, mintegy szinonimaként használták.⁶ Yekelchyk⁷ szerint az ukrán

Geographical Bulletin 63/2. 99–134.

³ Cserniczkó István: *Államok, nyelvek, államnyelvek: nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Gondolat Kiadó: Budapest, 2013.

⁴ Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geograpy of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Geographical research Institute and Minority Studies Programme: Budapest, 1998. 83–86.; Kocsis Károly – Tátrai Patrik eds.: *Changing Ethnic Patterns of the Carpatho-Pannonian Area*. HAS RCAES Geographical Institute: Budapest, 2013.

⁵ Bővebben lásd: Cserniczkó i.m.

⁶ Магочій Павло Роберт: *Історія України*. Критика: Київ, 2007. 377.; ugyanő: *Україна. Історія її земель та народів*. Видавництво В. Падеяка: Ужгород, 2012. 427.; Нагорна Лариса: *Регіональна ідентичність: український контекст*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України: Київ, 2008. 154–155.

⁷ Екельчик Сергей: *История Украины. Становление современной нации*. Издательство «К.И.С.»: Киев, 2010. 64., 94–95.

identitás a 19. század első harmadában a mai Ukrajna akkor Oroszországhoz tartozó részein a *kisorosz*, az Ausztriához tartozó nyugati tartományokban pedig a *ruszin* azonosságtudat alternatívájaként jelent meg, ám csak sokára vált dominánssá. Az *ukrán* [український] néprév a 19. században kezdett széles körben elterjedni, s a 20. század elejére fokozatosan szorította ki az egyéb megnevezéseket, ám a nyugati részeken (Galíciában, Bukovinában és a Magyarországhoz tartozó területeken) még sokáig használatos a *русський* [ruszin] etnonima.⁸

Az önazonosság fokozatos átalakulása együtt járt a nyelv „*ukrán nyelv*”-ként [українська мова] való emlegetésével, amely a korábbi *ruszin nyelv* [русська мова], *kisorosz nyelv* [малоросська мова] megnevezést váltotta fel. A 19. század derekától egyre intenzívebbé váló nemzeti és nyelvi mozgalom a Kárpátok mindkét oldalán ekkor elsősorban arról szólt, hogy a Kárpát-medence peremén élő keleti szlávoknak a (nagy)orosztól, illetve nyelvüknek az orosz nyelvtől való különbözőségét igazolja, s nem képezte részét a *ruszin* kontra *ukrán* identításra, illetve nyelvre vonatkozó konfliktus. A *ruszin* terminus magában foglalta a Kárpátok mindkét oldalán élő szláv népességet és nyelvüket.

A mai Kárpátalja területén egykor osztozó államok álláspontja a régió szláv népességének hovatartozásával kapcsolatban mindig a politikai érdekeknek megfelelően alakult. A kiegyezés utáni Magyarország az oroszról különálló nyelvként kezelte az ukránt, s nem tekintette a galíciai változatoktól külön nyelvnek a magyarországi ruszint. Csehszlovákia is a galíciai ukrán nyelvváltozatok folytatásaiként kezelte Podkarpatszka Rusz szláv nyelvjárásait. 1939 és 1944 között Magyarország a ruszin nép és nyelv önállósága mellett tette le a voksát. A Szovjetunió egyértelműen tagadta a ruszin nép és nyelv létét.⁹ Kárpátalja nyelvi helyzete kapcsán ma sem kerülhető meg a ruszin nemzetiség és nyelv kérdése.¹⁰

⁸ Bonkáló Sándor: *A rutének (ruszinok)*. Második, bővített kiadás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem: Basel–Budapest, 1996. 58.; Шевельов Юрій: *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*. Сучасність: Київ, 1987. 51.

⁹ Lásd: Cserniczkó i.m.

¹⁰ Lásd pl. Paul Robert Magocsi: *The Rusyns of Transcarpathia. Minorities in Central and Eastern Europe*. Minority Rights Group International Report: London, 1993.; Tom Trier:

Az ukrán nyelvészet Kárpátalja keleti szláv nyelvváltozatait egyértelműen az ukrán nyelvjárásának tekinti.¹¹ Vannak olyan kutatók, akik a ruszin mozgalmat egyértelműen politikai indíttatásúnak,¹² törekvéseiket Ukrajna integritását fenyegető szeparatizmusnak,¹³ a ruszinokat pedig pszeudokisebbségnek tekintik.¹⁴ Mások azt hangsúlyozzák, hogy a

---

Inter-Ethnic Relations in Transcarpathian Ukraine. ECMI Report # 4. European Centre for Minority Issues: Uzhhorod, 1999.; Judy Butt: Transcarpathia: Peripheral Region at the 'Centre of Europe'. *Regional & Federal Studies* 12 (2002)/2. 155–177.; Jennifer Dickinson: Languages for the market, the nation, or the margins: overlapping ideologies of language and identity in Zakarpattia. *International Journal of the Sociology of Language* 201 (2010). 53–78.; Taras Kuzio: The Rusyn question in Ukraine: Sorting out fact from fiction. *Canadian Review of Studies in Nationalism* XXXII (2005). 1–15.; Hugo Lane: Rusyns and Ukrainians Yesterday, Today and Tomorrow: The Limitations of National History. *Nationalities Papers* 29 (2001). 689–696. stb.

¹¹ Lásd pl.: Чучка Павло: Русинська мова. In: Русанівський В., Тараненко О. ред. *Українська мова. Енциклопедія.* Видавництво „Українська енциклопедія” ім. П. Бажана: Київ, 2000. 526–527.; Німчук Василь: 2000. Закарпатський говір. In: Русанівський В., Тараненко О. ред. *Українська мова. Енциклопедія.* Видавництво „Українська енциклопедія” ім. П. Бажана: Київ, 2000. 174–176.; Савойська Світлана: *Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації.* ВЦ „Просвіта”: Київ, 2011. 285–286.

¹² Pl. Панчук Май: Політичне русинство в Україні. *Політична думка* 2–3 (1995): 116–123.; Майборода Олександр: *Політичне русинство: Закарпатська версія периферійного націоналізму.* НаУКМА: Київ, 1999.; Мишанич Олекса: *Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму.* Обереги: Київ, 1999.; Балєга Юрій: *Політичне русинство і будівництво української держави.* Гражда: Ужгород, 2003.; uguanb: *Політичне русинство, або Фенцико-Бродіївські привиди на Закарпатті.* Гражда: Ужгород, 2010.; Мушинка Микола: *Політичне русинство на сучасному етапі. Персонал 1* (2010): 101–109.; Піпаш Володимир: *Політичний підтекст русинського питання. Регіоналістика 1* (2011): 36–38.

¹³ Pl. Мишанич i.m.; Mihajlo Zan: Etnikai folyamatok Kárpátalján. In: Fedinec Csilla és Mikola Vehes főszerk. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete: Budapest, 2010. 441–448.; Зан Михайло: Етнічні процеси на Закарпатті. In: М. Вереш та Ч. Фединець ред. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Поліграфцентр „Ліра”:* Ужгород, 2010. 504–513.; Шевчук Г. – Трач Н.: *Мовна політика після помаранчевої революції. Магістеріум 37* (2009). 101.; Савойська i.m. 291.

¹⁴ Pl. Євтух В. – Трощинський В. – Галушко К.: *Етносоціологія: терміни та поняття.* Видавництво УАННП „Фенікс”: Київ, 2003. 92.; Нагорна i.m. 310;

ruszin identitásnak sem etnikai, sem néprajzi, sem nyelvi alapja nincs.¹⁵ Olyan állásponttal is találkozhatunk, mely a ruszin mozgalom mögött az egykori szovjet KGB-t látja,¹⁶ illetve az Egyesült Államok, Oroszország, Magyarország és Szlovákia összeesküvő politikáját fedezi fel.¹⁷ Akadnak olyan elemzők is, akik „a ruszin nacionalizmus visszatéréseként” mutatják be az 1980-as évek végének, 1990-es évek elejének időszakát,¹⁸ vagy pedig a perifériális, provinciális nacionalizmus megnyilvánulásaként.¹⁹ Sokan potenciális konfliktusforrásként értékelik a feléledő ruszin identitást.²⁰

A 2001. évi népszámlálás alkalmával Kárpátalján 10 090 fő (a megye összlakosságának 0,80%-a, a kárpátaljai ukrán nemzetiségűek 0,99%-a) vallotta magát ruszin nemzetiségűnek, és közülük 6724 (66,6%) a ruszint tekintette anyanyelvének.²¹ Ez az adat azonban nem mérvadó, mert a választható nemzetiségek között nem szerepelt a „ruszin”, ami nyilvánvalóan befolyásol(hat)ta a válaszadókat. A magukat ruszin nem-

---

Марчук Наталія: Історичні умови та особливості формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття в радянську добу. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія* 4–5 (2011): 129–136.

¹⁵ Az akadémiai ukrán nyelvészek mellett pl. Майборода Олександр – Шульга Микола – Горбатенко Володимир – Ажнюк Борис – Нагорна Лариса – Шаповал Юрій – Котигоренко Віктор – Панчук Май – Перевезій Віталій ред.: *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.* Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України: Київ, 2008.; Марчук i.m.

¹⁶ Pl. Балєга Юрій: *Політичне русинство, або Фенцико-Бродіївські привиди на Закарпатті.* Гражда: Ужгород, 2010. 136.

¹⁷ Балєга i.m. 139; Савойська i.m. 289.

¹⁸ Pl. Raymond A. Smith: Indigenous and Diaspora Elites and the Return of Carpatho-Ruthenian Nationalism, 1989–1992. *Harvard Ukrainian Studies* Vol. XXI (Number 1–2 1997): 141–160.

¹⁹ Pl. Майборода i.m.

²⁰ Панчук i.m.; Нагорна i.m. 310; Нагорна Лариса: *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань.* Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України: Київ, 2011. 230; Савойська i.m. 285–300.

²¹ Ільтьо І. В. ред.: *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень).* Закарпатське обласне управління статистики: Ужгород, 2003.; Kuzio i.m.

zetiségűnek vallókat a statisztikákban az ukránok között, az ukrán nép egyik néprajzi csoportjaként tartják számon.

A kárpátaljai ruszin irodalmi nyelv kodifikációja ennek ellenére folyamatban van.²² Ezt azonban „megnehezíti mind Ukrajna meghatározott politikai köreinek nyílt ellenállása és az állami hatalom félelme egy regionális irodalmi mikronyelv funkcionálásától a fiatal államban, mind pedig az irodalmi mikronyelv hívei közötti egység hiánya”.²³ Hiányoznak továbbá azok a befolyásos regionális politikai erők is, melyek hathatósan támogathatnák a ruszin mozgalmat; a politikai intolerancia is akadályozó tényező, valamint a regionális kultúra megjelenítéséhez szükséges feltételek is hiányoznak a ruszin mozgalom képviselői szerint. „Azaz a kárpátaljai ruszin irodalmi mikronyelv kodifikálásának problémája nem lingvisztikai, hanem sokkal inkább politikai” – vélik.²⁴

A 2012-ben megszavazott ukrainai nyelvtörvény²⁵ önálló nyelvként ismeri el a ruszint.²⁶ Ám ez sokak szerint nem az ukrán nemzeti elitnek a ruszin kérdéshez fűződő viszonya megváltozását jelzi, hanem a 2014 elején elűzött elnök, Viktor Janukovics mögött álló, oroszpártinak tekintett politikai erőknek azt a szándékát, amely gyengíteni szeretné az ukrán befolyást az ország legnyugatibb régiójában.

²² A ruszin nyelvnek Szlovákiában (az Eperjes környéki nyelvjárások alapján), Lengyelországban (a lemkó változatokra alapozva) és Szerbiában (bács-szerémi változat) már van kodifikált sztenderd változata. A kárpátaljai kodifikáció helyzetéről lásd: <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/tudomany/28292-torvenybe-foglaljak-a-ruszin-nyelvet-karpataljan>

²³ Капраль Михаил – Поп Иван: Язык подкарпаторусинский. In: Поп, Иван: *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Издательство В. Падяка: Ужгород, 2001. 429.

²⁴ Уо.

²⁵ Закон України „Про засади державної мовної політики”.

²⁶ Lásd Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Ferenc Viktória: *Nyelvi jogaink és lehetőségeink. Útmutató és tájékoztató a nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásához kárpátaljai magyaroknak*. Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.: Budapest, 2014, 4.; Товт Михаил – Черничко Степан: *Научно-практический комментарий Закона Украины об основах государственной языковой политики (с приложениями)*. ВОО Правозащитное общественное движение «Русскоязычная Украина»: Киев, 2013, 22.

A régió szláv nyelvváltozatai és a turizmus

A népszerű útikönyveket megjelentető Lonely Planet kiadó így reklámozza Kárpátalját a honlapján: „[it is] a melting pot of Hungarian, Slovak, Ukrainian and Roma cultures and has a fascinating social mix. It's also the home of Ukraine's best red wines and most impenetrable dialects (locals claim to speak Transcarpathian)”.²⁷ Kárpátalja nyelvi és kulturális sokszínűsége mellett az „áthatolhatatlan nyelvjárások” kiemelése azt is jelzi: a helyi nyelvváltozatok turistacsalogató árucikké váltak.

Kárpátalja iparilag fejletlen vidék, a jellemzően hegyvidéki környezet miatt kevés a művelhető földterület is. Ebből adódóan a munkahely is kevés. Egyre többen látnak azonban kitérési pontot a turizmusban. Az infrastruktúráisan erősen elmaradott Kárpátaljának valami erősen sajátosat kell kínálnia a turistákért folytatott versenyben. És ez a regionális érték lehet a régió jellegzetes, sok különböző elemből építkező etnikai, kulturális és nyelvi sokszínűsége.

A turistákat alapvetően két irányból várja Kárpátalja: Ukrajna belső területeiről és Magyarországról. Ukrajnából télen a Kárpátok sípályái, nyáron a hegyek természeti szépségei, illetve a termálfürdők vonzzák az utazókat. Magyarországról elsősorban a régió magyar vonatkozású történelmi emlékhelyei miatt utaznak ide sokan.

Az ukrainai és a magyarországi turistákat a természeti és kulturális látnivalók mellett egyre jobban szervezett programokkal várják. Ukránul, oroszul és magyarul működő turisztikai információs hálózatot építettek ki a kárpátaljai városokban. 2014-re kétnyelvű (ukrán–magyar) fesztiválprogramot adtak ki. A hó hiánya miatt turisztikai holtszezonnak számító februárban az éttermek kínálatával, a magyar konyha kedvezményes kóstolásával csábították a turistákat Kárpátaljára.

A hagyományos magyar, ruszin, ukrán, szlovák, román, sváb és zsidó konyha ötvözéséből kialakult gasztronómiai ínycségeket kínáló éttermek gyakran ukrán–magyar kétnyelvű étlapjainak egyes részeit azonban néha a

²⁷ *Introducing Transcarpathia*. www.lonelyplanet.com/ukraine/transcarpathia. Utolsó letöltés: 2014.09.04. Köszönöm Petteri Laihonen kollégámnak, hogy felhívta erre a figyelmemet.

sztenderd ukrán beszélő számára le kell fordítani. Az alábbi fotón például egy beregszászi étterem kínálja ukrán és magyar nyelven ételeit. A magyarul nem tudó sztenderd ukrán beszélő számára a *Бограч угор(ський)* [bográcsgulyás], *Боб-гуляш угор(ський)* [babgulyás], *Перкельт* [pörkölt], *Цигань-печене* [cigánypecsenye] szavakat bizonyosan el kell magyarázni, az ukrán konyhához szokott vendégek ezeket az ételeket nem ismerik.²⁸

1. fotó. Egy beregszászi étterem kínálata: a sztenderd beszélőknek fordítani kell

A gasztronómiában rejlő kulturális, gazdasági és nyelvi erőforrást használja ki az a szakácskönyv is, amely egy szűk régió népi ételeit népszerűsíti.²⁹ A mai Nagyszőlősi járás (az egykori Ugocsa vármegye) fogásait bemutató kötet humoros formában ad közre közel 50 receptet. A kiadvány egyik sajátossága, hogy az ételek elkészítésének módja és a hozzávalók felsorolása a baloldali hasábon a helyi nyelvjárásban (ruszinul?), a jobb oldaliban pedig sztenderd ukránul szerepel. A szakácskönyv másik érdekessége, hogy az ajánlott ételek között számos olyan is megtalálható, amely a Kárpátalját, az itteni színes kultúrát nem ismerők számára ismeretlen. Az elkészítésre ajánlottak között hagyományosan ukrán, magyar,

²⁸ Ugyanígy értetlenül nézi az ukránul vagy oroszul nem értő sztenderd magyar beszélő azt a magyar nyelvű étlapot, amelyen például *pelmenyi* [hússal töltött derelye], *szoljánka* [többféle húsból készített leves], *csebureki* [zsírban vagy olajban kisütött kelt tésztaféle] szerepel.

²⁹ Тивоdorf Ольга – Гал Святослав – Нодь Михайло – Крукевич Ювій – Царик Михайло – Чухран Михайло: *Фіноміаг по-севлюшськи. Народна кухня Виноградівщини*. «ТІМРАНІ»: Ужгород, 2013.

román, zsidó és szlovák ételnek tekintett fogás is található. A sztenderd ukrán beszélő számára már több étel megnevezése is értelmezhetetlen körülírás, magyarázat nélkül; például azért, mert a helyi szlávok a magyarból kölcsönzött szóval nevezik meg: *гуляш-левеш* (gulyásleves), *крупли* (krumpli, azaz burgonya), *гурка* (hurka) stb.

A gasztronómiai jellegzetességek, illetve a turizmus természetesen meghozta azokat a termékeket is, amelyeket a Kárpátaljára látogató turistáknak kínálnak. Ilyen például a magyar és (az etnikumtól függetlenül minden kárpátaljai) konyhában alapfűszernek tekintett, ám a Kárpátok keleti oldalán élő ukrán háziasszonyok által alig ismert pirospaprika (2. fotó).

2. fotó. Magyar paprikaként hirdetett fűszerpaprika, magyar nemzeti színekkel díszített csomagolásban

A turizmus révén előtérbe került helyi értékek által egyre nagyobb presztízse lesz a helyi nyelvjárásoknak is. Akár az ukrán sztenderd mint tetőnyelv(változat)³⁰ alá tartozó területi dialektusoknak tekint-

³⁰ Németül *Dachlos*, *Dachsprache*, angolul *roofless dialects*. Lásd Peter Trudgill: *A Glossary of Sociolinguistics*. Edinburgh University Press: Edinburgh, 2003. 113–114. Olyan autonóm nyelvváltozat, mely a dialektuskontinuum egy részének heteronóm dialektusait egy nyelvbe egyesíti.

jük a kárpátaljai őslakos szlávok változatait, akár önálló Ausbau-nyelvnek³¹ (az ukrántól különböző ruszinnak), az tény, hogy egyre gyakrabban lehet találkozni a nyilvános térben regionális elemeket tartalmazó, nem-sztenderd ukrán feliratokkal, kiírásokkal (3. fotó). Ilyen például a megyeszékhely, Ungvár elővárosában található, helyi nyelvjárási szöveget tartalmazó *Деця у нотаря* [Egy deci (vodka) a nótáriusnál] étterem cégtáblája. A népszerű, az országos ukrán és orosz nyelvű sajtóban is többször bemutatott³² étterem megnevezése sztenderd ukránul *Сто грам у нотаря* volna.

3. fotó. Egy nem-sztenderd ukrán felirat Kárpátalján; a sztenderd ukrán szöveg ez volna: *Файна крамниця*

³¹ Az Ausbau-nyelv olyan nyelv(változat), amely elsősorban nem más nyelvektől való távolsága, hanem sokkal inkább történelmi, társadalmi, kulturális és politikai jellemzői miatt számít nyelvnek, és nem más nyelv nyelvjárásnak. Ezzel szemben az Abstand-nyelv olyan nyelv, amely önmagában is inkább nyelvnek számít, mintsem dialektusnak, mivel nyelvi jellegzetességeit tekintve minden más nyelvtől jelentősen eltér. A nyelvi távolság e változat és más nyelvek között olyan mértékű, hogy – az Ausbau-nyelvektől eltérően – nyelv mivolta nehezen vitatható. Lásd pl. Trudgill i.m. 11–12.

³² Lásd pl.: <http://korrespondent.net/ukraine/community/3389661-korrespondent-deputat-uzhhorodskoho-horsoveta-sostavyl-slovar-separatysta>

A politikai életben, a tudományos diskurzusban az 1980-as évek végétől van jelen (ismét) a ruszin mozgalom Kárpátalján. A helyi, regionális írásbeliség azonban csak az utóbbi években kezd megjelenni a nyilvános térben, például a 3. fotóhoz hasonló alkalmi kiírásokon vagy a bemutatott szakácskönyvhöz hasonló kiadványok lapjain.

A regionális változatok a magas kultúrában

A magas kultúrában is helyet követel magának ez a jellegzetes dialektus. Az egyik legismertebb kárpátaljai irodalmár, Petro Midianka szépirodalmi műveinek nagy részében jelen vannak a helyi nyelv(járás) elemei, ám ő azt vallja: ukránul publikál. 2012-ben elnyerte a legrangosabb ukrainai szépirodalmi díjat (Tarasz Sevcenko Nemzeti Irodalmi Díj) a kárpátaljai nyelvjárásban publikált *Лугма в небо* [Létra az égbe]³³ című verseskötetéért. Volodymyr Fedynšynec' a kárpátaljai ruszin politikai mozgalom egyik aktív tagja, magát ruszinnak vallja, a ruszin sztenderd kodifikálásról is publikált tanulmányt,³⁴ ám szépirodalmi műveit az ukrán sztenderdben jelenti meg. Jurij Csoóri szintén ruszinként identifikálja magát, *Словарь русинського языка* [A ruszin nyelv szótára] címmel kodifikációs célú, eddig publikálatlan ruszin szótárt dolgozott ki. Szépirodalmi műveinek egy részét a sztenderd ukrán változatban publikálja, más munkáiban azonban a helyi dialektusokat is használja.

A helyi, sok nyelvet, kultúrát ötvöző sajátos világot értékékként megjelenítő projekt az eddig három részben megjelent, a Youtube videómegosztó portálon közzé tett animációs sorozat is, amely *Наша фашма*³⁵ [A mi fajtánk] címmel humorosan jeleníti meg Kárpátalja etnikai, kultu-

³³ A címben szereplő *лугма* szintén a sztenderd ukránból hiányzó regionális nyelvi elem.

³⁴ Pl. Volodymyr Fedynšynec': Végigmenni a megkezdett úton. A kárpát-ruszin irodalmi nyelv megteremtésének gondolata. *Pánsíp* VI (1996)/1. 18–19.

³⁵ A címben szereplő *фашма* szintén a kárpátaljai nyelvjárások sajátossága, a sztenderd ukránban nem használatos.

rális és nyelvi sokszínűségét. A 11:51 perces első³⁶, a 17:46 perces második³⁷ és a 16:45 perc hosszúságú harmadik³⁸ rész gyakran helyi szláv nyelvváltozatban (vagy ruszinul?) beszélő hősei által megélt kalandok során számos kárpátaljai toposszal találkozhatunk: a cigarettacsempészszel, a kolduló romával, az ukránul rosszul beszélő magyarral, a sztenderd ukránul vagy oroszul affektálva beszélő turistával, a bográcsgulyással és a piros paprikával. A fentiek fényében az sem lehet véletlen, hogy az első rész a „Welcome to Закарпаття” címet viseli.

A fenti sorba illeszkedik a *Рокаш*³⁹ [Rakás] zenekar üzleti fogása is. A helyi népzenei motívumokra építő dallamokat játszó együttes szövegei a helyi nyelvváltozatban szólnak meg. Egyik legújabb lemezükhöz csatolva dalaik szövegét is megjelentették, melyekhez a sztenderd beszélő számára ismeretlen kárpátaljai szavak jegyzékét is mellékeltek.⁴⁰

A *Деця у нотаря* nevű étterem tulajdonosának, Pavlo Csucsának a példája arra világít rá, hogy a helyi értékek felfedezése és előtérbe helyezése nem a ruszin szeparatizmus előretörésének jele, sokkal inkább marketingfogásról, a regionális nyelvváltozatok konvertálható erőforrásként való használatáról van szó. A *Корреспондент* című országos lapban⁴¹ és annak online változatában,⁴² valamint egy kárpátaljai hírportálon⁴³ is megjelent riportban Csucska ki is jelenti: az a célja, hogy „Kárpátalja nemzetiségi sokszínűsége turisztikai márka legyen, ne geopolitikai probléma”. Csucska két olyan kötetet is megjelentetett az elmúlt

³⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=ajFKJq-XoPg>

³⁷ https://www.youtube.com/watch?v=wJYQZEUim1U&feature=player_embedded

³⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=MyCsiH2JkM4>

³⁹ A *рокаш* (magyar eredetű kölcsön) szó szintén a kárpátaljai ukrán/ruszin nyelvjárási elemek.

⁴⁰ Lásd itt: <http://zik.ua/ua/news/2013/01/14/388183>.

⁴¹ 2014. július 4., 26. szám.

⁴² <http://korrespondent.net/ukraine/comunity/3389661-korrespondent-deputat-uzh-horodskoho-horsoveta-sostavyl-slovar-separatysta>

⁴³ <http://zakarpatty.net.ua/News/126101-Na-Zakarpatti-separatyzmu-nemaie-mist-sevi-zhyteli-vzhe-davno-u-ievrospilnoti-%E2%80%93-Pavlo-Chuchka>

években,⁴⁴ amelyekben helyi nyelvjárásban közöl gúnyverseket, kisebb humoros költeményeket, és szövegeit sztenderd ukrán szómagyarázatokkal is ellátja. Egyik kötetében határozottan állást foglal a *ruszin versus ukrán* polémiában is: szerinte a Kárpátalján beszélt és (többek között általa) írásban is használt szláv nyelvváltozatok az ukrán nyelv részei, és a sztenderd ukrántól, illetve az ukrán nyelv más területi változataitól való eltérései semmiképp sem indokolják, hogy különálló (ruszin) nyelvről beszéljünk.⁴⁵

A helyi nyelvváltozatok elemei a világhálón

A regionális dialektus turisztikai vonzerejét, marketingerejét bizonyítja nem csupán a Lonely Planet honlapja, hanem az is, hogy ma már számos ukrán internetes portál közöl „kárpátaljai (ukrán–ukrán) szótárt”.⁴⁶ A Kárpátalját turisztikai céllal bemutató reprezentatív összefoglaló honlap⁴⁷ is tartalmaz egy külön egységet, ahol elérhető egy „kárpátaljai szótár”.⁴⁸ Két orosz nyelvű, az ukrán fiatalok körében is népszerű közösségi portál, az *Однокласники* és a *В контакте* oldalain is található a kárpátaljai szláv nyelvhasználat specifikus elemeit bemutató oldalt (4. fotó).⁴⁹ Mindez arra utal, hogy a hagyományosan a falusi, idősebb kor-

⁴⁴ Чучка Павло: *Вичурки по-баранинські. Закарпатська застільна книга у 2-х томах (том перший і останній)*. Патент: Баранинці–Ужгород, 1992; ugyanő: *Деця у нотаря. Закарпатська читанка для тверезих і п'яних у 2-х томах (том перший і останній)*. Мистецька лінія: Ужгород, 2002.

⁴⁵ Чучка Павло: *Вичурки по-баранинські. Закарпатська застільна книга у 2-х томах (том перший і останній)*. Патент: Баранинці–Ужгород, 1992, 117–119.

⁴⁶ Néhány ilyen szójegyzék elérhető pl. itt: <http://words.eugene-home.kiev.ua/>; <http://eldorado-tour.com.ua/news.html?id=19>; <http://h.ua/story/42421/>; <http://svkarpaty.com.ua/ua/korisna-informatsiya/slovník-zakarpatskikh-sliv.html>; <http://www.transatlant.com.ua/index.php?what=dictionary>; <http://ua-reporter.com/uk/node/77283> stb.

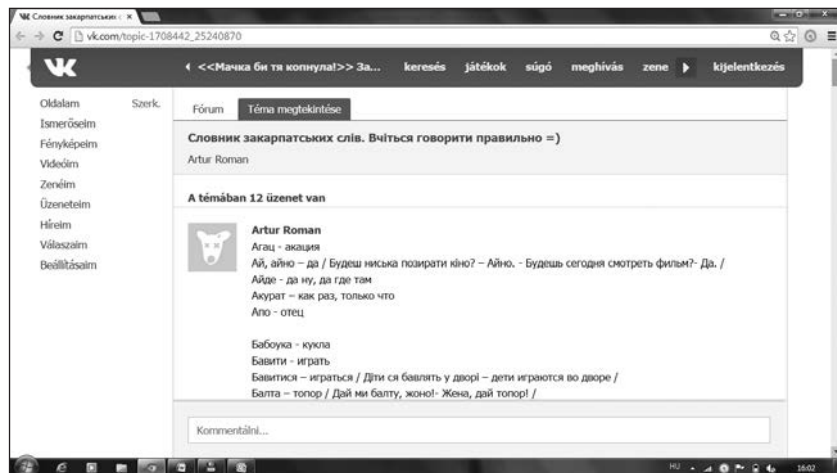
⁴⁷ <http://www.kolyba.org.ua/>

⁴⁸ <http://www.kolyba.org.ua/zakarpatskij-slovník>

⁴⁹ http://vk.com/topic-1708442_25240870, illetve <http://www.odnoklassniki.ru/group/52013927039069>

osztályhoz kötődő regionális nyelvi elemek a 21. századi kommunikációs térben is jelen vannak.

4. fotó. „Kárpátaljai” ukrán–orosz szótár a В контакте közösségi portálon⁵⁰

Összefoglalás

A fenti példák alapján úgy tűnik, hogy az időzónák, írásrendszerek, kultúrák, vallások, etnikumok és nyelvek találkozásának ötvözéséből összegyűrt, történelmi hagyományok nélkül fokozatosan formálódóban lévő Kárpátalja-tudat nem politikai identitás, nem szeparatista mozgalom. Sokkal inkább a régió helyi színeit erőforrásnak tekintő törekvés.

Kárpátalja területének csaknem kétharmada hegyvidék. A régió ipara fejletlen, kevés a mezőgazdaságilag művelhető földterület. A vidék gazdasága számára a turizmus kitörési pont lehet. A Kárpátok télen a síelésre, nyáron túrázásra nyújtanak lehetőséget, a deli, síkvidéki területeken sorra jönnek létre a kisebb-nagyobb termálvizes fürdők. Az Európai Unió négy tagállamának (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Románia) közvetlen közelsége, az itt élő nemzetiségek kultu-

rális emlékei egzotikussá teszik a vidéket az Ukrajna belső vidékeiről érkező turisták számára éppúgy, mint a Magyarországról ide látogató, elsősorban a magyar történelmi emlékeket keresők számára. A régió turisztikai vonzerejének növelésében jelentős szerep jut a helyi értékek felmutatásának. Ezek között a regionális sajátosságok között a polietnikus környezet hatását mutató helyi konyha, a tiszta természeti környezet, a romantikus hegyvidék és a kényelmes termálfürdők mellett ott van a sztenderd ukrántól és a szomszédos ukrán nyelvjárásoktól, valamint a szomszédos szláv és nem szláv nyelvektől egyaránt eltérő, magyar, lengyel, szlovák, román, német, orosz és jiddis nyelvi elemeket tartalmazó helyi szláv dialektus is. Miután 2014 márciusában Ukrajna gyakorlatilag elveszítette legkedveltebb nyári üdülőhelyét, a Krím-félszigetet, Kárpátalja turisztikai vonzereje tovább növekszik. Akár az ukrán sztenderd dialektus alá tartozónak, akár az ukrántól különálló ruszin nyelvnek tekintjük ezeket a nyelvváltozatokat, a regionális értékek felértékelődésével ezek presztízse is egyre nagyobb lehet. Azzal pedig, hogy egyre gyakrabban találkozhatunk a regionális nyelvi elemekkel a nyilvános térben látható feliratokon, a szépirodalomban, a könnyűzenében, az internetes portálokon, a helyi nyelvváltozatok funkcióbővülése megy végbe: megfigyelhetjük, hogyan terjednek a rendszerint a régmúlttal és a vidékies étellel asszociálódó tradicionális nyelvváltozatok a fiatalok által jól ismert modern kommunikációs térben.

A globalizáció, az egységesítő sztenderdizáció körülményei közepette a regionális nyelvi értékek nem csupán a regionális identitás részei lehetnek tehát, hanem – amint erre Kárpátalja és az itt élő szláv nyelvváltozatok példája rámutat – gazdasági jelentőséggel is bírnak. A multinacionális vállalatok, a globálisan bejegyzett kereskedelmi termékek, kulturális brendek univerzális fogyasztásában érdekelt globális marketinggel szemben a helyi közösségek lassan elkezdik felfedezni az egyre növekvő ágazattá váló turizmus számára is vonzó regionális és lokális jegyeket. A turisták többsége – miközben nem szeretne lemondani a globalizáció előnyeiről – egyre nagyobb számban mutat érdeklődést az „egzotikus” élmények iránt. Ezek az általános tendenciák jótékony hatással lehetnek a kisebbségi nyelvekre éppúgy, mint a regionális nyelvváltozatokra, hiszen általuk a regionális kultúra és közösség „egzotikus”

⁵⁰ http://vk.com/topic-1708442_25240870

megkülönböztető jegyei azonosítható, illetve anyagiakban is kifejezhető erőforrássá konvertálhatók.

Akár az ukrán nyelvjárásának, akár különálló ruszin nyelvnek tekintjük tehát a kárpátaljai szláv nyelvváltozatokat, a regionális nyelvi jelenségeknek a nyilvános térben, az interneten, a kulturális életben is fokozatosan terjedő használata ebben a kontextusban nem az Ukrajna területi egységére politikailag veszélyes szeparatizmus megnyilvánulása, hanem sokkal inkább a régió helyi színeit erőforrásnak tekintő gazdasági törekvés.

Ilyen vonatkozásban talán az ukrán/ruszin identitás közötti választásnak sem kell feltétlenül kizárólagosnak lennie; elképzelhető egy egymást kiegészítő identitáskonstrukció is.

Bárány Erzsébet

Mokány Sándor – a magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok kutatója

Mokány Sándor emlékének

Mokány Sándor (1932–2010) ukrán és magyar nyelvész, dialektológus, etimológus, a magyar–szláv és a magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok kutatója volt. Tudományos munkásságával az ukrán és a magyar nyelvtudományt is egyaránt gazdagította, hozzájárult a magyarországi ukrainisztika fejlődéséhez, az egyes szavak etimológiáját vizsgálva megismertette a tudományos köröket a szláv népek és a magyar nép korai nyelvi kapcsolatainak adataival, dialektológiai kutatásai révén informálta a dialektológus szakembereket a máramarosi ukrán nyelvjárások lexikai állományáról és fonetikai sajátosságairól, ezeknek a szláv és nem szláv szomszédos nyelvjárásokkal való kapcsolatairól. Az oktatói tevékenysége révén hozzájárult a keleti szláv és balti népek körében a magyar nyelv népszerűsítéséhez. Mokány Sándor élete jelentős részét a szülőföldje határain túl töltötte, viszont az ukrán nyelvészekkel jó kapcsolatokat ápolt élete utolsó napjáig, s ez által a magyar nyelvészeket folyamatosan tájékoztatni tudta az ukrán nyelvtudomány legújabb eredményeiről. Több munkája is bekerült a kárpátaljai nyelvjárások bibliográfiájába.¹

Mokány Sándor az akkor Csehszlovákia kötelékébe tartozó Técső városában (jelenleg Ukrajna Kárpátalja megyéje) született 1932. június 10-én. A Huszti Gimnáziumban folytatott tanulmányai kezdetekor szülőföldje, igaz csak rövid időre (1944-ig), újra Magyarországhoz került, amikor is a területet a Szovjetunióhoz csatolták. Az iskola befejezését követően Mokány Sándor felvételt nyert az Ungvári Állami Egyetemre, ahol 1954-ben szerezte meg az ukrán nyelvész, az ukrán nyelv és irodalom tanára minősítésű diplomáját. 1956-ban az észtországi Tartui

¹ Сабадош, І.В. – Миголинець, О.М. – Пискач, О.Д. (упор.): *Закарпатський діалект: Бібліографічний покажчик*. Ужгород: Говерла (2009), 74-75.

Egyetem aspiránsa lett, ahol finnugor filológiai tanszék is működött (az Ungvári Egyetemen magyar nyelvészetet csak 1963 után lehetett tanulni). A *Kárpátaljai megye máramarosi ukrán nyelvjárások magyar kölcsönszavai* címmel írt disszertációját a Tartui Egyetem professzora, Paul Ariste vezetésével 1966-ban védte meg. 1959-ben Mokány Sándort magyar nyelvtanárként meghívták a Leningrádi Egyetemre (Szentpétervár), ahol 1971-ben megkapta a docensi minősítést. Az ukrán–magyar nyelvjárási kapcsolatoknak szentelt első tudományos cikkei a múlt század 60-as éveiben kerültek publikálásra, melyekben a kárpátaljai terület máramarosi u-zó nyelvjárások szókincsét ért magyar nyelvi hatásokat,² illetve a máramarosi nyelvjárási terület ukrán lakosságának a történetét³ vizsgálta. Néhány írásában jól tükröződik az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatokkal foglalkozó szakemberek, többek között Csopey László⁴ és Bonkáló Sándor⁵ korábbi munkáival szemben megfogalmazott (néha kritikus jelleget öltő) véleménye is.

1977-ben Mokány Sándor a feleségével együtt Magyarországra költözött. A Szegedi Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszékének munkatársaként dolgozott, majd 1980-ban docensi státuszba került. A Szegedi Egyetemen folytatott oktatói tevékenysége többször

² Мокань, А.А.: Венгерские заимствования в украинском укающем диалекте Закарпатской области. В кн.: *Всесоюзное совещание по вопросам финно-угорской филологии 26–30 июня 1961 г.: Тезисы докладов*. Петрозаводск: АН СССР, Институт языкознания (1961), 121–122.; Мокань, А.А., Исконные слова в мараморошских украинских говорах Закарпатской области УССР и их синонимы, заимствованные из венгерского языка. *Вестник Ленинградского университета: Серия истории, языка и литературы* № 20, вып. 4. Ленинград (1962), 125–135.

³ Мокань, А.А.: К истории украинского населения на территории современного распространения мараморошского диалекта Закарпатской области. *Вестник Ленинградского университета: Серия истории, языка и литературы* № 23, вып. 2. Ленинград (1965), 168–170.

⁴ Мокань, А.А.: Из истории исследования венгерских заимствований в закарпатских украинских диалектах: О статье и словаре Л. Чопея. *Ученые записки Ленинградского государственного университета: Серия филологических наук* № 335, вып. 71. Ленинград (1969), 49–60.

⁵ Мокань, А.А.: Из истории исследования венгерских заимствований в украинских диалектах Закарпатской области: на материале статьи А. Бонкало. *Советское финно-угроведение* II, № 1. Таллин (1965), 117–120.

is megszakadt: 1982 és 1989 között a Comenius Egyetem meghívására Pozsonyban tartózkodott, 1989 és 1991 között a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv Filológiai tanszékének volt a docense, 1993 és 1995 között pedig a prágai Károly Egyetemen dolgozott. 1997-es nyugdíjba-vonulását követően a magyar nyelvtudomány kérdésköreire összpontosítva tovább folytatta a tudományos tevékenységét.

A Leningrádi és a Tartui Egyetemen folytatott oktatói tevékenység évei alatt Mokány Sándor rendszeresen foglalkozott a hungarizmusok etimológiájának a problematikájával a kárpátaljai máramarosi nyelvjárásokban,⁶ valamint a szláv nyelvekben.⁷ Emellett nem hagyta figyelmen kívül az ukrán nyelvjárások azon magyar szavait sem, melyek lehetséges forrásaiul épp ezek a nyelvjárások szolgálhattak.⁸ Később a szerző újra visszatért a nyelvjárási elemek, köztük a hungarizmusok etimológiájának a magyarázatához.⁹ E cikkek terjedelmüket tekintve nem jelentősek, ugyanakkor a kutatások mélysége és a feltárt eredmények révén választ adnak számos korábban vitásnak számító kérdésre. Fontos hangsúlyozni, hogy Mokány Sándor nem csupán etimológus, hanem kitűnő fonetikus is volt. A nyelvész-elődökkel szemben a kárpátaljai ukrán nyelvjárások hungarizmusait ő a magyar nyelvjárási alakban vizsgálja, figyelmen kívül hagyva az irodalmi megfelelőkkel való összevetésüket. Bizonyítékként számos példát idéz, melyek hangtani szer-

⁶ Мокань, А.А.: К вопросу о венгерских заимствованиях типа *боцт, тиц'ир*. *Ученые записки Ленинградского государственного университета: Серия филологических наук* № 335, вып. 71. Ленинград, 61–62.; Мокань, А.А. 1970, Замечания к этимологии восточнославянского и закарпатско-украинского *карпиа* 'ворота'. *Советское финно-угроведение* VI, № 4. Таллин, 281–285.; Мокань, А.А. 1971, К этимологии закарпатско-украинского (мараморошского) *хитар*. *Советское финно-угроведение* VII, № 1. Таллин (1969), 45–46.

⁷ Мокань, А.А.: Об одном типе венгерских заимствований в славянских языках. *Вопросы советского финно-угроведения: Языкознание*. Саранск (1972), 21–22.

⁸ Мокань, А.А.: Этимология венгерского *káprázik* 'пестрит, рябит в глазах'. *Советское финно-угроведение* VIII, № 2. Таллин (1972), 137–138.

⁹ Мокань, Ш.: Две кукушкины детки: *болтаиш* и **канура*. *Dissertationes Slavicae: Sectio Linguistica* XXVI. Szeged (2005), 77–80.

kezete jól tükrözi a magyar nyelvjárások módosulásait.¹⁰ E munkák a magyar nyelv történeti-dialektológiája és a magyar nyelv általános története szempontjából is fontosak. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Mokány Sándor a legalaposabban és a leggondosabban mutatja be Kárpátalja megye Técsői járásának u-zó nyelvjárásaiban meghonosodott magyar kölcsönzések hangtani sajátosságait, rámutatva e szavak morfológiai sajátosságaira, melyeket fonetikai transzkripcióban megadott példákkal szemléltet.¹¹ Egy másik tanulmányában a szerző a magyar kölcsönzők tematikai csoportosításával ismerteti meg az olvasókat, rámutatva az általa vizsgált nyelvjárásokba való bekerülésük idejére is. Az idézett példákat a szerző huszonhat tematikai csoportban foglalja össze, megadva a szavak fonetikai transzkripcióját is, mely jelentős mértékben növeli az általa végzett nyelvjárési kutatások értékét.¹² Egy másik tanulmányában néhány kiegészítéssel és pontosítással szolgál Dezső Lászlónak az ukrán nyelvemlékek hungarizmusainak hangtani jellemzőivel foglalkozó vizsgálatait illetően.¹³ Mokány Sándor véleménye szerint a kárpátaljai ukrán nyelvemlékek hungarizmusainak a vizsgálatánál a XVII. sz. végén és a XVIII. sz. elején jelentkező magyar irodalmi nyelvi hatások mellett a nyelvemlékek létrejötté során mindenképp számolni kell a magyar helyesírás lehetséges hatásaival is.¹⁴

Bár a disszertáció egyes fejezetei (igaz általában rövidített formában) publikálásra kerültek a nyelvészeti folyóiratokban (A Leningrádi Állami Egyetem tudományos jegyzetei, Szovjet finnugrisztika) is, fontosnak

¹⁰ Мокань, А.А.: О диалектном происхождении источников венгерских заимствований в украинских диалектах Закарпатья. *Советское финно-угроведение* IX, № 2. Таллин (1973), 121–126.

¹¹ Мокань, А.А.: Важнейшие фонетические и морфологические особенности венгерских заимствований в украинском укающем диалекте Тячевского района Закарпатской области. *Финно-угорская филология: Ученые записки ЛГУ*. Ленинград (1962), 60–75.

¹² Мокань, А.А.: Лексические унгаризмы в мараморошских украинских говорах. *Вопросы финно-угорской филологии*, вып. 3. Ленинград (1977), 100–124.

¹³ Мокань, А.А.: Об исследовании венгерских лексических заимствований в украинских письменных памятниках Закарпатья. *Советское финно-угроведение* X, № 3. Таллин (1974), 183–185.

¹⁴ uo. 185.

tartjuk, hogy a disszertáció alapján röviden ismertessük a munka újdonságait. Az igen terjedelmes és meglehetősen fontos kutatási mélységeket érintő disszertáció sajnos a mai napig kéziratban hever, melynek egyik példányát a Tartui Egyetem Könyvtára, másikat pedig a budapesti Akadémiai Könyvtár őrzi. Mokány Sándor *Kárpátaljai megye máramarosi ukrán nyelvjárások magyar kölcsönzetei* (*Венгерские заимствования в мараморошском украинском диалекте Закарпатской области*)¹⁵ című disszertációja számos újdonságot hozott, melyeket korábbi kutatások még nem tártak fel. Ezért a szerzőt nem csupán a máramarosi, hanem a más ukrán nyelvjárások hungarizmusaival foglalkozó kutatók megalapozójának is tekinthetjük. Már maga a munka terjedelme sem szokásos – több mint ötszáz nyomtatott lap.

A bevezetőben a szerző megindokolja a disszertáció témaválasztását, hangsúlyozva azt a fontos tény, hogy a kárpátaljai ukrán lakosság szóképzésére gyakorolt jelentős magyar nyelvi hatás ellenére a kérdés még szinte teljesen feltáratlan. Már itt felhívja a dialektológusok figyelmét, hogy a nyelvjárások sajátosságait és a bennük meghonosodott hungarizmusokat mihamarabb a vizsgálatok középpontjába kell állítani. Ugyanis a szerző szerint az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz való csatlakozást követő kulturális forradalom a terület ukrán nyelvjárásai jellegzetességeinek a kipusztulásához vezethet. Szerencsére ez nem történt meg, s a legtöbb kárpátaljai nyelvjárás sajátosságai napjainkig funkcionálnak, és ezek kutatása a jelenkori dialektológusok figyelmének a középpontjában állnak.¹⁶ Mokány Sándor a következő érvekkel szolgál azzal kapcsolatosan, hogy miért éppen a máramarosi nyelvjárások vizsgálata mellett döntött: a máramarosi nyelvjárások a kárpátaljai nyelvjárások legrégebbijeikhez tartoznak, az első kárpátaljai nyelvemlékek e nyelvjárások elemeit tartalmazzák, olyan magyar kölcsönzéseket, melyek túlnyomó többsége már azonosításra került, s alapos vizsgálaton

¹⁵ Мокань, А.А.: *Венгерские заимствования в мараморошском украинском диалекте Закарпатской области. Автореферат дис. [...] канд. филол. наук*. Тарту (1966): ТГУ, 1–21.

¹⁶ Сабадош, І.В. – Миголинець, О.М. – Пискач, О.Д. (упор.): *Закарпатський діалект: Бібліографічний покажчик*. Ужгород: Говерла (2009).

esett át. A szerző Técső város egykori szülötteként jól ismeri a máramarosi nyelvjárásokat, illetve a terület magyar nyelvjárásait is.

A disszertáció anyagaként azok a magyar kölcsönszavak szolgáltak, melyeket a szerző közvetlenül a máramarosi nyelvjárások elterjedtségi területének harmincnégy településén gyűjtött az 1957–1960-as években. A kölcsönszavak magyar megfelelőinek az ellenőrzésére a Técső, Visk és Feketetisza településeken végzett kérdéses vizsgálat útján került sor. A bevezetés második részében a szerző a jelenlegi máramarosi nyelvjárások területén élő ukrán lakosság korai történetét ismerteti azzal a céllal, hogy megvilágítsa a magyar nyelv és a máramarosi ukrán nyelvjárások között jelentkező kontaktushatások létrejöttének az okait. A szerző következtetése szerint az ukrán nép őseit képező szláv népek a XIV. század közepén vagy végén költöztek át e területekre.

A disszertáció első fejezete a kárpátaljai ukrán nyelvjárások magyar kölcsönszavai kutatástörténetének van szentelve. Részletesen elemzi Csopey László és Bonkáló Sándor munkáit, illetve Balczyk Emil és Dezső László több munkáját is.

A második fejezet a magyar kölcsönszavak forrásnyelvjárásaival foglalkozik, illetve meghatározza a munka módszertani elveit. A felsorolt tények alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a kölcsönszavak magyar forrásainak a meghatározásában, ahogyan a fonetikai és más sajátosságok magyarázatában is, elsősorban a jelenkori és a történelmi magyar nyelvi helyzetből kell kiindulni, amely hosszú időn át közvetlen hatással volt a vizsgált ukrán nyelvjárásokra.¹⁷

A harmadik fejezet a következő címet viseli: „A máramarosi ukrán nyelvjárások ősi magyar nyelvből kölcsönzött szavai és azok szinonimái”. A szerző számos példát említ, mint például: *us* ~ *tyngyl*¹, *derevyšče* ~ *koporšu*, *sitka* ~ *halo*², *nigda* ~ *šuha*, a két utolsó szó mindig együtt használatos. Itt foglalkozik azokkal a szinonimapárokkal is, melyek mindkét tagja kölcsönszó, például a magyar *xutar* ’terület, a város vagy falu által elfoglalt és ahhoz tartozó terület’ és az újabb magyar nyelvi

¹⁷ Мокань, А.А.: Венгерские заимствования в мараморошском украинском диалекте Закарпатской области. Автореферат дис. [...] канд. филол. наук. Тарту (1966): ТГУ, 15.

kölcsönzés *hatar* ’mező, erdő, város vagy falu határa’. A szerző megadja a lexikai szinonimák meghatározásait is.

A negyedik fejezet (A magyar kölcsönszavak morfológiai alakulásai és fonetikai sajátosságai) számos fontos következtetése közül fontos, hogy kiemeljük a következőt: a szó nem csak alanyesetben és infinitívusi alakban kerülhet kölcsönzésre, hanem más esetekben is (például *firisport* ’fűrészpor’ < a magyar *firispor-t* egyes számú tárgyeseti alakból; *kapura* ’kapu’ < a magyar *kapu+ra* sublatívusi alakból); a magyar kölcsönszavak többsége szóbeli úton került be a délkeleti ukrán nyelvjárásokba.

Az ötödik fejezet a magyar kölcsönszavak tematikai csoportosításának van szentelve. A szerző arra a következtetésre jut, hogy az emberi tevékenység különböző területein jelentkező többé-kevésbé jelentős magyar nyelvi hatás nem azonos. A legtöbb kölcsönzés a ház és annak részei tematikai csoportba sorolható. Rámutat arra, hogy: a lexikai anyag kronológiai elemzése alapján kiderült, hogy a kárpátaljai ukrán nyelvjárások és a magyarok kulturális és történelmi kapcsolatai már az ószláv időszakban is igen jelentősek voltak.¹⁸

A hatodik fejezetben a máramarosi ukrán nyelvjárásokban funkcionáló 646 magyar kölcsönszó eredetét magyarázza. A szócikkek a következő formában épülnek fel: az elemzett szó fonetikai transzkripciója, a szó földrajza (a vizsgált településeken való elterjedtsége), az orosz és magyar megfelelői, a képzés módja, a szó forrásnyelve és az első írásos rögzítése. Megadásra kerülnek a különböző származékok és a nyelvészeti munkákra való hivatkozások is.

Összegzőképpen elmondható, hogy Mokány Sándor disszertációja magas tudományos színvonalon készült, melynek eredményei felhasználhatók az elkövetkező generációk dialektológiai munkáiban is. Jelen írás szerzője azt reméli, hogy a jövőbeli kollégák és Mokány Sándor egykori diákjai elősegítik majd ezen, a dialektológia fejlődése szempontjából igen értékes munkának a nyomtatásban való megjelentetését. Példaként szolgálhat erre Kótyuk István, az ismert kárpátaljai nyelvész

¹⁸ uo. 17–19.

kandidátusi értekezése, mely harmincévnyi kéziratban való heverés után a közelmúltban került kiadásra.¹⁹

A Mokány család Budapestre való átköltözését követően a szerző aktívan kezdett el foglalkozni a magyar szavak etimológiájának a vizsgálatával is. E mély tartalommal bíró cikkek a magyar nyelvészeti nyelvtudományi kiadványokban kerültek publikálásra.²⁰ Mokány Sándor magyar nyelvészeti munkáinak a bibliográfiai feldolgozása a magyar nyelvészek, a szerző kollégáinak és diákjainak a feladata. A cikk szerzőjének tudomása van arról, hogy kéziratban őrzik Técső város magyar nyelvjárása lexikai állományának a katalógusát, valamint Técsőn, illetve a Huszti járási Visk, valamint a Técsői járási Kerekhegy településeken készített hangfelvételeket is. Ezek igen értékes anyagok a dialektológia, az etnográfia és a történelem szempontjából is, melyet véleményünk szerint elérhetővé kell tenni a kutatók számára.

Mokány Sándor idős korában tapasztalt kutatóként többször is visszatér az etimológiai témákhoz, számos ukrán nyelvjárás elem eredetét magyarázta, pontosította és bővítette ki: *гурбодовка, коцка, катафійка, бодрий, венгір*²¹, *бувалячка, бугай ~ бугайка, вечёрниця ~ вичирка, капак, зólnик*²², *король, кумгёр, ёйнье, м'ясаруш, бóгар,*

¹⁹ Kótyuk, I.: *Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai / Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре.* Nyíregyháza (2007): Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék. (= *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 22.)

²⁰ Lásd pl. Mokány, S.: *Magyar szófejtések. Nyelvtudományi Értekezések* 105. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980, :67; Mokány, S.: *Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód.* *Hungarológia* 8. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1995, 3–108.

²¹ Мокань, Ш.: О венгерских заимствованиях в украинском этимологическом словаре. В кн.: Колпакова, Н.Н. (отв. ред.), *Материалы международной научно-методической конференции преподавателей и аспирантов, посвященной 75-летию кафедры финно-угорской филологии СпбГУ. 16–17 марта 2000 г.* Санкт-Петербург (2000): СПбГУ, 117–122.

²² Mokány, Sándor, Néhány elhomályosult motivációjú (kárpát)ukrán szó etimológiája: Az ukrán nyelv szófejtő szótára alapján. In: Bibok, K. – Ferincz, I. – Kocsis, M. (szerk.), *Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára.* Szeged (2002): JATEPress, 293–300.

*бичак, бичко, бичок, ма́дья*²³ Ekkor terelődött a figyelme a szláv eredetű magyar szavak etimológiájának a vizsgálatára.²⁴

Amint látjuk a tudományos kutatás Mokány Sándor életének létfontosságú eleme volt. Ilyen volt az életstílusa. Ő teljes mértékben a tudomány elkötelezettje volt. Kutatásait tökéletes elemző és problémamegoldó készség, az eredmények alapos bizonyítása jellemzi.

A hetvenedik évforduló alkalmából kollégái és diákjai egyaránt azt hangsúlyozták, hogy a magyar–szláv nyelvi kapcsolatok kutatása terén Mokány Sándor nevét olyan ismert nyelvészek nevével kell egy sorban említeni, mint például Asbóth Oszkár, Melich János, Kniezsa István, Kiss Lajos.²⁵ Megjegyzendő, hogy ez a megállapítás teljes mértékben helytálló. Jelen tanulmány szerzője reméli, hogy Mokány Sándor nevét hosszú időközön át megőrzik a magyarországi és ukrainai szlavisták, s munkái példaként szolgálnak majd az eljövendő ukrainista nemzedékek számára is.

²³ Мокань, Ш.: О венгерских заимствованиях в украинском этимологическом словаре. В кн.: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць, вип. 4: Українське і слов'янське мовознавство: Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзензелівського.* Ужгород (2001): УНУ, 361–364.

²⁴ Mokány, S.: *A romlik, ront, rongál és rombol* szócsalád átagja(i). *Nyelvészeti dolgozatok.* Szeged, 1985–1986, 151–154.

²⁵ Tóth, Sz.: Mokány Sándor 70 éves. *Magyar Nyelvőr* 126 (2002), 380–382.

MŰLTÉRTÉKELÉS

Gyarmati Enikő

Eötvös József: A zsidók emancipációja. Historiográfiai áttekintés 1913–2013

Eötvös József *A zsidók emancipációja* című munkája első politikai értekezései között harmadikként látott napvilágot 1840. február 8-án.¹ Historiográfiai összegzésemet egyrészt az a történelmi kíváncsiság motiválta, amely a ma embere számára, a 21. század elején igyekszik értelmezni korábbi korszakok időtálló gondolatait és törekvéseit. Másrészt annak a kérdésnek a megválaszolására is kihívást érzek, mennyiben árnyalható az a Magyarországon általánosan elfogadott történelmi toposz, miszerint a Magyar Királyság emancipációs törekvései elmaradásban voltak a nyugat-európai hasonló folyamatokhoz képest. Eötvös József születésének kétszázadik évfordulója kapcsán megélenkült kutatások szintén inspirációt jelentettek számomra. A bicentenárium alkalmából nemrég az Eötvös-kutatások egyik kiemelkedő képviselője Gángó Gábor² szerkesztésében megjelent az író–publicista valamint politikai gondolkodó és államférfi rendkívül sokoldalú életművét igényesen reprezentáló

¹ In: Budapesti Szemle 1. (1840: 2) Heckenast Gusztáv, Pest 110–156.

² A filozófia- és eszmetörténész Gángó Gábor gazdag munkásságából néhány Eötvössel foglalkozó munka: Gángó Gábor: Eötvös József Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848–1849 mozgalmainak néhány aspektusa. In: *Századok* 122. (1988) 2. szám 371–396. Gángó Gábor: Eötvös József első politikai-filozófiai szintézisterve. In: *Századok* 128. (1994) 1. szám 160–168. Gángó Gábor: Thiers, Engels és a kereszténység szelleme. Eötvös József a pauperizmusról. In: *Századok* 130. (1996) 1. szám 129–148. Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. (Csokonai Könyvtár – Bibliotheca Studiorum Litterarium 18.) Kossuth Egyetemi Nyomda, Debrecen 1999. 285.

tanulmánykötet.³ A tanulmányok bemutatják magát a gazdag életművet és annak hatását: a szépíró, a politikai gondolkodót, a politikust mint publicistát, az oktatási minisztert és az eötvösi hagyományok ápolását. Számomra Eötvös József két első politikai értekezése bizonyult tanulságosnak. Ezek egy-egy tanulmány erejéig az emlékkötetben is megjelentek.⁴ Ami Eötvös harmadik politikai röpiratát illeti, úgy gondolom, hogy a röpirat tárgyát képező zsidó emancipáció témakörében ugyan csak rendkívül fontos az áttekintő összegzés a mostani jeles évforduló alkalmából.

Historiográfiai elemzésben kiemelt módszertani szempontként kezelem az egyetemes történelmi megközelítést. Jacob Katz kitűnő munkája⁵ arra hívta fel a figyelmet, hogy bár az európai országokban a zsidó közösségek esetében különbözőek voltak a kora-újkori, újkori történelmi adottságok, politikai intézmények, társadalmi feltételek, s nem azonosak a zsidó–keresztény múlt emlékei és a zsidóság demográfiai jellemzői, mégis az emancipáció folyamata Nyugat-Európában többé-kevésbé egyidejűleg zajlott, és hasonló utat követett.⁶ Katz magyar zsidó származású történészként⁷ azért érvel az emancipáció európai története mellett és nem a külön-külön megírt nemzeti történetek mellett, mert létezik egy figyelemre méltó kölcsönhatás: nevezetesen a Moses Men-

³ A kincset csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet Báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára. ELTE Eötvös József Collegium, Bp. 2013. 399.

⁴ Mezey Barna: *Eötvös József és a magyar büntetőjogi terminológia*. 229–243. Magyarics Tamás: *Szegénység Írlandban – Eötvös József és a reformkori magyar utazók*. 245–357.

⁵ Katz, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Fordította Pap Mária. MTA Judaisztika Kutatócsoport, Bp. 1995. 237.

⁶ A zsidóság 19. században felgyorsuló, általános jogkiterjesztésére több fogalmat használtak kortársak és történészek egyaránt: honosítás, reform, polgárosodás, Verbeserung/melioratio, beolvadás/asszimiláció és emancipáció. A római jogból eredő emancipáció fogalmát az újkori politikai nyelvzetben először Angliában 1828-tól kezdték használni az ír és az angol katolikusok vallási egyenjogúsításának tárgyalásakor. Abban, hogy nálunk a 18. század végi melioratio szóhasználatot felváltja a polgárosítás fogalma, Eötvös Józsefnek is szerepe volt.

⁷ Bár élete nagy részét nem Magyarországon élte le, magyar zsidó történetíróként tartják őt számon. Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I–II*. Kalligram, Pozsony 2012. 1230., 1213. *Uő*: A magyar zsidó történetírókról I. kötet 32–33.

delssohn-féle német reformerek hatása a zsidósággal kapcsolatos francia politikai gondolkodásra, illetve a francia jogegyenlősítő, jogkiterjesztő politikai vívmányok visszahatása a zsidó reformgondolatokra.⁸ A Magyar Királyság területén élt zsidóság alapvetően ezt a mendelssohni modellt követte, ami a magyar anyanyelvűvé válást és általában az asszimilációs folyamatokat illeti.⁹ Ugyanakkor a francia politikai gondolkodás hatásainak, eszmerendszerének történeti, politikatudományi feldolgozása, bemutatása bizonyítja, hogy nemcsak Eötvösre és a centralistákra, hanem általában a magyar politikai gondolkodásra ezek az eszmék meghatározó befolyást gyakoroltak.¹⁰

Ami az egyetemes történeti háttér felvázolása érdekében az újkori zsidóság európai helyzetéről elmondható az az, hogy a látszólag hasonló körülmények ellenére, valójában rendkívül ellentmondásos feltételek között éltek a zsidó közösségek, amelynek oka nem másban keresendő, mint a központi hatalom és a helyi hatalom közötti hatalmi versengésben. A befogadás a középkortól az újkorig mindig egy személlyel vagy egy közösséggel megkötött szerződés alapján történt. Státuszuk a tartózkodási engedélytől függött. A braudeli hosszú távú történeti folyamatok szem előtt tartásának mindenképpen hozadéka az, hogy felhívja a figyelmet a zsidók évszázados társadalmi szerepkörének, a kereskedelmi tevékenységnek megemlézésénél a középkori keresztény egyház hozzáál-

⁸ Katz, J.: *Kifelé a gettóból* i. m. 7–13.

⁹ Kecskeméti Károly: Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése 127. In: *Aetas* 21. (2006: 1) 120–132. Komoróczy Géza Mendelssohn magyarországi recepciójának három-négy évtizedes késésére utal, párhuzamként említi a nemzeti nyelvek bevezetését a vallási életbe, Moses Mendelssohn a németet, Lőw Lipót a magyart terjesztette el. A zsidó emancipáció gondolatát a történész véleménye szerint azonban nem a mendelssohni művek ültették el a Magyar Királyságban, hanem a jozefinizmus korának zsidó öntudatra ébredése, Naftali Rosenthal és a meghonosított zsidó iskolák. Komoróczy G.: *A zsidók története I.* i. m. 876–877.

¹⁰ Botos Katalin: Egy pluralista demokrata a 19. században. In: *Magyar Szemle* 2. (1993) 9. szám 951–964. Csepeli Réka: Eötvös József és a francia liberális gondolat 1485–1489. In: *Új: Tocqueville eszméi Magyarországon.* In: *Magyar Tudomány* 100. (1993) 12. szám 1483–1490. Csepeli Réka: „Az első igazán európai magyar”. A XIX. századi francia és magyar liberális gondolat kölcsönhatásai. In: *Magyar Tudomány* 104. (1997) 8. szám 917–933. Fenyő István: *Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon.* Argumentum, Bp. 1997. 430.

lására, politikájára kereskedelemmel és áruhitelkezéssel kapcsolatban.¹¹ Az európai zsidó közösségek életére a legnagyobb kihatással bíró korszak, mely megváltoztatta jogállásukat, foglalkozási megoszlásukat, kulturális szokásaikat és vallási szemléletüket, ez az 1770 és 1870 között eltelt száz év volt. A magyarországi történetírás ennek egyik kiemelkedő eseményét egyöntetűen az 1839–1840. évi emancipációs országgyűlési vitákban és az 1840: 29. tc. megalkotásában látja.

A zsidó emancipációt elindító hatásokról, a változások okairól eltérő vélemények fogalmazódtak meg az európai történetírásban. Történészek egy csoportja az udvari „faktoroknak”, a rendi világ hatalmasait pénzzel szolgáló, befolyásos zsidó eljárók művének tudja be a folyamat elindítását. Mások 1789 francia eszméit hangsúlyozzák, melyek a jogegyenlőség feltételeit teremtették meg. Az erre felhozott ellenérv szerint II. József türelmi rendelete előbb született, mint a francia állampolgársági törvény.¹² A zsidó notabilitások hozzájárulása nélküli folyamat egyik ellenpéldáját annak a David Friedländernek, a porosz király tanácsadójának és a zsidó ügyek szakértőjének esete kínálja, aki bár szerepet játszott az 1812. évi poroszországi, majdnem teljes emancipációt garantáló törvény megszületésében, mégsem ő volt a legfontosabb mozgatója a rendezésnek, mivel ezt a rendeletet egy nagyobb általános reform részeként szokás kezelni. Ettől függetlenül általában elismerik, hogy a gazdag zsidók törekvései új hivatkozási alapot teremtettek közösségeik számára.

További okként, tényezőként tartják számon az állami szekularizáció igényét, az évszázadok folyamán kialakult akkulturációs, beillesz-

¹¹ A francia Annales-iskola egyik meghatározó képviselője volt a második világháborút követően *Le Goff, Jacques*, aki a középkori francia egyházi forrásanyagok alapján alapos betekintést nyújt a kereskedelemmel kapcsolatos egyházi felfogásról és magáról az egyházi kereskedelmi gyakorlatról: *Die Entwicklung der kirchlichen Einstellung gegenüber der Kaufleuten 100–106.* In: *Uő: Kaufleute und Bankiers im Mittelalter.* Verlag Klaus Wagenbach, Berlin 2005. 143. Franciáról németre fordította Weinert, Friedel. Az eredetileg 1956-ban megjelent munkát tudomásom szerint magyarra nem fordították le. A középkori keresztény társadalomban alapvetően páriaként tekintettek a kereskedőkre. A Gratianusra támaszkodó kánonjog a 12. században a kereskedelmet „*illicita negotia, inhonesta mercimonia*” jelzőkkel illette. *Le Goff, J.:* i. m. 75–76.

¹² 1781–1782 és 1790–1791

kedési folyamatokat, valamint a 18. századi európai felvilágosult abszolutisztikus hatalomnak és a 19. századi állami centralizmusnak azokat a beavatkozási törekvéseit, amelyek a korábbi társadalmi kapcsolatokat széttörték.¹³ A kérdés historiográfiájában egyébként is jól megragadhatóak azok a narratív különbségek, amelyek általában a kiemelkedő személy hatását hangsúlyozzák a zsidó emancipáció támogatásakor, vagy általában a liberális eszmei háttérre, a szabadelvű mozgalomra, ebből következően több kiemelkedő személyiség hozzájárulására, közös törekvésére hívják fel a figyelmet. A magyar történetírásban is kitapinthatóak ezek a nézetbeli különbségek, éles határvonalat azonban nem érdemes a munkák között ilyen szempontból húzni. A magyar zsidó történetírás mind Eötvös József szerepét, mind a szabadelvű mozgalom hozzájárulását egyformán méltatja. Különösen igaz ez a két világháború közötti irodalomra.¹⁴ A második világháborút követő korszak pártállami történetírása, értendő ez alatt az 1980-as évekig uralkodó, marxista hagyományú művelődéstörténet-írás, hangsúlyosabban méltatta Eötvös személyes eszmei és politikai szerepvállalását.¹⁵

Ami a magyar zsidó történetírást illeti, ennek története párhuzamos a zsidók integrációjával, bekapcsolódásával a szellemi–tudományos életbe. Első magyar zsidó történetíróként azt a Löw Lipótot (1811–1875) tartják számon, aki a zsidókat, mint vallási közösséget önálló

¹³ Katz, J.: *Kifelé a gettóból* i. m. 33–47.

¹⁴ Venetianer Lajos: *Az emancipáció története*. In: Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 43. (1918) 32–52. Bródy Ernő: A magyar szabadelvűek mozgalma a zsidók egyenjogúsításáért 1840-ben. In: *Magyar Zsidó Szemle* 50. (1933) 1–4. szám 201–247. Bernstein Béla: A zsidókérdés 1848 előtt. In: *Magyar Zsidó Szemle* 53. (1936) 160–172. Ballagi Ernő: A magyar zsidóság harca az emancipációért. In: Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 62. (1940) 135–167. Ballagi Ernő: A magyarországi zsidóemancipáció előzményei. In: *Magyar Zsidó Szemle* 58. (1941) 59–77. Ballagi Ernő: *Szabadelvűség és magyar zsidóság*. In: Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 63. (1941)

¹⁵ Példaként említhetők azok a tanulmányok, melyek az 1970-es években újra kiadott Eötvös-anyag kötetei számára készültek. Eötvös József. Arcképek és programok. Beszéd. Előszó és jegyzetek: Fenyő István. Magyar Helikon, Bp. 1975. 844. Eötvös József. Vallomások és gondolatok. Előszó és jegyzetek: Bényei Miklós. Magyar Helikon, Bp. 1977. 918. Eötvös József. Reform és hazafiság I–III. Összeállította: Fenyő István. Magyar Helikon, Bp. 1978. 593. 636. 858.

társadalmi csoportként kezelte.¹⁶ A zsidó reformmozgalom történetében a hamburgi–berlini irányzat képviselője volt, és Kossuth Lajosnak vitapartnerként lépett fel az 1844-ben a Pesti Hírlap hasábjain folytatott polémiában.¹⁷ A zsidó származású, kitért és hangsúlyosan a magyar történelemmel foglalkozó történetírók, mint Acsády Ignác, Fraknoi Vilmos, Marczali Henrik és Angyal Dávid speciálisan a zsidó történelemmel nem foglalkoztak, néhány ilyen témájú tanulmányt készítettek csak, és nem elsősorban a reformkorszakra vonatkozóan. Az 1840-es évek folyamatai, illetve Eötvös személyisége és szerepe szempontjából értékelhető és használható tanulmányok szerzői közül Venetianer Lajost, Büchler Sándort, Grossmann Zsigmondot, Ballagi Ernőt kell mindenképpen megemlíteni.¹⁸

Eötvös József röpiratának fontossága a korabeli magyarországi jogkiterjesztő törekvéseknek és eredményeknek, a kortárs zsidóság jogi állásának tükrében értékelhető.¹⁹ II. József türelmi rendeletét követően

¹⁶ Első történeti témájú cikke: Aphorismen über die Geschichte der Israeliten in Ungarn 1839. október 19-én az Allgemeine Zeitung des Judenthums 94. számában (538–539.) jelent meg.

¹⁷ A vitáról: Komoróczy G.: i. m. 1074–1077. és Miskolczi Ambrus: Kossuth Lajos és a zsidóemancipáció kérdése. 69–96. In: Kiss Gábor Ferenc – Zakar Péter (szerk.): *A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Belvedere Meridionale, Szeged 2003. 132.

¹⁸ Venetianer Lajos (1867–1922) történetírására jellemző az asszimilációs paradigma ráerőltetése a 19. századi zsidó történelem esetében. Büchler Sándort (1870–1944) helytörténet íróként tartják számon: A zsidók története Budapesten a legrégebb idők-től 1867-ig. (Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai 14.) Bp. 1901. Grossmann Zsigmond (1880–1945) 1916-ban írta meg A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt 1835–1848. című munkáját. A reformkori zsidóemancipációs történeti irodalom gazdag anyagát kínálja Ballagi Ernő munkássága lásd a 14. lábjegyzetet. A magyar zsidó történetírásról összefoglalóan: Komoróczy G.: i. m. 27–35. A magyarországi zsidóság reformkorszakbeli történetének irodalmáról: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Bp. 2001. 613–614.

¹⁹ A 18–19. század fordulójának, valamint a 19. század elejének magyarországi emancipációs folyamatainak leírásáról: Sándor Pál: Az emancipáció útján. In: *Valóság* 34. (1991) 8. szám 34–55., Prepuk Anikó: Emancipációs viták a magyar reformkorban 63–73.. In: *Uő: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Csokonai, Debrecen 1997. 263., Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Bp. 2001. 44–50. Kecskeméti Károly: *Az emancipáció ügye a reformországgyűléseken 168–184*. In: *Uő: Magyar liberalizmus 1790–1848*. (Eszmetörténeti Könyvtár 10.) Argu-

a reformkorig lényeges jogi változtatások nem történtek. A zsidókat az új tolerancia haszonélvezői közé emelő, az egységes államszervezet létrehozását szolgáló általános reform keretében akkor meghozott intézkedések természetesen kedveztek a zsidóknak, azonban továbbra is a nem-nemesekhez hasonló jogállást élveztek.²⁰ Szélesebb, nagy nyilvánosság előtt folytatott vita helyzetük javításáról a Magyar Királyságban a 19. század második negyedében kezdődött. A zsidó vallás recepcióját, mint politikai követelést elsőként Dubraviczky Simon (1791–1849), Pest megyei első alispán kezdeményezésére a Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításait előkészítő, 1837. évi keltezésű irat tartalmazta. Eötvös József aligha véletlenül Dubraviczky alispánnak ajánlotta röpiratát. A pesti zsidóság mint az ország legnépesebb zsidó hitközsége, Ullmann Gábor elnöklete alatt a teljes emancipációt támogatta. Ellenében a befolyásos pozsonyi hitközséggel, ahol a vallás szempontjait is mérlegelve a fokozatos engedmények híveként léptek fel. A jogkiterjesztés aktualitásáról azonos, annak folyamatáról és sebességéről viszont eltérő nézetek uralkodtak a reformkorban.

Eötvös József az azonnali megoldás és a teljes körű emancipáció híveként egyszeri törvényhozási aktsal kívánta rendezni a zsidó kérdést. Feltehetően ennek tudható be az is, hogy sem országgyűlési beszédekben²¹ – a felsőházban felszólaló arisztokrata kortársai többségével

mentum Kiadó, Bp. 2008. 408., Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I. 865–1098.* Konzervatívok és reformerek című fejezete.

²⁰ II. József türelmi rendeletének ismertetése, értékelése: Katz, J.: *Kifelé a gettóból* i. m. 169. Érvénye kiterjedt Alsó-Ausztria zsidóira, beleértve cseh, morva, sziléziai és magyarországi zsidókat. A zsidó hitközségek lehetőséget kaptak iskola alapítására, a keresztény iskolákat kötelezték zsidók felvételére, valamint a közép- és felsőfokú intézményeket is megnyitották számukra. Eltörölték az átköltözéskor fizetendő fejadót a Leibzoll-t. Megszüntették a megkülönböztetésre szolgáló jelek és öltözékek használatát. Bár a céhekbe történő belépést továbbra is tiltották, keresztény mesternél inaskodhattak. Csehországban lehetőség nyílt húsz évre történő földbérletre, a vásárláshoz azonban kereszténnyé kellett válniuk. A rendelet széleskörű gyakorlatba történő átültetéséhez Katz szerint nem jött még el az idő, mivel a katolikus egyház és a hagyományos rendek túlságosan mélyen beleszövédket az állam és a társadalom testébe.

²¹ Országgyűlési beszéde megtalálható: Eötvös József báró munkái. Beszédei 1840. február – 1867. március 15. kötet. 14–19. és Eötvös József. Arcképek és programok. Beszéd. Előszó és jegyzetek: Fenyő István. Magyar Helikon, Bp. 1975. 351–355.

szemben²² –, sem röpiratában konkrét politikai lépésekről, a jogkiterjesztés részleteiről nem nyilvánított véleményt. A kérdés szakirodalomban ellentétes álláspontok fogalmazódtak meg arról, hogy az 1840. március 31-én tartott felsőházi felszólalásakor elkészült-e már röpirata, amelynek tartalmi elemei, logikai gondolatvezetése azonosak beszédével. Ferenczi Zoltán²³ szerint már 1840. február 8-án napvilágot láthatott az értekezés, mások szerint csak szeptember folyamán, a beszédet követően került nyomtatásba. Az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*²⁴ című lapban a következő év nyári számaiban jelentek meg az első ismertetések.²⁵ Miként azt Ballagi Ernő megfogalmazta, a jog és az előítélet, a nemzet és a kiváltságos társadalmi rétegek érdeke mérkőzött meg az 1839–1840. évi országgyűlésen.²⁶ A legfontosabb közös elem a történeti összegzésekben – korszaktól és diszciplínától függetlenül – az a szempont, hogy Eötvös röpiratának eszmei törekvését az előítéletek leküzdésére szinte kivétel nélkül mindenki kiemeli és méltatja, legyen szó az emancipációs történeti folyamatokat hosszú, évszázados össze-

²² A témával kapcsolatos felsőházi beszédekről: Bródy Ernő: A magyar szabadelvűek mozgalma a zsidók egyenjogúsításáért 1840-ben. In: *Magyar Zsidó Szemle* 50. (1933) 1–4. szám 219–230. Komoróczy G.: A zsidók története I. i. m. 1030–1040. Komoróczy szerint a röpirat hatása nagyobb, mint országgyűlési beszéde, a 19. századi nemesi liberalizmus egyik alapokmányaként értékeli.

²³ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871.* (Magyar Történeti Életrajzok) MTA/MTT, Bp. 1903. 304.

²⁴ A hetilapot 1837-től Lipcsében adták ki. Ludwig Philippson magdeburgi rabbi szerkesztette egészen 1889-ig. Elsősorban a nemzetközi askenázi zsidó közösség közvéleményének közvetítője. Teljes digitalizált sorozata elérhető: Internetarchiv Jüdischer Periodika www.compactmemory.de. Komoróczy G.: *A zsidók története I.* i. m. 990–991.

²⁵ Az ismertetéseket Komoróczy Géza említi: első: *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 5. évfolyam 24. füzet 1841. június 12. 339–340., második: 5. évfolyam 30. füzet 1841. július 24. 431–432.. Egy korábbi ismertetés jelent meg a *Pesther Tageblatt* 110. 1841. május 9-én megjelent számában Adolf Neustadt tollából. Említi: Rózsa Mária: *Pesti német nyelvű lapok a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években.* (Irodalomtörténeti Füzetek 173.) Argumentum Kiadó Bp. 2013. 126.

²⁶ Ballagi Ernő: A magyarországi zsidóemancipáció előzményei. In: *Magyar Zsidó Szemle* 58. (1941) 72.

függésekben elemző munkákról,²⁷ korszakos monográfiákról,²⁸ a 19. századi emancipációs folyamatokat vizsgáló tanulmányokról,²⁹ Eötvös-életrajzokról³⁰ vagy éppen magát a röpiratot elemző tanulmányokról.³¹

²⁷ Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. *Századvég*, Bp. 1992. 67–68. Béri-Lichtner János: *Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében 1790–1918*. Argumentum, Bp. 1995. 13–30. Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a Holocaustig I–II*. Múlt és Jövő Kiadó, Bp. 1997. I. kötet 25. Ránki Vera: *Magyarok – zsidók – nacionalizmus. A befogadás és kirekesztés politikája*. Új Mandátum Kiadó, Bp. 1999. 200. Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. (História Könyvtár Monográfiák 14.) MTA TTI, Bp. 2000. 51–54.

²⁸ Grossmann Zsigmond: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt. 1835–1848. In: *Egyenlőség* (1916) László, Nikolaus: *Die geistige und soziale Entwicklung der Juden in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Druck Michel, Berlin 1934. 57. Simon László: *Zsidókérdés a reformkorban 1790–1848*. Különös tekintettel a nemzetiségre. Bertók Lajos, Debrecen 1936. 75. Zsoldos Jenő: *Magyar irodalom és a zsidóság*. Neuwald Nyomda, Bp. 1943. 272. Horel, Catherine: *Juifs de Hongrie 1825–1849. Problèmes d'assimilation et d'émancipation*. Revue de l'Europe Centrale, Strasbourg 1995. 263. (La Diète de 1839–1940 – le rôle du Baron Joseph Eötvös 87–90.) Kőbányai János (szerk.): *Zsidó reformkor*. Múlt és Jövő Kiadó, Bp. 2000. 320.

²⁹ Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. In: *Történelmi Szemle* 25. (1982: 2.) 185–210.

Silber, Michael K.: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. In: 126. (1992) 1. szám 113–141. Sebestyén Mihály: A meggyökerezéstől az emancipációig. In: *Korunk* 3. (1991) 8. szám 933–940. Pietsch, Walter: A magyar zsidóság a XIX. században. In: *Uő: Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Múlt és Jövő, Bp. 1999. 7–17. Pietsch, Walter: A zsidók bevándorlása Galiciából és a magyarországi zsidóság. In: *Uő: Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Múlt és Jövő, Bp. 1999. 18–35.

³⁰ Voinovich Géza: *Báró Eötvös József*. Révai, Bp. 1894. 110. Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871*. (Magyar Történelmi Életrajzok) MTA/MTT, Bp. 1903. 45–46. Sötér István: *Eötvös József*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1953. 102. Schlett István: *Eötvös József*. (Magyar História életrajzok). Gondolat, Bp. 1987. 42. és 67. Várdy, Steven Béla: *Baron Joseph Eötvös (1813–1871)*. A Literary Biography. (East European Monographs 214.). Bolder Colo, 1987. 189. Bódy Pál: *Eötvös József*. Eötvös József Kk., Bp. 2004. 24–25. Devescovi Balázs: *Eötvös József 1813–1871*. (Magyarok emlékezete Szerk.: Margócsy István – Szörényi László) Kalligram, Pozsony 2007. 135–159.

³¹ Büchler Sándor: Eötvös József báró és a magyar zsidóság. In: *Izraelita tanügyi értesítő*. 38. (1913) 8. szám 15–25. Heller Bernát: Eötvös József báró. Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 37. (1914) 7–55. Jánosi Engel Róbert: *Báró Eötvös József és a magyar zsidóság emancipációja*. In: *Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai*. 38. (1914) 7–27. Fenyő István: *Eötvös József és a Budapesti Szemle*

A történelmi szakirodalom annak bemutatására szintén kitüntetett figyelmet fordít, milyen irodalmi művek és élettapasztalatok motiválhatták a szerzőt műve írásakor. A keletkezéstörténet szempontjából érdemes megemlíteni, hogy Ferenczi Zoltán már a század elején megfogalmazta azon hipotézisét, miszerint Eötvös József nyugat-európai útjáról hazatérve egy *Svájci útinapló*³² című, nagyobb munkán dolgozott, mely kézirat magában foglalta az írországi nyomorról, a börtönügyről és a zsidók emancipációjáról szóló írásokat.³³ Később Sötér István felkarolásával az 1950-es évektől ez tézisként került a történelmi köztudatba. Ezekben az eötvösi munkákban megemlített külföldi példák hosszú sora bizonyítja, hogy a külföldi benyomások és olvasmányok rendkívüli jelentőséggel bírtak Eötvös emancipációs művének elkészítésében.³⁴

21–85. In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Szépirodalmi Kvk., Bp. 1973. 319. Várdy, Steven Béla: The Origins of Jewish Emancipation in Hungary. The Role of Baron Joseph Eötvös. In: *Ungarn-Jahrbuch Band 7*. 1976. 137–166. Mikulás Gábor: Eötvös József és a zsidókérdés 35–47. In: Richnovszky Andor – Varsányi György (szerk.) *Eötvös József születésének 175. évfordulójára*. Eötvös József Tanítóképző Főiskola tudományos közleményei. Baja 1988. 96.

³² „Svájci utam már mintegy 20 írott ívnyire nevedett, s ha Márciusban hív kezdetet szoríthatom végre ismét, átmegyünk az egészen, melynek ez legfeljebb fele. A munka művészi tekintetben talán hibás, de éppen e hibái által hasznosabb, szeretem írói híremet, de vannak más dolgok, melyeket még inkább szeretek, s melyekért azt szívesen feláldozom, s habár sok – mint példának okáért az, mit a zsidók emancipációjáról tegnap írtam – a könyvben helytelen, hazámban nagyon is helyin van, s azért tevém belé. A Hítel nemcsak könyv, a Hítel valami több, nemesebb, a Hítel egy hazafiúi tett, s ilyen leend némi részben svájci utam is: habár kisebb mértékben.”

³³ *Sötér István*: A kartauzi és a miniszter. Eötvös József küldetéstudata 110. In: *Irodalomtörténet* 7. (1975) 1. szám 100–120., *Schlett István*: Eötvös József. (Magyar História életrajzok). Gondolat, Bp. 1987. 36–37. *Fenyő István*: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Argumentum, Bp. 1997. 101.

³⁴ A kereskedelem szerepéről fennmaradt gondolataira úti élményei nagymértékben befolyást gyakoroltak. Nem mellékes továbbá, hogy e politikai értekezés szabad gazdasági versenyt támogató és a középszerűség forrásaként tekintett monopóliumok elleni érvelése még napjainkban is figyelemre méltó és gondolatébresztő. A szabad kereskedelem szerepéről alkotott véleménye Eötvös egyik korai levelében már megragadható. Az 1836–1837-ben tett nyugat-európai útja során Bordeaux kereskedővárosában is megfordult. A sokak által, sokféleképpen idézett gondolatsort azért érdemes idézni, mert ezen élettapasztalata és kialakult meggyőződése vitathatatlanul része a zsidókkal szembeni, egyben kereskedelemmel kapcsolatos előítéletek retorikai kezelésének és rendki-

Eötvös József a zsidók emancipációjáról szóló műve – függetlenül úti élményeitől – valószínűleg alapvetően olvasmányainak összegző foglalata, ezt munkája végén maga is említi.³⁵ A tudományos igénnyel megírt értekezés számos lábjegyzetet tartalmaz, így forrásai jól nyomon követhetők és nyilvánvalóvá válik, hogy elsősorban a németországi viták röpirataiban felhozott vádak és cáfolatok mentén építkeznek.³⁶ Az 1960-as, 1970-es évek irodalomtörténet-írása Eötvös József könyvtá-

vül eredeti módon, egy egyedi dimenzióját villantja fel a társadalmi hasznosság korabeli liberális értelmezésének: „A kereskedelem a legtársadalmibb jellegű önzés, mindenki csak a maga számára működik és dolgozik, és mégis használ felebarátainak. Amit az isteni alapelv: szeresd felebarátodat, mint önmagadat, csak ritkán és csak keveseknél ér el, azt, hogy egy ember egész életét az emberiség javának szentelje, a pénz előidézte. Az önzés így már örökletes bűne nemünknek, minden vallás, a legtöbb morálfilozófus küzdött ellene, de hasztalanul, a pénz (legalább is gyakorlatilag) legyőzte. Élvezetét élvezetért, ez a cserekereskedelem elve. – A pénz semmi egyéb, mint az élvezetek képviselője, de csupán a képviselője, ahogyan a cserekereskedelemben csak azáltal lehet élvezethez jutni, hogy élvezetet biztosítunk másoknak, úgy van a pénzzel is, miután azonban a dolgok természetében fekszik, hogy mindenki több pénzt halmoz fel, mint amennyit realizálni, azaz valóban élvezni tud, ebből világosan következik, hogy több élvezetet biztosít az emberiségnek, mint amennyit attól kapott, hogy így – akarata ellenére – nem volt egoista, sőt inkább olyan sokat tett az emberiség javára és hasznára, amennyit csak tudott.” Idézet helye: Levél Báró Eötvös Ignácnének Bordeaux, 1836. november 9. In: Eötvös József. Levelek i. m. 108–109. . Az európai emancipációs folyamatok történeti példáinak sorában Bordeaux városa azért bír jelentőséggel, mert az itt megtelepedett, tekintélyes zsidó közösség, a „nation portugaise” már a francia emancipációs viták kezdetekor rendelkezett városi szavazati joggal. Kaufmann, R. Uri: The Jewish Fight for Emancipation in France and Germany. 80. In: Brenner, Michael – Caron, Vicki – Kaufmann, Uri R. (hg.): Jewish Emancipation Reconsidered. The French and German Models. (Schriftenreihe Wissenschaftlicher Abhandlungen des Leo Baeck Instituts 66.) Mohr Siebeck, London–Tübingen 2003. 245.

³⁵ A röpiratra vonatkozó idézetek és hivatkozások a Szigethy Gábor által jegyzetelt kiadásból származnak. A zsidók emancipációja. Előszó és jegyzetek: Szigethy Gábor. Magvető Kiadó, Bp. 1981. 68.

³⁶ A röpiratban felhasznált irodalom összegző áttekintése és a német röpiratirodalom szerzőinek bemutatása: Bényei Miklós: Eötvös József olvasmányai. (Irodalomtörténeti füzetek 76.) Akadémiai kiadó, Bp. 1972. 192–195.

rának tudományos feltárása³⁷ mellett olvasmányait³⁸ is részletesen elemezte. A német nyelvű irodalom ebben anyanyelve okán is meghatározó nagyságrendet képviselt. Eötvöst a nyugat-európai országok parlamenti beszédei, politikusainak röpiratai is foglalkoztatták. Fejtő Ferenc szerint Eötvös Macaulay 1831-ben a zsidók választhatóságáról szóló értekezését³⁹ szintén mintának tekintette.⁴⁰ Fenyő István, aki a Budapesti Szemléről írt tanulmányt és abban tért ki Eötvösnek a Budapesti Szemlében megjelent munkájára, Sidney Smith, az Edinburgh Review hasábjain közreadott egyik értekezésének⁴¹ lehetséges hatására hívta fel a figyelmet.⁴² Fenyő elemzése szerint a két tanulmány célkitűzése, szellemisége és felépítése megegyezik, mi több Eötvös egész érveléseket vett át Smith művéből.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a zsidók polgári jogainak kiterjesztése körül folyó európai vitákat hosszú évtizedekig hasonló érvek és ellenérvek határozták meg. Eötvös József mind röpiratában, mind országgyűlési beszédében a zsidó polgárosítás ellen felhozott érveket három fő okra redukálta: romlottság, elkülönözés, veszély a keresztények számára.⁴³ Mivel ennek a historiográfiai elemzésnek nem célja az

³⁷ Bényei Miklós: „folyvást sokat olvasott” Eötvös József könyvtára. In: Bényei Miklós: Eötvös József könyvei és eszméi. Csokonai, Debrecen 1996. 9–19. Gángó Gábor (szerk.): Eötvös József könyvtára. Argumentum Kiadó, Bp. 1996. 326.

³⁸ Bényei M.: Eötvös József olvasmányai i. m. 24. A gyűjtemény összetételéről két adatsor. A 794 műből 346 német, 223 francia, 92 latin, 88 angol, 38 magyar nyelvű volt. A történelem témájú kötetek száma 249, politika- és államtudományi kötetek: 68, jogtudományi: 25, végül a szépirodalmi: 142 darab.

³⁹ Macaulay, Thomas Babington: A zsidók hátrányai a polgári életben. In: Az angolszász liberalizmus klasszikusai I. Ludassy Mária Szerk. Atlantisz Kiadó, Bp. 1991. 83–98.

⁴⁰ Fejtő Ferenc: Magyarság, zsidóság. (Historia Könyvtár Monográfiák 14.) MTA TTI, Bp. 2000. 51.

⁴¹ Smith, Sidney: Statement of the Civil Disabilities and Privations affecting Jews in England. 1831.

⁴² Fenyő István: Eötvös József és a Budapesti Szemle 21–85. In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Szépirodalmi Kvk., Bp. 1973. 70.

⁴³ „Az első: hogy a zsidók egy romlott faj, mely a szabadságra s minden jótéteményre érdemtelen. A második, hogy a zsidók vallásilag, s nemzetileg elkülönözve a világ többi népeitől, soha valóban meghonosodni nem fognak, s polgárosítva mindig egy nemzetelleni

egy vadak cáfolatainak aprólékos ismertetése, itt csak arra szeretnék utalni, hogy Eötvös végkövetkeztetéseiben mindhárom okot alapvetően az elnyomásra, jogfosztottságra vezette vissza, így az ellenérvből érvet kovácsolt és azt a zsidók helyzetének jobbítása melletti argumentumként hangoztatta. Bizonyos párhuzamokat kínál számunkra Henri Grègoire érvrendszere, aki az 1789 tavaszán összehívott francia Nemzetgyűlésben ismertette reformeszméinek vezérgondolatait. Ezeket korábban már egy díjnyertes pályaműben 1788-ban kifejtette.⁴⁴ Ennek alapján a korabeli franciaországi vitákban három lényegi mozzanatot ismételték és erősítettek meg. Az első szerint a francia zsidók kiváltságlevelét maga a természet állítja ki. A második szerint a zsidók mint egyenlő polgárok elfogadása ellen felhozott valamennyi ellenvetés az előítéletek következménye. A harmadik szerint pedig az elnyomás megszüntetése érdekében előadott érvek kulcsszavai: az értelem és az emberiség.⁴⁵

Az eötvösi életmű tudományos igényű feldolgozásáról, annak feladatairól számos vélemény maradt fenn a szakirodalomban. A huszadik század elején, a születési centenárium évfordulója alkalmából írt megemlékezésében Laczkó Géza a következőképpen vetette fel ezt a kérdést: „...honnan van az, hogy akiben az író kicsiny kisebbség, azt mégis inkább az irodalomtörténet vallja magáénak, míg a politikai történet hátrébb szorítja őt...”⁴⁶ A 19. századi törekvések alapján Laczkó azt érezte, hogy Eötvösnek a kultusz, tanügy, börtön és zsidókérdés dolgában felvetett és megvalósított eszméi nincsenek úgy előtérbe állítva, mint azt mivoltuk kíváná. A történetfilozófus Eötvös pedig meglátása szerint

---

elemet fognak tenni a hazában. A harmadik: hogy a zsidók polgárosítása a keresztény népesség legnagyobb veszélye nélkül lehetetlen.” Az idézet a felsőházi beszédből származik: A zsidók polgárosításáról 352. In: Eötvös József. Arcképek és programok. Előszó és jegyzetek: Fenyő István. Bp. 1975. Cáfolatok kifejtése: Szigethy G.: i. m. 18–60.

⁴⁴ 1785-ben a metzi Királyi Művészeti és Tudományos Társaság a következő címmel írta ki pályázatát: Vannak-e eszközök arra, hogy Franciaországban boldoggá és hasznosabbá tegyék a zsidókat? A kilenc kézirat érkezett, ebből hárman megosztva nyerték el a díjat. A díjazottak egyike volt Henri Grègoire.

⁴⁵ Katz, J.: Kifelé a gettóból i. m. 81–82.

⁴⁶ Laczkó Géza: Eötvös József. In: Nyugat 6. (1913) 18. szám (1913. szeptember 16.) 456.

még nagyobb kihívást jelent. Éppen ezért Laczkó szerint mindezen hiátusokra az ünneplés mellett és után is figyelmet kell fordítani.

A 20. század elején a zsidó emancipációról készült Eötvös–röpirat nem került a centenárium szakmai érdeklődésének középpontjába. Az Akadémia ünnepi megemlékezései a művelődéspolitikus és a költő emlékének szenteltek egy–egy tanulmányt.⁴⁷ Váczy János a Századokban megjelent írása is azt a benyomást erősíti, hogy a szakirodalomban az 1840-es évekbeli munkái közül a Kelet népe és a Pesti Hírlap, valamint a Reform köti le a történészek figyelmét.⁴⁸ Az érintettség és hála okán a zsidó jogkiterjesztést eszmeiségében megalapozni kívánó röpirat méltatását a magyar zsidó történetírás tette magáévá az 1913. évi ünnepi tiszteletadások idején.⁴⁹ Büchler Sándor megemlékezésében rendkívül érzékletesen ábrázolta Eötvös korának negatív és előítéletes közhangulatát, kiemelve, hogy bár személyesen kevés közvetlen tapasztalattal bírhatott, mégis igazságérzete, elszántsága a kérdés felkarolásában egyedülállónak tekinthető.⁵⁰ Eötvösnek *A zsidók emancipációja* című értekezését európai viszonylatban is kimagaslónak értékelte.⁵¹

Az emlékévkapcsán még további két szerző – Heller Bernát és Jánosi Engel Róbert – tollából jelentek meg a röpiratot részletekbe

---

⁴⁷ Berzeviczy Albert: Báró Eötvös József mint culturpolitikus. In: Akadémiai Értesítő 24. kötet 10. füzet 1913. október 15. 541–553. Kozma Andor: Báró Eötvös József a költő. In: Akadémiai Értesítő 24. kötet 10. füzet 1913. október 15. 579–593.

⁴⁸ Váczy János: Báró Eötvös József politikai írásai. In: Századok 38. (1904) 821–836.

⁴⁹ Büchler Sándor: Eötvös József báró és a magyar zsidóság. Eötvös-emlékűnnepe. Báró Eötvös József születésének 100-ik évfordulója alkalmából az Országos Izraelita Tanítóegyesület. Klny. az Izraelita tanügyi Értesítő 38. évf. 8. számából Neuwald Nyomda, Bp. 1913. 29.

⁵⁰ Uo. 16–17.

⁵¹ Uo. 19. „...a hasonló tárggyal foglalkozott német, francia, angol írótól nyert benyomásokat tükrözteti, míg az érvek csoportosításán, az előkelő hangon, a klasszikus előadáson Eötvös sajátos vonzó szelleme és szíve domborodik ki. A szépirodalomba sorolható mű ez a tanulmánya. 73 éve, hogy megjelent, de magyar nyelven azóta se íródott hozzá fogható remek apológia a zsidókról, sőt a külföldiek közt Macaulay angol történetíró essayje, melyet 1831-ben a zsidók emancipációja érdekében írt, szintén nem veheti fel a versenyt Eötvösével.”

menően, az érveket egyenként elemző tanulmányok.⁵² Ami az életmű darabjainak kiadását illeti, ez a huszadik század elején már az évforduló előtt tíz évvel megtörtént, és Voinovich Géza szerkesztésében látott napvilágot húsz kötetben.⁵³ Ezt követően az újabb életmű kiadásra⁵⁴ az 1970-es években került sor, ezt a későbbiek során történészek, filozófusok az Eötvös-kutatások újabb reneszánszának tekintették.⁵⁵ Bényei Miklós, a program egyik résztvevője a Történelmi Szemlében megjelent tanulmányban összegezte a marxista Eötvös-kutatások eredményeit.⁵⁶ Bár elismerte, hogy az életművel több tudományág foglalkozott, és színvonalas dolgozatok születtek a nevelés-, eszme-, jog-, sajtó- és politikatörténet területén, továbbra is dominált az irodalomtörténeti megközelítés. A tizenkét kötetre tervezett új kiadás bevezető tanulmányai finomították az Eötvös-képet, ekkor a kutatók az életművet egységes egésznek tekintették, és már nem választották el a reformkori és a későbbi életutat egymástól, törésként, fordulatként nem tekintettek az 1848-ban vállalt emigrációs döntésre. Bényei Miklós a kutatások fehér foltjaiként rögzítette továbbá Eötvös gazdasági, tudományos, egyházpolitikai és egyesületi tevékenységének területeit. Teendőként fogalmazta meg egy a politikai tevékenységet feltáró, összefoglaló marxista monográfia megírását. Eötvös történetiszemléletének beható vizsgálata azonban, ahogy Laczkó Géza is utalt rá, még az 1970-es években is csak kíváncsi maradt.

Bényei Miklós arra is felhívta a figyelmet, hogy külföldön nagyobb az érdeklődés a történészek részéről Eötvös iránt. Várdy Béla, Bódy

⁵² *Heller Bernát*: Eötvös József báró. Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 37. (1913) 7–55. *Jánosi Engel Róbert*: Báró Eötvös József és a magyar zsidóság emancipációja. In: Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 38. (1914) 7–27.

⁵³ Báró Eötvös József összes munkái I–XX. Előszó: Voinovich Géza. Révai és Salamon, Bp. 1902–1903.

⁵⁴ A tizenkét kötetre tervezett sorozat kiadása 1972-ben indult. A kötetekhez a következő szerzők írtak bevezető tanulmányt: Wéber Antal, Sötér István, Kulin Ferenc, Kerényi Ferenc, Fenyő István, Mezei Márta, Oltványi Ambrus.

⁵⁵ *Tamás Gáspár Miklós*: Eötvös a nyugat-keleti liberális. In: Világosság 39(1998) 5–6. szám 3–78.

⁵⁶ Történelmi Szemle 1978. 1. szám 213–217. Megjelent továbbá: Közlebb Eötvös Józsefhez. In: *Üő*: Eötvös József könyvei és eszméi i. m. 201–206.

Paul és Weber Johann munkáit emelte ki ebben a vonatkozásban. Ami a zsidó emancipációt illeti, az Amerikai Egyesült Államokban letelepedett, magyar származású szerző, Várdy Béla tollából látott napvilágot egy rendkívüli alapossággal megírt, a jogkiterjesztés hosszú történeti folyamatába ágyazott tanulmány 1976-ban.⁵⁷ Várdy korábban készült doktori disszertációját⁵⁸ Eötvös politikai munkásságának szentelte, az 1980-as években pedig irodalmi életrajzot⁵⁹ készített róla. Hasonló tanulmány a második világháborút követő korszakban Magyarországon erről a témáról Fenyő Istvántól⁶⁰ és egy rövid értekezés erejéig Mikulás Gábortól⁶¹ született. Előbbi Eötvös halálának századik évfordulójára 1970-ben, az utóbbi Eötvös születésének 175. évfordulója alkalmából készült 1988-ban. Mint korábban utaltam rá, a monográfiák és életrajzi művek hosszabb-rövidebb utalások erejéig hivatkoznak, de csak érintőlegesen Eötvösnek erre a korai értekezésére.

Fenyő és Várdy történeti elemzéseinek összehasonlítása a más-más társadalmi berendezkedés, eszmei háttér miatt izgalmas vállalkozás. Fenyő Istvánt elsősorban az elnyomás kérdése izgatta. A Kádár-kor meghatározó eszméjének, a létező szocializmus egyenlőség-eszméjének hatására nagy érzékenységet mutat az elnyomás kérdése iránt. A hidegháborús nyugati-keleti ellentétből, versenyből fakadóan pedig intenzívebb figyelmet szentel minden a kapitalizmust kritizáló gondo-

⁵⁷ *Várdy, Steven Béla*: The Origins of Jewish Emancipation in Hungary. The Role of Baron Joseph Eötvös. In: Ungarn–Jahrbuch Band 7. 1976. 137–166.

⁵⁸ *Várdy, Steven Béla*: Baron Joseph Eötvös. The Political Profile of a Liberal Hungarian Thinker and Statesman. (Indiana University, PhD. 1967. History, general) University Microfilms Inc., Ann Arbor, Michigan 1968. 327. valamint a kapcsolódó tanulmányok: *Várdy, Steven Béla*: Baron Joseph Eötvös on Liberalism and Nationalism. In: Studies for a New Central Europe 2. (1967–1968) 1. szám 65–73. *Várdy, Steven Béla*: Baron Joseph Eötvös Statesman, Thinker, Reformer. In: Duquesne Review 13. (1968) 2. szám 107–119.

⁵⁹ *Várdy, Steven Béla*: Baron Joseph Eötvös (1813–1871). A Literary Biography. (East European Monographs 214.). Bolder Colo, 1987. 189.

⁶⁰ *Fenyő István*: Eötvös József és a Budapesti Szemle 21–85. In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Szépirodalmi Kvk., Bp. 1973. 319.

⁶¹ *Mikulás Gábor*: Eötvös József és a zsidókérdés 35–47. In: Richnovszky Andor – Varsányi György Szerk. Eötvös József születésének 175. évfordulójára. Eötvös József Tanítóképző Főiskola tudományos közleményei. Baja 1988. 96.

latnak. Fenyő több tanulmányban elemezte és értékelte *A zsidók emancipációja* című munkát. Ezt egyértelműen a *Szegénység Irlandban* Eötvös-munka folytatásának tartja, melyek között a legfontosabb azonos, összekötő elem a szociális, vallási és nemzeti elnyomás és jogfosztottság elleni eszmei küzdelem.

A hazafiság kérdése szintén gyakran készítette állásfoglalásra a szóban forgó korszak történéseit. Fenyő a zsidókkal szemben felhozott elkülönülés, hazafiatlanság vádjára adott eötvösi cáfolatokból rekonstruálta Eötvös nemzetfogalmát, és ezt úgy határozta meg, mint aminek legfőbb ismérve és ösztönzője a tulajdon.⁶² Olvasatában a haza egyenlő a joggal és a tulajdonnal. Ez a nemzetfogalom véleménye szerint jelentős állomást képviselt a reformkor polgári nemzetfogalmának kialakításában. Az anyagi érdekek sérelmeinek elemzésénél Fenyő arra hívta fel a figyelmet, hogy érdekes különbség fedezhető fel Eötvös és az angol írók magyarázataiban, mégpedig olyan tekintetben, hogy az előbbi közel sem osztja a kapitalizmus felsőbbrendűségébe vetett hitet az utóbbiakkal szemben. Vallásfilozófiai téren pedig Eötvös azért tekinthető a legliberálisabb gondolkodónak, mert ellentétben kortársaival nem támasztott feltételeket a zsidók egyenjogúsításában. Fenyő István Eötvös röpiratát azon kevés politikai tanulmányok között tartja számon, amely a liberalizmus főbb elvi szempontjait „*axiomatikus definíciók hálózataként, katekizmusszerű kidolgozottsággal*” fogalmazta meg. A munka politikai

⁶² A honszeretetről vallott legszebb eötvösi gondolatok kulcsszavai között található a tulajdon. A honosítás kérdése pedig köztudottan a reformkor legfontosabb politikai feladatai között szerepelt „*A haza nem azon darab föld, melyen születünk. Nem a hegylanc, melynek kékellő csúcsaira a gyermek vágyódva feltekint, nem a térség, mely az ifjút nőni látta, nem a folyó, melynek hullámzatánál az ifjú szívét vágyok tölték el, teszik azt, miért a férfi halni kész. Hasonló vidékeket találunk a föld más részeiben is, s a szív azért nem érzi magát honosabbnak rajtuk. A haza több. Azon hely, melyen magunkat szabadoknak érezhetjük, melyben csak hasonlókat találunk, melynek története dicsőségünk, virágozása boldogságunk, jövője reményünk, hol házunk áll, hol homlokunk izzadságával munkált vetéseink zöldellnek, hol idegeneknek nem tartatunk, s nincs élelet, melyet legálább reménylenünk nem lehetne, ez a haza, ez az, miért csak a gyáva nem áldozza életét, s kinek ezt nem adók, attól áldozatokat kívánni kegyetlenség.*” Az idézet helye: Szigethy G.: i. m. 35–36.

jelentőségén túl a tudományos szakszerűséget és a tárgy módszeres analizését is méltatta.⁶³

Ami Várdy Béla tanulmányát illeti, nem elvitatva az eszmei hozzájárulás jelentőségét, az érvek, ellenérvek vizsgálatánál a történészek által ritkán említett anyagi érdekek bemutatására, az azokra adott válaszok értékelésére koncentrálnak a működő kapitalizmus viszonyai között élő amerikai magyar történész. Természetesen nem csak emiatt fordítja erre a szempontra a figyelmét, hiszen maga Eötvös is úgy fogalmazott, hogy a személyes anyagi érdekek védelme a legfőbb oka a polgárosítás megtagadásának.⁶⁴ Várdy tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy a reformkori ellenséges közhangulat okai között a kapitalizmus terjedése, az erősödő versenytől való félelem, a privilegizált gazdasági pozíciók megőrzésének szándéka állt. Felhívta továbbá Eötvös azon okfejtésére a figyelmet, miszerint semmilyen törvény nem védhet közömbösséget, inkompetenciát és középszerűséget, márpedig a keresztények által birtokolt egyes kereskedelmi és gazdasági monopóliumok, a földtulajdon birtoklásának kizárólagossága, ezek forrásai.⁶⁵ Várdy Béla a röpirat értékelő összefoglalásában úgy látta, hogy a magyarországi emancipációs viták tulajdonképpen az 1840-es években lezajlottak, ezekben szerinte a legnagyobb érdemmel Eötvös József bírt. Az ügy képviselői nemcsak az eszmei előkészítésben vállalt szerepet, hanem később aktívan támogatta annak a Ballagi Mórnak az akadémiai tagságát, aki maga is jelen volt vitáirátával a korabeli publicisztikában.⁶⁶

⁶³ Fenyő I.: Eötvös József és a Budapesti Szemle i. m. 73–77. Fenyő I.: Magyarország és emberi egyetemesség (1970-es évekbeli életmű kiadás sorozata) i. m. 19–22. Fenyő I.: A centralisták i. m. 181–187.

⁶⁴ Az idézet: Szigethy G.: i. m. 60. „*De térjünk végre az emancipáció elleneinek utolsó okához, mely, habár nem oly hangosan hirdetve, mint a többiek, e szerencsétlen nép elnyomatásában hathatósabban munkál, mint bármely más: ez a zsidó polgárosításának veszélye, nem azon veszély, mellyel romlottsága erkölcsiségünket, külön nemzetisége hazánkat, hite vallásunkat fenyegeti, ha csak ez volna, akkor talán még nagylelkűen hallgatnánk, a veszély személyes érdekeinket fenyegeti, innen a zaj.*”

⁶⁵ Várdy, S. B.: The Origins i. m. 152.

⁶⁶ Bloch, Moritz: A zsidókról. Párizs/Pest 1840. ebben Zsidó szózat a magyar nemzethez. Komoróczy Géza: „Nekem itt zsidónak kell lenni” Források és dokumentumok (1965–2012) A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény. Kal-

Az 1980–1990-es évek fordulóján tapasztalt, európai és magyarországi politikai rendszerváltás kitágította az Eötvös-recepció horizontját. Deák Ágnes szerint az 1980-as évek politikai közgondolkodásában valójában egyfajta Eötvös-reneszánsz bontakozott ki, hiszen a korabeli társadalom államhatalom alóli emancipálásának igénye újra kézzel foghatóvá vált. A 19. század liberális eszméihez történő fordulás, vagyis hogyan alkalmazható az államhatalom korlátozása, a magyar alkotmányos átalakulás folyamatainak fényében Eötvös elméleti és gyakorlati munkásságára újra ráirányította a figyelmet. 1989-ben a történész nő hiányként konstataálta többek között a reformkori magyar liberális politikusok gondolatrendszerének, fogalomrendszerének komparatív eszmetörténeti vizsgálatát.⁶⁷

Amint az eddigieknél is látható, a zsidók emancipációját tárgyaló Eötvös-röpirat történészi értelmezéseiben előtérbe kerültek az alkotmány szerepével, feladataival, magyarázataival kapcsolatos eötvösi gondolatok. Fejtő Ferenc azt emelte ki, hogy a nemzet csak alkotmány által születhet meg. Az eötvösi liberalizmus kizárt minden vallási vagy etnikai jellegű szegregációt, a jogkiterjesztést mindenkire, a „nem rokonszenves, de hasznos zsidókra” is alkalmazni kívánta, beemelve ezzel őket a magyar nemzetbe.⁶⁸ Bódy Pál úgy fogalmazta meg mindezt, hogy Eötvös zsidók jogegyenlőségének érdekében történő kiállása egyben minden társadalmi, vallási és nemzetiségi közösség szabad fejlődése melletti kiállást is magában hordozott. Mindez arra is magyarázatként szolgálhat, hogy az 1840-es években miért nem foglalt állást a nemzetiségi jogok érdekében. A fő cél a történész olvasatában ekkor a jogegyenlősítést biztosító alkotmányos Magyar Királyság létrehozása volt.⁶⁹

Veliky János értékelésében Eötvös a zsarnokság áldozatainak tekintett zsidók emancipációját a szabadságbővítés és a polgárosodás folya-

ligram, Pozsony 2013. 541–542. Komoróczy szerint Eötvös dolgozata megírásakor már ismerhette Bloch munkáját.

⁶⁷ Deák Ágnes: Eötvös József gondolkodói életművéről. In: Magyar Tudomány 96(1989) 12. szám 1007–1009.

⁶⁸ Fejtő F.: Magyarország, zsidóság i. m. 53.

⁶⁹ Bódy Pál: Eötvös József. Eötvös József Kk., Bp. 2004. 25.

matába ágyazva sürgette. Érvei sorában az univerzalisztikus emberi-jogi szempontok domináltak – a szabadság minden ember vele született joga. A liberális demokratákhoz hasonlóan Eötvös úgynevezett alapjognak tekintette a vallásszabadságot.⁷⁰ Schlett István pedig, aki egyben az átfogó Eötvös-életrajz szerzője, politikatörténeti monográfiájában az eötvösi alkotmányos patriotizmus koncepciójának felvázolására hozott számos idézetet *A zsidók emancipációja* című munkából. Eötvös alkotmányos érvelését egyetemes összefüggésbe helyezve azt emelte ki, hogy a jó alkotmány alkalmas a nemzetiségi megosztottság megszüntetésére, hiszen az érdekegyesítés által létrehozott politikai közösség előbb-utóbb a nyelvi–kulturális egységet is megvalósíthatja.⁷¹

Az érdekegyesítés által létrehozni kívánt nemzeti egység programja a reformkor elsődleges, a befolyásos politikai többség által elfogadott célkitűzése volt ideológiai beállítottságtól függetlenül. A reformkori zsidó emancipációs törekvések programszerű történészi olvasatai ugyanakkor felhívják a figyelmet a szereplők törekvéseinek finom árnyalataira e kérdésben. Komoróczy Géza a zsidók történetét feldolgozó monumentális, legújabb munkájában három emancipációs programot különböztetett meg. Az Eötvös József által képviselt liberális program keretében nyújtott polgári egyenjogúsítás megadja a keretet és a lehetőséget a zsidó életvitel modernizációjához. A második, feltételeket szabó és Kossuth névéhez kötött program azt hirdeti, hogy a polgári befogadás csak beilleszkedés, asszimiláció és bizonyos vallási szokások feladása árán történhet. Az elutasító, Széchenyi Istvánnak tulajdonított koncepció ellentmondásossága véleménye szerint abban rejlik, hogy bár toleráns volt a nemzetiségek irányában, és maga is aktív gazdasági kapcsolatokat ápol a zsidó gazdasági szereplőkkel, egyúttal a zsidók alkotmányba emelésének heves ellenzője a magyar nemzetiség vélt gyengesége miatt.⁷²

⁷⁰ Veliky János: Koreszmék vezérelte politikai pálya. Eötvös József társadalmi szerepkörei a változó XIX. században 209. In: Uő: A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében. Új Mandátum Kiadó, Bp. 2009. 250.

⁷¹ Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon I. Századvég Kiadó, Bp. 2009. 427–429.

⁷² Komoróczy G.: A zsidók története I. i. m. 1045–1050.

Gyurgyák János interpretációjában a hazai zsidósággal kapcsolatos, korabeli állásfoglalásokból kiindulva három markáns álláspont körvonalazható az emancipációs elképzelések vonatkozásában. Az optimista, a pesszimista vagy fenntartásokat hangoztató és az antiemancipációs elképzelések eszmei, elvi szempontú jellemzése, továbbá személyek vagy társadalmi csoportok általi leírása, megfeleltetése – a történész saját bevallása szerint – a konfúz, ellentmondásos politikai megnyilvánulások miatt nehéz történelmi vállalkozás, és gyakran csak megszorításokkal kivitelezhető. A magyar politikai elit liberális többsége, valamint Eötvös József esetében azonban a helyzet egyszerűbbnek tűnik. Az eötvösi mű optimizmusa bizonyítékként azokat az érveket, gondolatokat idézi a szerző, amelyek azt hivatottak bizonyítani, hogy az idő múlásával és a polgárosodás kiteljesedésével háttérbe szorul a zsidósággal szembeni előítélet és önösség, megtörténik a közeledés a kereszténységhez, megerősödik a honszeretet érzése és fokozatosan módosul, nyitottabbá válik a zsidóság foglalkozási szerkezete.⁷³

A magyarországi zsidóság a reformkorban, ahogyan Eötvös is fogalmazott, német elemet képezett. A magyar arisztokráta és a magyar nemesi körökben nagy volt a félelem azzal kapcsolatban, hogy ez a létszámban látványosan növekvő közösség inkább elnémetesedik, mint elmagyarosodik. A közvélemény félelmét ugyanis a zsidó bevándorlási hullám és a lélekszám 1840-es évekre tehető, rendkívüli megugrása táplálta.⁷⁴ A nemesi eladósodottság, az ősiség, a földtulajdon forgalmának privilegizált állapota szétfeszítették a rendi gazdaság kereteit, az évszázados előítéletek pedig még mindig bénítólag hatottak a közgondolkodásra. Ebben a szellemi légkörben, politikai és gazdasági környezetben értelmezték a történészek Eötvös kiállítását, melyet kivétel nélkül, mindannyian nagyra értékelték, ki a szerző bátorsága, ki jövőbe látása, ki pedig egyetemes humanizmusa alapján. Bár az 1840. évi 29. tc. megszűnt elmaradt az alsótábla javaslatától, és továbbra is a nem nemesekhez

⁷³ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Osiris, Bp. 2007. 138.

⁷⁴ A bevándorlás, migráció historiográfiáját gazdag szakirodalom reprezentálja. Ennek bevonásától itt eltekintek.

hasonló jogállást biztosította a magyarországi zsidók számára, mindezt fontos lépésnek tekintették akkor és most a zsidó jogkiterjesztés rögzítés útján.⁷⁵ Az országgyűlést követően névtelenül megjelent röpirat szerint a magyarországi zsidók körében ez a „*dicsőséges országgyűlés*” nevet kapta.⁷⁶

A zsidó emancipáció évszázada apró jogi lépések hosszú sorozata – nekilodulásokkal és megtorpanásokkal.⁷⁷ Ami a megkésetttség kérdését illeti, a jogkiterjesztő folyamat szellemi befogadása nyilvánvalóan késett néhány évtizedet a Magyar Királyságban, ennek azonban nemcsak az előítéletek képezhetik az okát, hanem többek között a hosszú ideig működtetett császári–királyi sajtócenzúra. Eötvös nemcsak előkészítette az előítéletek lebontását röpiratával, hanem a polémiának lendületet is adott az 1840-es években.⁷⁸ Ami a politikai jogkiterjesztés lassúságát vagy gyorsaságát illeti, magam úgy gondolom, hogy az apró részletek figyelembe vétele esetén a korábbi, elmaradást, lemaradást tézisként megfogalmazó, történelmi toposz akként árnyalható, hogy bár a Magyar Királyságban emancipáció és recepció között hosszú időszak – több, mint húsz év – telt el, magának a jogkiterjesztő, emancipációs folyamatnak a befejezése sok esetben az 1850–1860-as évekre tehető Nyugat-Európában is. A teljes körű zsidó jogi emancipáció és vallási recepció a 19. század második felében vált általánossá. Angliában például 1858-ban,

⁷⁵ Az 1840:29. tc. nem törölte el a türelmi adót, erre csak 1846-ban magas összeg lefizetése mellett került sor. Engedélyezték azonban a nemesi birtokok bérletét, az örök haszonélvezetet azonban továbbra sem biztosították. A bányavárosok kivételével a törvény lehetővé tette az országban történő szabad letelepedést. Megszűntek a gyáralapítást nehezítő akadályok. Komoróczy G.: A zsidók története I. i. m. 1037–1040.

⁷⁶ Empfindungen eines Israeliten nach dem Schlusse des glorreichen Landtags im Mai 1840. Pest

⁷⁷ Az 1849 és 1868 közötti időszak sok-sok apró lépését mutatja be: *Venetianer Lajos*: Az emancipáció története. In: Évkönyv. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. 43. (1918) 34–35. A szerző a fokozatos jogkiterjesztés tizenegy lépését sorolja fel.

⁷⁸ A kor számos röpirata és cikke közül néhány: *Rosenthal, Moritz*: A zsidó és a kor-szellem Európában. Beimel József, Pest 1841. 97. Cikkek: A zsidók polgári egyenlőségbe helyzetése. In: Századunk 1839. A zsidók polgárosítása. In Századunk 1841. *Löw Leopold*: A zsidókérdés a jog, a lelkiismeret-szabadság, a józan politika s a nemzetgazdászati szempontjából. In: Pesti Hírlap 1845. május 29. és május 30.

Svájcban, ahol a francia eszmék és a francia politikai gyakorlat ütközött a német emancipációs „tartózkodással,” 1866–1874 közötti politikai alkuk eredményeként rögzítették az alkotmányban a teljes emancipációt. Svájci történészek arra az érdekes kereskedelempolitikai–gazdasági egybeesésre, junktimra is felhívták már a figyelmet, hogy a mintaként tekintett Cobden–Chevalier szabadkereskedelmi megállapodást követően, amikor az európai országok egymás után kötötték meg bilaterális kereskedelmi megállapodásaikat, Anglia, Hollandia és Franciaország a zsidó emancipáció svájci törvénybe iktatásától tette függővé kétoldalú kereskedelmi szerződésének aláírását.⁷⁹ Ugyanakkor az is tény, hogy jogi emancipáció és vallási recepció Nyugat-Európában időben szorosabban követte egymást.⁸⁰

⁷⁹ *Weldler–Steinberg, Augusta: Geschichte der Juden in der Schweiz vom 16. Jahrhundert bis nach der Emanzipation I–II.* Schweizerischer Israelitischer Gemeindebund, Zürich 1970. II. kötet 135–140.

⁸⁰ Az európai országok emancipációs történeti folyamatairól és kronológiájáról áttekintő jelleggel: *Prepuk A.: A zsidóság i. m. 53–63. és 188–222. Komoróczy G.: A zsidók története I. i. m. 882–883.* Valamint az idegennyelvű szakirodalomból: *Eisenbach, Artur: The Emancipation of the Jews in Poland 1780–1870.* Basil Blackwell – Institute for Polish-Jewish Studies, Oxford 1991. *Wyrwa, Ulrich: Das Zeitalter der Emanzipation (1781–1878). Juden in der Toskana und in Preussen im Vergleich. Aufklärung und Emanzipation in Florenz, Livorno, Berlin und Königsberg i. Pr. (Schriftenreihe wissenschaftlicher Abhandlungen des Leo Baeck Instituts 67.)* Mohr Siebeck, London 2003. 415–431. *Haberkorn, Peter: Der lange Weg zur Gleichberechtigung. Die Emanzipation der Juden im Herzogtum Nassau 1806–1866. Eine Dokumentation. (Schriften der Kommission für die Geschichte der Juden in Hessen XX.)* Wiesbaden 2004. 341.

Merenics Éva

Az örmény népirtás kibeszélése kezdetének társadalmi és politikai feltételei az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban

Az örmény népirtás a XX. század népirtásainak kétségtelen előfutára volt. A folyamat szervezésében éppúgy bukkanhatunk a holokauszttal közös vonásokra, mint a ruandai genocídium egyes elemeihez hasonló jelenségekre. Ugyanígy a következmények, a súlyos traumaélmény kibeszélésének, feldolgozásának folyamata is rokon vonásokat mutat más népcsoportok reakcióival. Továbbá az örmények feldolgozási folyamata során mind építő, mind romboló jellegű válaszokkal találkozhatunk, amelyek más társadalmi traumák – nemcsak népirtások, hanem polgárháborúk, nemzetközi konfliktusok – utóéletére vonatkozó prognózisok alapjául is szolgálhatnak. Jelen tanulmányunkban a kibeszélés kezdetét vizsgáljuk az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban (továbbiakban: SZSZK).

Az örmény népirtás utóéletét vizsgálva logikusan feltételeznénk, hogy mivel a genocídiumot a későbbi letelepedési helytől függetlenül minden menekült átélte, a lélektani hatásai földrajzi helytől függetlenül is érvényesültek. Bár az átélt traumaélmény közös volt, a világ különböző országaiba tömegesen szétszóródott örménység körében egy-egy korszakon belül mégsem egységes a feldolgozás. Jellemző volt, hogy egy-egy közösség vált az adott időszak vezető erejévé, és hogy egy-egy korszakban nem minden örmény közösségben zajlottak le ezek, a zászlóvivők körében végbemenő folyamatok.

Például, amíg az örmény diaszpóra nagy részét az események elhallgatása jellemezte, az új hazájukban államépítő nemzetiségként elismert libanoni örmények emlékkápolnát építettek az áldozatoknak.¹

¹ Armenian National Institute (Örmény Nemzeti Intézet) honlapja http://www.armenian-genocide.org/Memorial.100/current_category.70/memorials_detail.html letöltés: 2013. máj. 21. 14:32

Ugyanígy, amikor a kibeszélés megkezdődött, a Törökországban maradtak továbbra is hallgatásra kényszerültek.² A harmadik generációs terrorizmus pedig valószínűleg nem jött volna létre a libanoni örménység feszült és időről időre militánsná váló társadalmi-politikai környezete nélkül.³ Végül pedig az integrációnak nevezett szakaszt az Örmény SZSZK-ba is begyűrűző gorbacsovi enyhülés segítette elő. A korszakban újjáéledő nemzeti mozgalmak robbantották ki a karabahi konfliktust is, amelynek köszönhetően az örménység ismét a genocídiumhoz hasonlóan fenyegetettnek érezte magát.⁴ Hasonló hatással volt az 1988-as észak-örményországi földrengés is.⁵ E jelenségek hatására kezdődtek meg a diaszpórában élők fokozott összefogása, a függetlenséget hamarosan elnyerő anyaországban élők támogatását elősegítő erőfeszítései.

A fentiekből következő hipotézisünk szerint a Miller és Touryan Miller által leírt hatféle lehetséges egyéni feldolgozási stratégia közül csak azok jelentek meg társadalmi szinten, amelyeket az adott örmény közösség befogadó állama lehetővé tett.

E reakciók, feldolgozási módok között említik az elfojtást és elkerülést, amely az adott személy általában öntudatlan védekezési mechanizmusa. Aki ezzel reagál a történetekre, általában képtelen rá, hogy visszaemlékezzen az eseményre, vagy bármilyen módon megfogalmazza emlékeit. Tudatos elfojtás is létezik, ebben az esetben az érintett kerüli azokat az eseményeket és helyeket, ahol szó eshet a történetekről, hogy így megőrizze lelki egyensúlyát. Lehetséges stratégia a lemondás is, amikor a túlélő elutasítást mutat a feldolgozás iránt, nem látja annak értelmét, általában meggyőződése, hogy a múltat nem lehet megváltoztatni,

² Perroomian, Rubina *And Those Who Continued Living in Turkey After 1915. The Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature*. Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan, 2008, 59.

³ Gunter, Michael M. *Pursuing the Just Cause of Their People. A study of contemporary Armenian terrorism*. Greenwood Press, New York, Westport, London, 1986, 33.

⁴ Abrahamian, Levon *Armenian Identity in a Changing World* Mazda Publishers, Costa Mesa 2006, 262.

⁵ Miller, Donald E. – Touryan Miller, Lorna *Armenia. Portraits of Survival and Hope* University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2003, 4.

emiatt szintén nem fejezi ki az átéltek kapcsán keletkezett érzelmeit, ám ezt minden esetben tudatosan teszi, és mások kibeszélési kísérleteit is elítéli. Hangsúlyozandó, hogy nem az elkerülés, hanem az elutasítás a kulcsszó ebben az esetben. A Miller házaspár szerint ők azok, akik „*bele- ragadtak a fájdalomba*”.⁶ A következő lehetséges reakció a megbékélés és megbocsátás, amely már a jövőre mutató szándékot is tartalmazza. A múlt tényeinek tudomásul vételét, illetve az arra való tudatos visszaemlékezést foglalja magában, továbbá az ilyen stratégiát választó túlélő optimista jövőképet fogalmaz meg. Ez a válasz egyszerűen körülírva a gyógyult seb analógiájára működik. A racionalizáció az előzőekkel szintén egyenértékű mechanizmus, amely az adott eseményre keresett magyarázattal próbál kiutat találni a fájdalomból. Hasonlóképp elképzelhető válasz a düh, amely a trauma vélt vagy valós okozói felé irányul, de tettekben nem nyilvánul meg. Végül említendő az agresszió és igazságtétel jelensége. Ez a vélt vagy valós elkövetők ellen elkövetett tettelességet jelenti, illetve célja lehet politikai akció keretében kártérítést, anyagi vagy tárgyi jóvátételt elérni. Az utóbbi jelentheti például a történelmi Örményország területének visszacsatolására való igényt, és az annak megvalósítására tett akciókat. A szerzők ide sorolják a szimbolikus erőszakot is (például, ha egy, az elkövető csoportot ért szerencsétlenséget isteni bosszúnak titulálnak az áldozatok),⁷ ám mivel ez nem ölt tetteleges formát, e tanulmány szerzője azt a düh kategóriájába tartozónak veszi.

A feldolgozási folyamat során a kibeszélés – amely a fent leírtak közül többféle feldolgozási stratégiát is magában foglalhat – két közösségben, az Egyesült Államokban és az Örmény SZSZK-ban a hidegháborús környezetet figyelembe véve feltételezhetően egymástól függetlenül ugyanabban az időszakban indult meg. A kezdetet egységesen 1965-re teszik, a genocídium kezdetének ötvenedik évfordulójára.

⁶ Miller, Donald – Touryan Miller, Lorna: *Survivors. An Oral History of the Armenian Genocide*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1999, 159.

⁷ Miller, Donald – Touryan Miller, Lorna: „An Oral History Perspective on Responses to the Armenian Genocide” in: *The Armenian Genocide in Perspective*, Transaction Publishers, New Brunswick, London, 1991, 191–199.

Mivel az Örmény SZSZK-ban örmények tették ki a lakosság többségét, nem állapíthatjuk meg, hogy a diaszpóra többségéhez hasonlóan az örmények egy befogadó állam, befogadó nemzet társadalmi-politikai keretei közt éltek volna. Azonban az Örmény SZSZK nem rendelkezett sem önálló kül- sem belpolitikával, e területek irányvonalait a mindenkori moszkvai központi hatalom szabta meg. Így a befogadó állam helyett helyesebb befogadó közegnek neveznünk a szovjet környezetet, amelyhez az örmény SZSZK társadalmának alkalmazkodnia kellett.

A hipotézis feltevésének vizsgálata során elemezzük az örmény társadalmi élet különböző szféráit, amelyekben megjelenhettek a kibeszélés kollektív igényére utaló jelek, amelyek egyben a társadalom szélesebb rétegeire is hathattak, és amelyek következményeként politikai cselekvés is létrejöhetett. Ilyen, indikátorként felfogható területek a művészetek, a tudomány és a civil szervezetek tevékenysége. Bár ezek a szovjet uralom alatt nem léteztek állami ellenőrzés nélkül, a civil szektor pedig teljesen hiányzott, azt mindenképpen tükrözhatték, amit az államhatalom megengedett, tevékenységük tartalmának változása pedig valószínűleg követte a hivatalos pártállami ideológia változásait.

Jelen tanulmányban a művészetek közül az egyik legnagyobb szervezettséget és a korban sokakhoz elérő, így egyben sokakat potenciálisan befolyásoló szépirodalmat emeljük ki indikátorként. Ugyanígy megvizsgáljuk, a tudományos élet milyen formában foglalkozott a népirtással, és hogy annak mely aspektusait érintette – érinthette. Bár civil szervezeteket – mint említésre került – nem tudunk vizsgálni, mégis egy, a civil mozgalmakhoz hasonló természetű jelenséget, a népirtás következtében Kelet-Anatóliából elmenekült örménység „hazatérési” mozgalmát és annak hatásait tudjuk elemezni. Ezt a szovjet államhatalom nem volt képes teljes mértékben ellenőrizni, hiszen a „hazatérés” megszervezéséhez szükség volt a diaszpórában alakult, leginkább civil alapokon működő örmény szervezetekkel történő együttműködésre. Ugyanakkor szerencsés segédeszközünk a korabeli társadalomban megjelent hangokat kendőzetlenül bemutató Verjiné Svazlian több száz interjúból álló gyűjteménye, amelyeket a népirtás túlélőivel folytatott, és amelyek anyagát a rendszerváltásig jó híre, szakmai előmenetele, sőt, személyes sza-

badtsága kockáztatásával gyűjtötte, majd a rendszer összeomlása után szabadon közreadta.

Az elemzés időkeretét tizenöt éves intervallumban adjuk meg, az 1955-ös kezdetet az alapján jelöltük ki, hogy több vizsgált forrás is az 50-es évek második felére teszi a népirtásnak a nyilvános szférában való megjelenését. A vizsgálat végpontja 1970, hogy az 1965-ös fordulat hatásait is érzékelhessük. Hogy a korábbi légkörhöz képest érzékelhetővé váljanak a változások, kisebb hangsúllyal a nyilvános megjelenés előtti korszakról is szót ejtünk.

Az irodalmi megjelenítés újonnan megnyíló lehetőségei nagy valószínűséggel a Sztálin halála utáni enyhülést tükrözték. Az ő ideje alatt is voltak kísérletek a genocídium kibeszélésére, ez leginkább az 1930-as évek nagy írógenerációjához köthető. Ők kezdtek el a népirtás után először a nemzeti újjáéledés, a jövő perspektívájával, vagy a mészárlásokkal elvesztett kulturális és történelmi örökséggel is foglalkozni. Többben nem fejezték ki konkrétan, hogy az új tervek a genocídium utáni újjáéledéshez van szükség, mások pedig kimondott utalásokat tettek az eseményekre. Ezzel együtt a rendszer egytől egyig nacionalistának, a nép ellenségének bélyegezte, és nemkívánatos elemként börtönre vagy kényszermunkára ítélte őket, az írószövetséget pedig más, lojálisnak vélt tagokkal töltötte fel 1937-ben.⁸ Pedig már ebben a generációban is megjelent a megbékélés stratégiája, amely nem feltétlenül mondott volna ellent a szovjet haza építésének.

Ennek szemléletes példája Akszel Bakunc Hosszú Markar című novellája⁹, amely a népirtást unokájával együtt túlélő idős ember-ről szól, aki az őt befogadó faluöntözést felügyelő csatornaőre lett. Az unokája nevelésével és barackfák nevelésével kezdte építeni az új hazát, miközben folyamatosan emlékezett a deportációkra. A régi otthon emlékét azonban szimbolikus tettel elengedte: az őket szállító hajóról a tengerbe dobta háza kulcsait. Az írás a növekvő fiatal generáció és az

⁸ Աղալյան, Նորայր „Խոսք Եղիշե Չարեւնցի մասին” Az örmény napilap honlapja: <http://www.azg.am/AM/culture/2012042804> letöltés: 2013. május 15. 16:24

⁹ Magyarul megjelent: *Belépő. Dorogi irodalmi almanach*, Dorog Város Barátainak Egyesülete, Dorog, 2009. (Krajcsir Piroška ford.) 127–132.

új termés derűlátó képével záródik, amely egyben az építő szándékot is tartalmazza. Hosszú Markar törekedett a faluban élők egyenlőségét megtartani az egyenlő vízosztással, tehát Bakunc a kommunizmus eszméjének ezzel nem mondhatott ellent. A népirtásról való beszéd tilalmának azonban valószínűleg igen. Ugyanígy gyanakodhatott a hatalom az Ararát, valamint a sárgabarack mint örmény nemzeti szimbólum használata miatt. Maga a novella szelleme azonban semmivel nem utalt a kommunizmus megdöntésére való szándékra.

A diaszpórában velük párhuzamosan alkotó szerzők közül többen nem említették meg konkrétan a genocídiumot műveikben. A szovjet-örményországi irodalmárokhöz hasonlóan vagy a hazáról megmaradt korábbi emlékképeket elevenítették fel, vagy az összeomlás utáni újrakezdés kérdéseivel foglalkoztak.¹⁰ Addig tehát, míg a 30-as évek generációjának hangja a Szovjetunióban meg nem jelent, és üzenetüket el nem ítélték, spontánnak is tekinthetjük a hallgatást, utána azonban már láthatóan az államhatalom nyomását érzékelhetjük. Az azonban mindenképp észlelhető, hogy a kibeszélés igénye, és különböző stratégiái is jelen voltak a népirtást túlélt örmények irodalmában. A feldolgozás iránti szükséglet tehát vélhetően mindenhol adott volt, és jelen volt a megbékélés stratégiája is, az első központi elhallgattatási kísérletet jelen tanulmányban a 30-as évek írógenerációjánál fedezhetjük fel.

A legközelebbi kollektív kibeszélési kísérlet már Hruscsov idejére volt tehető, a következő, esetenként a későbbi rendszerváltás folyamatában is aktív generáció jóvoltából. 1959-ben jelent meg Parujr Szevak 1957-ben írott, magyarul *Örökkézügó Harangtorony* című terjedelmes műve, amellyel az elsőők között deportált, majd a látottak hatására meg-némult örmény népzene gyűjtőnek és zeneszerzőnek, Komitasznak állít emléket.¹¹ Ugyanígy az 50-es évek második felében kezdett a nemzeti

¹⁰ Perroomian, Rubina *The Armenian Genocide in Literature. Perceptions of Those Who Lived through the Years of Calamity*. Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan, 2012. 84. p.

¹¹ Parujr Szevak összes művének online gyűjteménye: <http://www.paruyrsevak.org/> letöltés: 2013. május 15. 17:13

öntudat kérdései felé fordulni Szilva Kaputikján is.¹² 1961-ben született költeménye, az *Elmélkedések félúton*¹³ több lehetőséget, tanulmányunk szempontjából feldolgozási stratégiát – köztük a bosszút és a lemondást – is felvonultató kérdéssorozatra felszólításként ad választ:

„Nem, népem, megállj, te sokat láttál
Emlékezned kell, hogy élni tudjál...

A végtelennek álljál bosszút,
Viharoddal csillapítsd lelkedet,
Ne onts vérért vért, ne szíts háborút,
Halálért halált várni rossz kiút

...

Nem, fájdalomdíjad máshonnan várd,
Az élet neked más utat kínált...

Úgy kell bosszút állnod, hogy élj,
Élj kitartó, ezerarcú éltet:
Pusztítást teremtsre cserélj,
Építsd Jerevánt Ván elvesztéért,
S karavánod vigyen oda lelked,
Hol a sivatag nem szánt kínodért
Neked így kell élned, mindezekért.”¹⁴

Amint itt láthatjuk, egyszerre jelenik meg az emlékezés igénye, és a visszatekintés, a népirtásért kártérítés vagy bosszú követelése helyett a

¹² Տեր-Մինասյան, Ա. Ա. „Միլլա Գապուտիկյանի մտորումները ճանապարհի կեսին և հետո” Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, ՀՀ ԳԱԱ Հրատարակչություն, Երևան, 2001. № 1 . pp. 175–185, 176.

¹³ Szilva Kaputikján Házimúzeumának honlapja: <http://kaputikyanmuseum.com/6-3-Silva%20Kaputikyan.html> letöltés: 2013. május 16. 14:27

¹⁴ Saját fordítás. Eredeti szöveg: Az Örmény Oktatástechnológiai Központ honlapja: http://www.ktak.am/e107_plugins/forum/forum_viewtopic.php?1453.120 letöltés: 2013. május 16. 14:41

jövőbe vetett bizalom és az abba fektetendő munka jelenik meg, vagyis a megbékélés stratégiájának tiszta előfordulása észlelhető.

A költészetben alkotók közül mindenképp meg kell említeni a genocídium témáját feldolgozó Örmény Danteáda szerzőjét, Hovhannesz Sirazt, aki szintén a korszakban kezdte e témakörben publikálni műveit. A prózai szerzők közül pedig szintén a vizsgált időszakban alkotta Nahapet¹⁵ című regényét Hracjsja Kocsar. A mű 1964-ben született. Amellett, hogy az életét teljes mértékben újrakezdő főhős, Nahapet – a név egyben szimbolikus, jelentése ősatya – új országban, új faluban telepszik le, új földeket kezd művelni, új családot is alapít egy, szintén a családját elvesztett asszonnyal, Nubarral. Az örmény tragédiából való kilábalás szándéka mellett a regényben többször is nyomára bukkanhatunk a szovjet eszme tisztelőinek, ugyanakkor olyan példák is előfordulnak, amelyek rávilágítanak a birodalom perifériáján élő hétköznapi örmény ember kommunizmus-értelmezéseire. A műben a népiirtás borzalmainak megjelenítése emlékezésre való igényt, mellette pedig az újjáépítés derűlátó jövőképet fejez ki. Tehát ismét a megbékélés stratégiájával találkozhatunk. A rendszer pedig ebben az időszakban nem hallgattatta el ezeket a hangokat, így az irodalomban nyilvánvalóan látszott az enyhülés, a követendő – követhető – feldolgozási stratégia pedig a megbékélés volt.

Az irodalmat követően közelebbről szemügyre vesszük a hazatérők ügyét. Tanulmányunknak nem célja, hogy a diaszpórához való szovjet-örmény hozzáállást és annak változásait részleteiben ismeresse. Azonban e téren is szembetűnő változásokkal találkozhatunk a 60-as években a sztálini idők ellentmondásaihoz képest. Az örmények számára „nagy hazatérés” néven ismert tömeges Szovjet-Örményországba irányuló, komoly szervezéssel és önszervezéssel megvalósított „haza”-telepítési akció volt. A diaszpóra legtöbb befogadó országában létrehozott „nemzeti frontok”¹⁶ is közreműködtek ebben. Bár a harmin-

cas évektől kezdve folyamatosan települtek „vissza”¹⁷, a „nagy hazatérés” csúcsa 1946–48-ra esett. Az új haza kis idő múlva több mint húsz-ezer betelepülő számára veszett el, ennyien váltak Sztálin gyanakvásának áldozatává, miszerint nyugati kémek és uszítók voltak. Az üldözés csúcspontja 1949-re esett.¹⁸ A diaszpórával való fagyos viszony az 1960-as években kezdett enyhülni. Ekkortól kezdve időnként anyaországi oktatási programokban vehettek részt a diaszpóra örményei,¹⁹ de természetesen csak a szovjet rendszer számára „szalonképes” országokból.

A humán- és társadalomtudományokban kezdetben szintén tabutéma volt a genocídium. Említése itt is ugyanúgy nacionalizmusnak számított, mint az irodalomban. A változások rejtett előszelét jelentette Verjiné Svazlian munkássága, aki a népiirtás után családjával hosszasan ideig Egyiptomban élt, édesapja pedig a hazatérési mozgalom egyik vezéralakja, Garnik Svazlian volt. Ennek köszönhetően kezdett el ő maga a genocídium örökségével foglalkozni. Az 1950-es évek közepén indult el azokra a helyekre, ahova az Örmény SZSZK-ban tömegesen telepítettek le menekülteket. Hivatalosan a tájszólásokat, népköltészetet, népszokásokat gyűjtötte fel, azonban ezzel együtt rejtegetett egy másik archívumot is, amelyben a túlélők visszaemlékezéseit rendszerezte. Akkor ugyanis még nacionalizmusnak számított a népiirtás megemlézése a tudományban. A visszaemlékezéseket a későbbiekben részletesen is elemezzük, ám itt visszatérünk a tudományos munka légkörére.

Svazlian elmondása szerint a megkérdezettek eleinte – félve az ismételt meghurcolástól – nehezen engedték be magukhoz, még akkor is, amikor a népi kultúrához kapcsolódó gyűjtőmunkájához kért tőlük

¹⁷ Ստեփանյան, Արմենուհի: XX. դարի հայրենադարձությունը այոց ինքնության համակարգում Երևան, ՀՀ-ԳԱԱ <<Գիտություն>> հրատարակչություն, 2010, 73.

¹⁸ Հայաստանի Հանրապետության սիյունքի նախարարություն, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Երևանի պետական համալսարան, <<Նորավանք>> գիտակրթական հիմնադրամ (szerk.): 1946–48 թթ. Հայրենադարձությունը և դրա դասերը. Հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր: Համահայկական գիտաժողով: Ձեկուցումների ժողովացու. Լիմուշ, Երևան, 2009, 141–142.

¹⁹ Suny, Ronald Grigor: *Looking toward Ararat. Armenia in Modern History*. Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis, 1993, 228–229.

¹⁵ Magyarul megjelent: Hracjsja Kocsar: *Nahapet* Kornétás Kiadó, Budapest, 2008.

¹⁶ ԴԱՆԱԹՅԱՆ, Վարլեն Հայ սիյունքի պատմություն Երևան, Ջանգալ, 1997, 137.

segítséget. Emellett még nagyobb erőfeszítéseket kellett tennie ahhoz, hogy az egyébként is fájdalmas emlékeket hajlandóak legyenek megosztani vele.²⁰ A népirtással foglalkozni tehát a tudományban nem volt sem a hatalom által támogatott, sem az információgyűjtés szempontjából könnyű feladat.

Az interjúk elemzése során a hipotézissel párhuzamos várakozásokhoz képest meglepő eredményt tapasztalhatunk. Az interjúkat egyéb, más korszakok légkörére való következtetés céljával a népirtás utáni időszakról kezdődő elemzés során azt várhatnánk, hogy mivel a pártállami vezetés által elfogadott irányvonal változott, feltételezhető, hogy az interjúalanyok félelmükben a hivatalosan elfogadott szemlélet szerint fejezték ki mondanivalójukat. Ezek szerint tehát a személyes beszámolóknak érződnie kellett volna a hivatalos ideológiai váltásoknak. Azonban 1921-től kezdve (ez a korai és több régebbi visszaemlékezés írásos formában került a néprajzkutató kezébe) 1970-ig az Örmény SZSZK-ból származó memoárok meglehetősen egységes képet mutatnak. Ezek közül 42-t tartalmaz a gyűjtemény, amelyből 18 visszaemlékezés-interjú, további egy a népirtás konkrét leírása helyett a muszlim népességének életmódját mutatja be az ifjútörök diktatúra idején, és 23 a deportációkra és a történelmi háttérre vonatkozó népköltés vagy népdal²¹, amelyeket a gyűjtő szintén értékes kordokumentumként értékel.

Az interjúkban szinte kivétel nélkül az új haza építésének szándéka jelenik meg az események utóéletével kapcsolatban. Mindössze hárman fejezték be beszámolójukat a népirtás közben átéltek leírásával. Több túlélő is büszkén mesélte, hogy részt vett Jereván különböző kerületeinek felépítésében, mások a II. világháborúban megszerzett kitüntetésekkel, ismét többen pedig sikeres szovjet-örményországi családalapításukkal bizonyítják, hogy a jövőre, az újrakezdésre koncentráltak, mégpedig az új, szovjet-örmény hazában. Az interjúalanyok jelentős része került ki továbbá a „nagy hazatérés” hullámával Örményországba költözötték-

²⁰ Interjú: Verjiné Svazlian 2011. jún. 2.

²¹ Սվազլյան, Վերժինե Հայոց ժողովրդագրություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն և Հրատարակչություն, Երևան, 2011, 723–738.

ből, akik túléltek a sztálini tisztogatást. Derűlátó jövőképük mellett természetesen mindannyian megosztották a népirtás során átélteket, tehát esetükben nem beszélhetünk elfojtásról vagy elkerülésről. Így ezekben az esetekben ismét a megbékélés stratégiájával találkozhatunk.

Ezekhez képest egyszerűbb is kiszűrni azt a néhány beszámolót, amelyek elbeszélői más stratégiát választottak. Két elbeszélést találhatunk az összes vizsgált gyűjtés között, amely egyértelműen a düh kategóriájába esik. A 172-es számú interjú túlélője így gondolkodik a népirtás emlékeről és a jövő generációkról. „Tudja meg jól az új nemzedékünk, hogy milyen képmutató, brutális, fosztogató, bűnöző, kegyetlen, igazságtalan ellenséggel éltünk együtt, és hogy megmaradjunk, embertelen nagyságú, nehéz áldozatokat hoztunk és ilyen pokoli körülmények között, öröklött adottságainknak köszönhetően értük el azt, hogy a dicső örmény név a Törökországnak nevezett helyen kívül az egész világban nyomot hagyott.”²² Hozzá hasonlóan a 282-es számú interjúban az elbeszélő „vadállat” jelzővel illeti a törököket.²³ Erőszakos fellépésre azonban egyikük sem szólít fel.

A további 23 népköltés, népdal szövegei között elvétve fordul elő, hogy az eseményekre a hat feldolgozási stratégia közül valamelyikkel reflektáljanak, általában megmaradnak az események leírásánál. Azokban a szövegekben, amelyekben említik az eseményekre adandó vagy adott reakciókat, többféle stratégiával is találkozunk. A legtöbbet előforduló ezek közül a racionalizáció. A deportációról és a mészárlásokról szóló szövegekben egy helyen említik, hogy el kell viselni a borzalmakat, egyszerűen azért, mert ez jutott az örményeknek osztályrészül.²⁴ Három másik helyen azzal a magyarázattal találkozhatunk, hogy az áldozatoknak a hitükért kellett meghalniuk.²⁵

²² Սվազլյան, Վերժինե Հայոց ժողովրդագրություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն և Հրատարակչություն, Երևան, 2011., 172. interjú

²³ 282. interjú uo.

²⁴ 32 (461). Dalok a deportációk témaköréből uo.

²⁵ 46, 60, 83 sz. népdalok uo.

Egy szövegben megjelenik a bosszú is, miszerint az örmények ajkáról ima száll, de a szívükben bosszú érlelődik, és eljön az ítélet napja, amikor a törököknek felelniük kell.²⁶ Másik két helyen szimbolikus bosszúval találkozhatunk, amelyet a bevezetőben a düh kategóriájába soroltunk. Ezek közül az első arra szólít fel, hogy Talaat pasának a bajszára piszkítsanak²⁷, a második szerint pedig a holtak majd feltámadnak, és visszaveszik az elveszett anyaországot.²⁸ Érdekes, hogy míg a szóbeli beszámolóban általános volt a megbékélés, itt mindössze egy helyen jelent meg. Az említett szöveg szerint a fiatalok számára új Örményországot kell építeni, ehhez pedig isteni segítséget várnak.²⁹

Mivel e költemények nem valószínűleg, vagy nem kizárólag a gyűjtés korszakában születtek, kérdés, hogy hangvételükben mennyire tükrözték az akkor elvárt vagy megengedett feldolgozási stratégiákat. Így egyben a genocídium eseményeinek leírásához, rekonstrukciójához bár hozzájárulnak, a gyűjtés időszakáról kevésbé adnak releváns képet. Ugyanakkor viszont meggyőződhetünk belőlük arról, hogy a népirtásra adott többféle reakció volt jelen az Örmény SZSZK-ba települt egykori menekültek körében.

Az 1960-as évek közepéig végbement folyamatok a vizsgált területeken a hatalom által nemkívánatosra nyilvánított témából a népirtással megbékélő stratégia vált a közbeszédben általánossá, sőt, ahogy Szilva Kaputikjánál is láttuk, kívánatosra. A hivatalos állami ideológia pedig – valószínűleg a hruscsovi enyhülés miatt – immáron befogadta ezt az elképzelést, még ha bő egy évtizedes „átfutási idővel” is.

Arra azonban valószínűleg sem az Örmény SZSZK, sem a moszkvai központi hatalom nem számított, hogy az új felfogás 1965-ben spontán szerveződő tömeges megmozdulásokhoz fog vezetni, amelyek azelőtt és azután is elképzelhetetlenek és nemkívánatosak voltak a Szovjetunióban. A konstantinápolyi örmény értelmiségiek tömeges bebörtönzésének és kivégzésének, valamint egyben a deportációk kezdetének ötve-

nedik évfordulóján, április 24-én több szovjet-örmény nagyvárosban és Jereván központjában is demonstrációk szerveződtek, hogy az emlékezés engedélyezett formában folyhasson tovább. A társadalmi nyomás hatására 1965 májusában határoztak arról, hogy pályázatot írnak ki egy emlékmű megtervezésére és létesítésére. A moszkvai hatalom ellenállása nagy valószínűséggel az Örmény Kommunista Párt akkori főtitkárának, és több magasrangú állami vezetőnek segítségével tört meg. Ezt tükrözte Nagus Harutjunjának, az Örmény SZSZK Legfelsőbb Tanácsa elnökének az események kapcsán mondott beszéde. Itt felfedezhetjük azt a megközelítést is, ahogyan a szónok a nemzeti veszteséget már sokkal szélesebb rálátással kezeli, a holokauszttal együtt említve rámutat arra, hogy a két esemény ugyanúgy a rasszizmusban gyökerezik, amely ellen a Szovjetunió hivatalos ideológiája harcolt:

„Igen, a II. világháborúig az 1915-ös Mec Jeghern³⁰ nemcsak a mi népünk, hanem az egész emberiség történelmében példátlan volt. Egy évezredek távolából érkező teljes nép, teljes nemzet haldoklott, és gyilkolták meg.

Teljes szívünkkel és lelkünkkel elítéljük a genocídiumot vagy népirtást.

Egy genocídium esetében nincs, és nem is létezhet sem jogos indok sem elévülés.

A genocídium, legyen az bár az örmények lemészárlása Der Zorban vagy az Eufrátesz partjain 1915-ben vagy más népeknek a II. világháború alatt Majdanekben és Buchenwaldban tömegmészárlással előidézett kínhalála, fenntartások nélkül elítélendő, és az elkövetőket az egész emberiség el kell ítélje.”³¹

Az emlékmű megalkotására kiírt pályázat, a diaszpórához való korábbi hozzáállás ismeretében szintén újdonságot hozott, az Örmény SZSZK-n kívül élők is részt vehettek rajta, az építkezés pedig társadalmi munkában folyt. Az építmény azonban nem kaphatott helyet a városközpontban, így szemelték ki számára a Fecske-hegyet. A helyszín megválasztásával azonban az államhatalom akarva-akaratlanul az örmény

²⁶ 128 (557) népdal uo.

²⁷ 117 (546) népdal uo.

²⁸ 4 (656) Dalok az elfoglalt anyaország ügyéről

²⁹ 5 (657) népdal uo.

³⁰ Az örmény népirtásnak a népirtás-fogalom kidolgozása előtti örmény elnevezése

³¹ The Armenian Weekly pánörmény hetilap honlapja: <http://www.armenianweekly.com/2013/05/15/the-exact-translation-how-medz-yeghern-means-genocide/> letöltés: 2013. május 21. 14:36

temetkezési szokásokhoz igazodott.³² Ennek köszönhetően pedig a hivatalos szovjet ateizmus idején szakrális helyé vált. Ugyanígy az örök láng és az azt körülvevő döntött kőtömbök is a lelkek örök életét és a feltámadást jelző megnyíló sírtáblákat szimbolizálják, a mellettük álló obeliszk pedig az örmény nemzet újjáéledését. Vagyis az emlékművel ismét együtt jelent meg az emlékezés és a derűlátás, épített formában kifejezve a megbékélés jelenségét, amelyet a megelőző évek már vizsgált jelenségei előre jeleztek.

Végül 1967-ben nyílt meg az építményegyüttes, ám avatását a népirtáshoz kapcsolódó dátum helyett a szovjethatalom helyi átvételének évfordulójához igazították.³³ Az emlékmű attól kezdve minden április 24-én tömeges felvonulásnak adott helyet, amelyen a megnyitástól kezdve részt vettek az állami vezetők is.

Látható, hogy az ötvenedik évfordulóra hány olyan jelenséget nézett el a rendszer az emlékezni kívánó örményeknek, amelyek azelőtt, sőt, a birodalomban és szatellitállamaiban gyakran azután is elképzelhetetlenek tűntek. A változások nem álltak meg az emlékmű elkészültével, bár a népirtás még mindig kényes témának számított. A történettudomány lassanként elkezdett vele foglalkozni, ám a hivatalos szovjet módszertan szerint csak olyan jelenségeket, eseményeket vizsgálhattak a korabeli történészek, amelyeket írásos dokumentumok támasztottak alá.³⁴ Az évtizedekig elfojtott emlékek azonban túlnyomórészt szájhagyományban maradtak meg, amelyet akkoriban nem tekintettek mértékadó forrásnak.

Ennek utóhatásai a mai napig befolyásolják az örmény köztudatot. Például a néhány, hivatalosan dokumentált ellenállási mozgalom, köztük a talán legközismertebb a váni és a Musza daghi felkelésen kívül a közelmúltig egyáltalán nem vizsgálták kisebb településeknek az

³² Marutyan, Harutyun *Iconography of Armenian Identity The Memory of Genocide and the Karabagh Movement. Volume 1.* „Gitutyun” Publishing House of NAS RA, Yerevan, 2009. 42. p.

³³ Az Örmény Genocídium Múzeuma és Intézete honlapja: http://www.genocide-museum.am/eng/Description_and_history.php letöltés: 2013. május 21. 15:32

³⁴ Marutyan Harutyun *Iconography of Armenian Identity The Memory of Genocide and the Karabagh Movement. Volume 1.* „Gitutyun” Publishing House of NAS RA, Yerevan, 2009, 33. p.

ifjútörök halálosztagok elleni harcát. Ezek az utóbbi években kezdtek bekerülni a tudomány látókörébe, így a köztudatba még kevésbé szivárogtak át.

A történeti munka kiegészítéseként, az enyhülésben bízó, már említett Verjiné Svazlian 1965 után többször kérte, hogy a túlélőket a televízióban bemutatassa, így a köz számára is elérhetővé váljon tanúságtételük. Ehhez az erőfeszítéséhez azonban nem sikerült támogatásra találnia.³⁵ A genocídiumra való emlékezés tehát bizonyos mértékben továbbra is korlátozott maradt. Az Örmény SZSZK regnáló vezetőinek erőfeszítéseiből és a szovjet központi hatalom ellenállásának meglétéből pedig arra következtethetünk, hogy míg Moszkva inkább eltúrta, mint támogatta a népirtásra való emlékezés államilag biztosított kereteit, addig az örmény vezetőség feltehetően egyensúlyozott Moszkva és az örmény lakosság nyomása között.

Összességében egyértelmű kép bontakozik ki tehát a népirtás feldolgozási stratégiáiról. Amint az az irodalmi művekből, a tudomány erőfeszítéseiből és a túlélők visszaemlékezéséből kiderült, a genocídium tömeges traumájának feldolgozására való igény jelen volt az Örmény SZSZK társadalmában. Mind a sokszínű irodalmi megközelítések, mind a szemtanúk személyes beszámolói és a szájhagyományban továbbélő néprajzi emlékek alapján megállapíthatjuk, hogy a feldolgozási stratégiákból több is jelen volt a népességben. Ugyanígy folyamatosan emlékeztetett az eseményekre az a kihívás is, amely elé az örmény menekültek helyzetének kezelése iránti igény állította a politikai vezetést, a diaszpórát, a menekülteket, és az őket befogadó társadalmat is.

Az utóbbi probléma kezeléseként a 30-as évektől elindult hazatérés volt az első megoldás. Míg maga a mozgalom állami támogatása implicit elismerése volt annak, hogy „történt valami”, a nyilvános szférában elnyomták a népirtás fájdalmát kezelni kívánókat. Akkor is, ha egyéb megnyilvánulásaikkal nem hívtak fel a rendszer megdöntésére vagy egy független örmény anyaország létrehozására. Ezt a hozzáállást tetőzte be, és a kérdés nyilvános kezelése iránti legkisebb mértékű tolerancia is megszűnt, amikor Sztálin 1949-ben száműzte a hazatérők tízezreit.

³⁵ Interjú: Verjiné Svazlian 2011. jún. 2.

A diktátor 1953-as halálával és az SZKP irányvonalának megváltozásával viszont később az örmény közéletbe is átgyűrűzött az enyhülés. Ez érzékelhető volt a tudományos feldolgozás rejtett megkezdésében, az új író- és költőgeneráció alkotásaiban, akiknek megváltozott hangvételű műveit általában szintén nem azonnal adták ki. Ebben az időszakban azonban ismét felszínre került a szovjet-örmény irodalom korábban elnémított hangja, és a korabeli interjúkban is érzékelhető hozzáállás, a népirtásra emlékezni kívánó, egyidejűleg a Szovjetunióban derűsebb jövőt elképzelő és megvalósítani törekvő szándék.

A változó közhangulatot a politika is követte, és a kibeszélés kezdetének tekintett 1965-ben már „csak” annak lehettek szemtanúi a kortársak, ahogyan az Örmény SZSZK vezetése intézményes formában elismerte és az emlékmű üzenetének megválasztásával követendő normává tette a megbékélés stratégiáját. Ettől kezdve új lehetőségek nyíltak meg a történettudományban is, a diaszpórával pedig – bár csak a pártállami ideológia szabta, a „baráti” országokra korlátozódó keretek között – ismét engedélyezetté vált a kapcsolattartás.

A hipotézis vizsgálatának eredményeképp tehát egyrészt a személyes forrásokból meggyőződhattünk róla, hogy az Örmény SZSZK lakosságában egyéni szinten négy feldolgozási stratégia jelen volt: a racionalizáció, a megbékélés, a düh és a bosszú. Szilva Kaputikján korábban idézett versében pedig a többi forrásban elő nem fordult lemondást is megemlítette, vagyis valószínűleg ez is megjelent az örmény emberek egyéni gondolkodásában. Az elfojtást választók jelenlétét nem tudjuk mérni, csak valószínűsíteni tudjuk meglétüket. Így viszont az utóbbi kivételével minden stratégia egyéni jelenlétéről számot tudunk adni.

Az elemzés másrészt azt mutatja, hogy a nyilvános szférában először a hallgatás volt az irányadó – a 30-as években felbukkanó megbékélés ellenére is –, később azonban először a közbeszédben, majd a politikában is elfogadottá, majd irányadóvá vált a megbékélés stratégiája. Vagyis az egyéni feldolgozási módok közül a vizsgált időszakban azok jelentek meg kollektív szinten, amelyeket az adott időszakban az Örmény SZSZK társadalmának politikai befogadó közege kívánatosnak tartott. Ennek alapján a hipotézis tehát bizonyítást nyert.

A feltevés beigazolódnak mellett külön érdekesség, és további elemzésre is érdemes kérdés, hogyan sikerült a társadalmi változásokat politikai cselekedetté formálni egy totális diktatúrában. Amely természet-szerűleg idegenkedik az alulról jövő kezdeményezésektől, és felülről szab irányt az általa irányított államban zajló társadalmi-politikai folyamatoknak. Mindenesetre, a 30-as években elítélt megnyilvánulásokhoz képest a vizsgált időszakban már mindenképpen érzékelhettük, hogy az emlékezés igényét többen is igyekeztek expliciten összekapcsolni a szovjet ideológia vonatkozó jelszavaival.

A kiegyezés stratégiájának társadalmi szintű megjelenését továbbá azért is érdemes mélyrehatóbban elemezni, mert a feldolgozási stratégiák közül azon kevesek egyike, amely egyszerre mutat építő, újjáteremtő irányt a túlélők és utódaik közösségének, miközben az elkövetők leszármazottainak közösségére sincs fenyegető hatással. Ez a gondolkodásmód azonban a múlt emlékeivel mégis életben tartja az eseményeket, így a jövő hasonló történéseit megelőző figyelmeztető jeleket is szembevetőbbé teszi. Ezzel együtt elősegíti a megelőzést. Ugyanakkor bizonyítékot szolgáltat arra is, hogy egy tömeges trauma után lehetséges a pusztítást túlélő közösség újjáéledése, és hogy a feldolgozás önpusztító vagy bosszúálló gondolkodásmód és cselekvés nélkül is elképzelhető. Megfontolandó ez különösen akkor, amikor időnként a hasonló eseményekre való emlékezést az áldozatul esett közösség negatív reakcióitól tartva próbálják korlátozni.

KISEBBSÉGI IRODALOM TÖBBSÉGI SZEMMEL

Dávid Gyula

Bánffy Miklós műveinek román fogadtatása és utóélete (1926–1989)

Kolozsvár irodalomkedvelő közönségének nem is olyan régen alkalma volt részt venni egy felolvasó délutánon, amelyen Bánffy Miklós főműve, az *Erdélyi történet* részletei hangzottak el a már megjelent német, és a készülőfélben lévő román fordításból. Úgy érzem, nem mindennapi pillanata volt ez a Bánffy-életmű viszontagságos utóéletének, hiszen az utóbbi 15 évben rendre megjelenő angol, francia, spanyol, olasz, német és holland nyelvű kiadások után azt is jelezte, hogy végre a megvalósulás közelébe kerül a trilógia román nyelvű változata is.

Nem érdektelen tehát utána nézni, milyen utat is tett meg a Bánffy-életmű a román irodalomban. Kik, mikor és mit fordítottak műveiből? Miképp értékelték kritikusok, publicisták, irodalomtörténészek?

Előre kell bocsátanom, hogy a Bánffy-életmű román visszhangja egyrésztől eléggé szegényes: életében mindössze egy novellája (*Bili-handri, a melegmolnár*) jelent meg románul, Ion Chinezu fordításában¹, igaz, a román irodalmi sajtó akkor legelőkelőbb folyóiratában, a *iași-i Convorbiri Literare*-ban, a másodikra, a *Farkasok* fordításának megjelenésére, Georgeta Hajdu fordításában² a România Literară hasábjain több mint háromegyed századot kellett várni. Az említett felolvasóesten Marius Tabacu által bemutatott részletek az *Erdélyi történet*ből ilyenformán igen nagy hézagot pótolnak.

¹ *Bilihandru, vraciu de la Apa Caldă*. Convorbiri literare, 1938/6-10. 230-232.

² *Lupii*. România literară, 2010/36.

A Bánffy-recepció másik vonalán, a vele és irodalmi munkásságával kapcsolatban megjelent román kortársi visszajelzések sora viszont sokkal gazdagabb, mint ahogyan azt az előbbiek alapján várni lehet. Nyilván nem meglepő, hogy ezek a visszajelzések első sorban (számszerűség tekintetében is) a két világháború közötti erdélyi irodalmi életben játszott szerepével kapcsolatosak. Hiszen Bánffy Miklós a Helikon íróközösség markáns személyisége volt, ő vezette például a Helikon íróit a bukaresti, a brassói, az aradi írói esteken, az íróközösség képviselőjeként ő folytatott tárgyalásokat a román Pen-Clubbal, annak érdekében, hogy egy önálló magyar alosztály jöhessen létre, az Erdélyi Szépművészek Céh elnökeként részt vett az 1935-ös bukaresti román könyvnapokon, amikor pedig a Pen-Club és az Erdélyi Helikon közös kiadásában 1936-ban megjelenik az öt kötetes Román Drámaírók Könyvtára, ő írt előszót a sorozathoz.³

Mindezek számbavétele – akár csak Bánffy Miklós személye vonatkozásában is – messze meghaladná az adott kereteket. Mégis kitérnék, ha röviden is, két olyan cikkre, amelyeknek keretében maga Bánffy Miklós fogalmazza meg a román közönség felé a Helikon ez irányú törekvéseit, s e törekvések alapelveit.

Az egyik a Helikon íróinak 1928. május 12-i bukaresti bemutatkozása⁴, amely irodalmi felolvasó est bevezető előadását Bánffy Miklós

³ A *Román drámaírók könyvtára* című sorozathoz írott Bánffy-előszó román fordításban is megjelent, Leonard Paukerow: *O realizare frumoasă a Pen-Clubului român* című cikkében (Rampa nouă ilustrată, 1934/5036. 25 octombrie). Egyébként a Helikon íróközösség – és közvetlenül Bánffy Miklós – román irodalmi kapcsolatai részletekbe menően végigkövethetők *A Helikon és az Erdélyi Szépművészek Céh levelesládája. 1924–1944.* című, Marosi Ildikó által sajtó alá rendezett kötet (Kriterion, Buk. 1979. I–II.) levelei és azok jegyzetei alapján. Legújabbban Olcar Enikő foglalkozott bő terjedelemben a Helikon írókörének román kapcsolataival és kezdeményezéseik román fogadtatásával, kitérve Bánffy Miklós szerepére is (*Relațiile literare și culturale româno-maghiare în perioada interbelică*. Editura DaciaXXI, Cluj, 2011. Lásd különösképpen a könyv III. *Fenomenul transilvanismului* című fejezetét a 223–374. lapon

⁴ Részletes műsorát lásd: *Román sajtóhang a Helikon bukaresti felolvasó estélyéről*. Ellenzék, 1928/110. május 16. A lapból ismerjük a piața Victoriei-en lévő Köztisztviselői Palotában megtartott est műsorát is: Nagy Sándor bukaresti ref. lelkész köszöntője után Bánffy Miklós vezette be az estét, ezt követően Bartalis János és Olosz Lajos verseiből, Tabéry Géza novelláiból, Kádár Imre román népköltészet-fordításaiból olvasott

tartotta, s amely az egyik legnagyobb fővárosi lapban, a Pamfil Șeicaru-szerkesztette Curentulban jelent meg⁵. Előadásában Bánffy ismertette a hallgatósággal a Helikon íróközösséget, majd ezeket mondta: „Kezdet ez – és egy próbálkozás: húsz ember, akik teljesen szabadon gyűltek össze. És ha most ide jöttem azért, hogy róluk beszéljek, annak az oka az, hogy ezt a szerény csoportot egy egyetemes érdekű eszme vezeti – amely talán jelentőségteljes szimptomája is korunknak: az a vágy, hogy megtaláljuk magunkban – nem azt, ami megkülönböztethet, ami megszűnhet és ellenségekkel tehet, hanem azt, ami összeköt. És egymásra támaszkodva ebben a művészetnek önmagáért való törekvésében, megteremtjük a közös munka harmóniáját.” Majd futólag válaszolva, a „Pax Romana”-tól az enciklopédistákig, azoknak az eszméknek a történetét, amelyek az összetartozás, a testvériség eszméjét vallották az emberiség története folyamán, s eljutva a darwini „struggle for life” 19. századi dogmájához és tovább, Hegelhez, Marxhoz, így folytatja: „Nem tehetünk mást, mint hogy fájdalommal állapítjuk meg: az emberek közötti harc kegyetlenül és embergyilkos módon folyik. De talán épp e tragikus látvány hatása alatt határoztuk el magunkat arra, hogy összefogunk, mi, jóakarató emberek, akik ma Önök elé jöttünk: ez a kis csoport, amelyik a maga szerény mivoltában keresi az – olykor igaz, termékeny, sőt ösztönző – különbözőségein túl azt, ami összeköthet és testvérekké tehet.”

A másik cikk, amelyre ebben a kiszabott keretben is érdemes kitérnünk, egy Costa Carei által közölt interjú 1935-ből⁶, amelyre alkalmat

---

fel. A betegsége miatt távol lévő Makkai Sándor egy elbeszélését felolvasásban hallgathatta meg a közönség. Az esten megjelent Liviu Rebreanu, a Román Írók Egyesületének elnöke, Nichifor Crainic költő és Victor Eftimiu, a Román Pen Club elnöke is. „Általában a békülékenység hangulata lebeg a fejek felett – állapította meg a tudósítás írója –. Nincs egyetlen csepp gyűlölet sem a mi lelkeinkben, a magyarok és a románok lelkében. Ez az irodalomnak a csodája.”

⁵ Contele N. Banffy: *Spre unitatea spirituală*. Curentul (Buc.) 1928/123. 18 mai. Bánffy Miklós megnyitóbeszédét a Helikon íróinak bukaresti irodalmi estjén franciául mondta el, s a Curentul fordította románra. A benne megfogalmazottak több Bánffy-cikkben is megtalálhatók (v. ö. Bánffy Miklós: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. Sajtó alá rendezte Dávid Gyula. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2013.

⁶ Costa Carei: *De vorbă cu contele Banffy Miklos, la ziua cărții maghiare, despre impresiile dela ziua cărții românești*. Rampa nouă ilustrată, 1935/5231. (23 iulie).

az akkori budapesti könyvnapok szolgáltattak. A cikkíró, aki később magyar költők román fordítójaként válik ismertté, cikke első felében bemutatja a bukaresti lap román közönségének interjúalanyát: rövid élet- és pályaképet ad Bánffy Miklósról, kitérve a magyar művészeti életben játszott szerepére, és említést téve a szegedi Szabadtéri Játékokon általa nagy sikerrel színpadra állított *Ember tragédiájáról* is. Ez után kérdez rá Bánffy Miklósnak a nem sokkal korábbi bukaresti könyvnapokon szerzett élményeire. Válaszában Bánffy Miklós elismeréssel nyugtázza a kiállítást rendező Román Királyi Alapítvány meghívását, amely „baráti gesztus a magyar írók felé”, majd megemlíti, milyen előkelő bukaresti író-vendégek látogatták meg az Erdélyi Szépművészeti Céh bukaresti könyvsátrát. Külön kitér II. Károly király látogatására, s arra, hogy a Román Királyi Alapítvány vezetőivel való megbeszélések során felvetődött egy, a magyar írók műveinek román fordításával kapcsolatos terv is. „Mindezek – mondja – jó előjelek az enyhülés valamint a románok és a magyarok kulturális téren való közeledésének útján, hiszen ez a két nép – ugyebár, Erdély kebelében – egymással is ölelkezik. Akárcsak mi, magyar írók a Helikon keretében.” És hozzáteszi: „Közeledést vagy megértést nem lehet elképzelni a nemzetek szellemi értékeinek hiteles és alapos ismerete nélkül.”

De térjünk vissza az író-Bánffy műveinek román recepciójára.

Az első irodalmi vonatkozású reakcióra – Bánffy Miklós Erdélybe való hazatérése táján – 1926-ban bukkanunk, a bukaresti Rampa nouă ilustrată hasábjain⁷. Valószínű, hogy ennek a cikknek a megjelenése is összefügg azzal a széleskörű sajtóvisszhanggal, amely hazatérését és a román állampolgárság felvételét kísérte. Hiszen nem mindennapi esemény volt az, hogy Magyarország egykori külügyminisztere visszatelepült Erdélybe, s hogy az állampolgári esküt épp a király, I. Ferdinand kezébe tette le. Az akkori magyar és román sajtó szelvényében találgatta is mind a hazatérés „valódi” okát, mind a reá itthon váró politikai szerepet. A Rampa N. F. betűk mögé rejtőző szerzője azonban, bár bevezetőül utal Bánffy nem csupán írói és művészet-irányítói, de politikusi, diplo-

⁷ O premieră modernă la Budapesta. „Farsă neroadă” în trei acte de contele Nicolaus Banffy la Teatrul Renaissance. Rampa nouă ilustrată, 1926/2525. (27 martie).

mata-előéletére is, a *Maskara* című szatirikus komédiával foglalkozik, amelyet nem sokkal azelőtt mutattak be a budapesti Renaissance Színházban. A cikkíró szerint a szerzőnek „...a darabbal komoly a szándéka: azt kívánja bemutatni, hogy az emberek általában bizonyos szerepeket jelző álarcok viselői, hogy – más és más érdekből – saját valódi énjükkel össze nem illő maszkokat öltenek; ez a kísérletükkel viszont épp ezért kudarcra vannak ítélve...” Különböző egyfajta bábjátéknak érzi a darabot (ebben a vonatkozásban összefüggésbe hozza a népszövetségi karikatúra-sorozattal is); végül megemlíti, hogy a budapesti sajtóban találgatások folynak arról, melyik szerep kit rejt a közelmúlt politikusi közül (Károlyi Mihályt? Kun Bélát?), meg hogy ki lehet a darabban szereplő „szovjet gróf” vagy a felső tízezerhez tartozó hölgy.

Néhány évvel később egy másik Bánffy-darabra is felfigyel a román sajtó, ez alkalommal a *Martinovicsra*, a darab nagyváradi bemutatója kapcsán⁸. A nagyváradi újságban első oldalon megjelent cikk tendenciája azonban nem irodalmi, hanem politikai: a magát (as.) betűk alá rejtő cikkíró szerint „a konfliktus könnyen észrevehetően utal az erdélyi magyarok mai helyzetére. Vannak benne bizonyos mondatok, amelyek arra biztatják a magyarokat, hogy ne szolgáljanak két urat, két érdeket, hanem csak a magyar érdeket. Ilyenformán az a célja, hogy eltávolítsa a magyarokat a román államhatalomtól. Végül ezzel zárja cikkét: „Hát azt hiszi [Bánffy gróf], hogy mi ennyire vakok vagyunk, hogy nem vesszük észre ezt? Bánffy gróf ebben az esetben titkos megbízással jött Erdélybe, s ez arra figyelmeztet bennünket, hogy közelebről figyeljünk az ő tevékenységére – az irodalom terén.” Íme, már ekkor megszületik az az „összeesküvés-elmélet”, amelyet aztán az 1970–80-as években, többek között az ő műveinek újrakiadása szándéka ellen érvelve, a Securitate önkéntes „tanácsadói” fejlesztenek tovább és visznek tökélyre.

1930-ban jelenik meg Kolozsváron Ion Chinezu könyve: *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*. Mindössze 152 lapos könyvecske, de abban összefoglalja az első évtized egész erdélyi magyar irodalmát és irodalmi mozgalmait. Ilyen jellegű összefoglaló munka mindaddig magyarul sem jelent meg. A szerző, aki már a húszas évek legelejétől

⁸ (as): *Literatura contelui Banffy*. Gazeta de vest, 1935/1477. (9 mai)

fogva figyelemmel kísérte a magyar irodalom kortárs eseményeit⁹, s később, az 1950-es évektől (politikai okból letiltva) műfordítóként igen sokat tesz majd a magyar irodalom román megismertetéséért¹⁰, könyvében közel egy oldalt szentel Bánffy 1927-ben megjelent *Reggeltől estig* című regényének. Persze ő is utal írója pályájának irodalmi (és nem csak irodalmi) előzményeire is: „Első rangú politikai és kulturális pozíciót hagyott Magyarországon – írja – ... Jól meghatározott irodalmi hírnevet is hozott magával – néhány drámáját Magyarország legjobb nevű színházaiban játszották –, így aztán minálunk, a magyar szellemi életben igen jelentős helyet foglal el, igazgatója lévén az Erdélyi Helikonnak is.”¹¹ Aztán számba veszi a *Reggeltől estig* szereplőit, felvázolja történéseit, s kiemeli a regény „kifinomult struktúráját”, a látszólag jelentéktelen eseményekből, gesztusokból, mint mozaikokból összeálló cselekmény egybeszerkesztettségét, „megrajzoltságát”. S ő is utal arra, mennyire tetten érhető a regényépítő Bánffyban a grafikus.

Néhány évvel később, ugyancsak Chinezu tollából jelenik meg a Királyi Alapítvány folyóiratában¹² egy összefoglaló tanulmány a harmincas évek erdélyi magyar irodalmáról. Chinezu szól benne a tranzilvanizmus „fokozatos megerősödéséről”, az erdélyi irodalom felemás magyarországi fogadtatásáról, „az egységes magyar szellemi front megbontásának veszedelméről”: a schisma-pörről. Hivatkozik Szerb Antal Helikon-díjas magyar irodalomtörténetére, s szól az újabban egyre jobban kibontakozó műfordítás-irodalomról, amelynek Eminescu, Blaga, Arghezi, Ion Pillat, Mihail Codreanu, Nichifor Crainic magyar tolmácsolása köszönhető. Szót ejt röviden Kuncz Aladár, Makkai Sándor, Berde Mária, Tabéry Géza, Kós Károly regényeiről, Reményik Sándor, Tompa László, Bartalis János, Olosz Lajos, Dsida Jenő, Kiss Jenő költé-

⁹ *Literatura maghiară modernă*. Adevărul literar și artistic, 1921. ápr. 3.

¹⁰ V. ö: Dávid Gyula: *Ion Chinezu erdélyi magyar irodalomtörténete*. In: *Találkozások. Tanulmányok a román-magyar irodalmi kapcsolatok múltjából*. Dacia, Kv. 1976. 173–184.

¹¹ *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*. Editura revistei „Societatea de mâine”. Cluj, 1930. 123.

¹² *Literatura maghiară de azi*. Revista fundațiilor regale, 1935/2. 179–183

szetéről, „az egész magyar irodalomban teljesen újat hozó székelly írókról”: Nyirő Józsefről és Tamási Áronról is.

Bánffy Miklós nem sokkal azelőtt megjelent regényéről, a *Megszámláltattál*-ról ezt írja: „... számunkra is tanulságos módon idézi meg az 1905 körüli éveket, amikor már ott mohogott a hamarosan kitörő vihar, de amelyről, valami csodálatos intuíció-hiány miatt, a budapesti parlamentnek még a leghalványabb fogalma sem volt. A regény pere-mén – folytatja Chinezu – tiszteletre méltó rokonszenvvel megrajzolva, ott van Timișan, a román képviselő, aki a Memorandum-perben védőként szerepelt; ő az egyetlen ebben a hatalmas összevisszaságban, aki tisztán és a távolba lát.”¹³

Ezzel párhuzamosan sorra születnek a visszajelzések az *Erdélyi történet* kötetének megjelenésével kapcsolatban: a Nyugat 1935. áprilisi és májusi számait szemlélve, Teodor Murășanu idéz a *Megszámláltattál* két magyar visszhangjából: Nagy Lajos és Szerb Antal bírálatából – kommentár nélkül¹⁴. Majd az *Erdélyi történet* második kötetének (... és híjjával találtattál) megjelenése után Corneliu Codarcea – akkoriban a nagyenyedi Bethlen Kollégium románánára és a kortárs erdélyi költők szorgalmas tolmácsolója – ír részletesebben – címe után ítélve, az egész romániai magyar irodalomról, valójában azonban csak Bánffy regényéről¹⁵.

Codarcea cikke első részében a regény társadalomkritikai mondanivalóját emeli ki (utalva a megjelenése után támadt viharra is): Bánffy

¹³ I. h. 183. Néhány évvel később szintén Ion Chinezu közöl Bánffy életét és egész addigi írói pályáját átfogó adaserű ismertetést (*N. Bánffy. Notă bibliografică. Preocupări literare*, 1939. 136–137.), bizonyára a királyi diktatúra idején létrehozott Nemzeti Újjászületési Front magyar alosztálya (a Romániai Magyar Népközösség) elnökévé való kinevezése – és ezzel a politikai életben való „visszatérése” kapcsán reá irányuló, szélesebb körű érdeklődést kielégítő szándékkal. Ebben egy bekezdés erejéig az *Erdélyi történet* akkor már megjelent két kötetére is kitér: „Az *Erdélyi történet* – írja –, a háború előtti Osztrák-Magyar Monarchia életének ez a bámulatra méltóan gazdag freskója számos alakot és jellemző helyzetet elevenít meg Erdély román életéről is (képviselők, újságírók, parasztok, erdészek, stb.), egészében véve jogos megértéssel, sőt néhol egyenesen rokonszenvvel.”

¹⁴ *Revista revistelor. Nyugat*. Pagine Literare, 1935. 108–111.

¹⁵ *Literatura maghiară din România*. Revista fundațiilor regale, 1936/5. 420–425.

szereplői – írja – „... ezek a fennhéjázó mágnások multságokat rendeztek, egyetlen éjszaka vagyonokat nyertek vagy vesztek el kártyán, élvezetekkel töltötték ki életüket, politikai aktivitásuk pedig kimerült a Béccsel való jogi és nemzeti presztízs-kérdésekben folytatott apró csatározásokban, miközben a katasztrófa észrevétlenül közeledett. Magyarország az összeomlás felé haladt, pedig élén egy olyan határozott vezető állt, mint Tisza.” Majd alább: a szerző „... intelligens és hidegfejű megfigyelőként mutatkozik be, aki világosan látja kora mágnásainak hibáit és anakronizmusait.”¹⁶

A cikk legnagyobb részét azonban írója a regény nagyszámú és – szerinte – „rendkívül érdekes” román vonatkozásainak szenteli. Abády, állapítja meg a regénynek azt a fejezetét részletezve, amelyben a gróf a mőcvidéki hegyek között jár, „... nem csak a nőket, a versenylovakat és a tájakat... veszi észre, hanem a bocskoros oláhot is”¹⁷. A vad természettel összeforrott embereket, akikben a sok évszázados alázatosság reflexei lépnek működésbe, amikor a gróffal találkoznak. Az író azonban – figyelmeztet Codarcea – azt is észreveszi, hogy van egy másik magatartás is: az apák alázatosságával szemben a pópa fiának visszafojtott gyűlölete, másfelől az a ki nem mondott ítélet, amelyet a nép azzal fejez ki, hogy a kis falusi templom falképein az ördögök mind magyar nemesi öltözetben vannak ábrázolva, míg az angyalok a falubeli parasztok viseletében.

Codarcea részletesen foglalkozik a regény egyik román szereplője, a Memorandum-perben szerepet játszott Timișan ügyvéd alakjával. Azt az epizódot idézi, amikor Abády, a román bank által szorongatott és őtőle segítséget kérő román parasztok ügyében az ügyvédhez fordul, s amikor annak visszautasításával kell szembesülnie. Codarcea idézi a visszautasítás indoklását is: „Az ön ősei, gróf úr – mondja Timișan –, karddal foglaltak földet maguknak és úgy hozták létre a magyar nagybirtokokat. Ma azonban mások az eszközök: Nekünk szükségünk van egy vagyonos birtokos osztályra ..., és mindent megteszünk annak érdekében, hogy ez létre jöjjön. Ezt a célt szolgálja a bankunk. Hogy vannak áldozatok

¹⁶ I. h. 420.

¹⁷ Uo. 421.

is – az természetes dolog.” „Az ifjú Abády jóindulatú erőfeszítései láttán – teszi hozzá Codarcea – a román olvasó akaratlanul is felteszi a kérdést: vajon nem az-e az író szándéka, hogy jobbnak mutassa őt a románok irányában, gondoskodóbbnak még maguknál az erdélyi román vezetőknél is. Az író – állapítja meg – nem engedi elcsábítani magát egy ilyen túlzó – egyes magyar írók számára talán csábító, de alapjában véve nevetséges – felfogástól. Bánffy úr könyve közvetetten épp azt dokumentálja, hogy az az alkalmoszerű jóindulat, amelyet Abády két külföldi út és egy szerelmi kaland között megenged magának, nem jelenthet komolyan vehető megoldást egy olyan komplex kérdésben, mint amilyen a nemzetiségi kérdés.”¹⁸ S felillant egy másik perspektívát is: amikor a bajba került parasztok látják, hogy Abády sem segíthet rajtuk, felgyújtják a bank épületét, amelyben a tűz martalékává lesznek az ő adósleveleik is. Mindezek után Codarcea összefoglalja értékítéletét: „Az *És hijjával találtattál* a valósággra nyitott szemmel íródott. Erdély múltjának kutatói ebben a hatalmas műben olyan értékeket fognak találni, amelyeket nehéz lesz letagadni, még akkor is, ha nem értenek egyet Bánffy úrral. Minket pedig, akik nem akarunk behunyt szemmel és bedugott füllel élni, kell, hogy érdekeljen a mások véleménye. Aki igazán erős, az mindig is megengedte magának azt a 'luxust', amelyet a latin közmondás így fejez ki: 'Audiatur et altera pars!'"¹⁹

Közvetlenül a Bécsi Döntés előtt jelenik meg még egy cikk, George Sbârcea tollából a kolozsvári *Țara nouă* c. lapában²⁰ A cikk írója – később ismert zenekritikus – Szerb Antal magyar irodalomtörténetének utolsó fejezetében foglaltakra hivatkozva, annak bizonyítására tekinti át, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmat, hogy milyen nagyvonalú volt az idő alatt a román kisebbségpolitika, milyen kibontakozási lehetőségeket biztosított, összehasonlítva azzal a szerény és vidéki jellegű erdélyi román irodalommal, amely a Monachia évtizedeiben kialakulhatott. Utal a Helikon íróközösségre, az Erdélyben gazdagon virágzó

¹⁸ *Uo.* 424.

¹⁹ *Uo.* 425.

²⁰ *Ceidouăzeci de ani ai literaturii maghiare din Ardeal.* Țara nouă (Cluj), 1940/67. 25 august.)

magyar sajtóéletre, az irodalomból pedig Reményik Sándor és Áprily Lajos költészete mellett Makkai Sándor, Kós Károly és Bánffy Miklós regényeire, a székely írókra, Tamási Áronra és Nyirő Józsefre, akiknek novellaírói pályájára „a román Erdélyben” bontakozott ki.

Bánffy Miklós műve román fogadtatásának története átnyúlik a háború utáni évekre is: neki személyesen is alkalmá van megtapasztalni azt, hogy az akkor még csak berendezkedni készülő kommunista hatalom épp az ellenkezőjét teszi annak, amit Codarcea kívánatosnak tartott. Az írói kvalitások értékelése és a mű üzenetének megértése, továbbgondolása helyett az válik kizárólagos értékmérővé, amit – egyoldalúan, torz beállításban, kiragadott tényeket politikailag meglovagolva – a grófról, „Horthy volt külügyminiszteréről”, az „osztályellenségről” a tudatlan és műveletlen pártaktivistáknak be lehetett adni. Az „osztályharc” jelszavainak lobogója alatt Bánffy/Kisbán Miklós is áldozata lesz annak a „társadalmi genocídiumnak” (a kifejezést Vladimir Tismăneanu használja)²¹, amely már az ő hátra lévő rövid életében is uralkodóvá vált nálunk, nem csak a közéletben, hanem az irodalomban is.

Neveket talán nem is lenne érdemes idézni – bár arról is ejtetenék egy-két szót, hogy miképp válnak művelt, irodalomhoz értő emberek ennek a „társadalmi genocídiumnak” a tudatos, ártó szándékú képviselőivé. Mert az még „természetes” is lehet, hogy az Ekésfront aktivistái egy, a földosztás lázában égő bonchidai kommunista parasztok nevében írott „leleplező” cikkben úgy állítják be Bánffy Miklóst, mint a „német fasiszták kollaboránsát”, aki maga gyújtatta fel kastélyát, s játszotta a német hadsereg kezére ménesét és gabonáját²². De az már kevésbé, hogy alig egy év múlva, ugyanebben a szellemben éri támadás Bánffyt, mégpedig egy olyan román író tollából, aki korábban „a magyar írók barátja”-nak nevezi magát, s azzal dicsekszik, hogy „szinte minden belső rezdülésében ismeri a magyar irodalmat”²³. A Gaál Gábornak, a

²¹ *Az Lupta de clasă ca rasism social.* Aposrof, 2014/4.

²² Plugarul, 1945. Idézi Csapody Miklós: *Király utca 14. Bánffy Miklós utolsó kolozsvári évei (1944–1949).* Korunk, 2011/11. 45–53.

²³ Isacnak ezt az önminősítését Corneliu Codarcea Idézi, Beke György vele készített interjújában (*Tolmács nélkül. Interjú 56 íróval a magyar-román irodalmi kapcsolatokról.* Kriterion, Bukarest 1972. 87.)

Romániai Magyar Írók Szövetsége elnökének és az Utunk főszerkesztőjének címezett, a bukaresti Románia liberă hasábjain megjelent nyílt levél írója azon háborog, hogy „...Horthy egykori külügyminisztere, gróf Bánffy Miklós, aki abban tetszeleg, hogy írónak képzelet magát, ... egyesek közreműködése révén – én nem tudom, miért – önnek, mint egy haladó szellemű magyar irodalmárokból álló egyesület elnökének a támogatásával is –, újból jelentkezik az irodalmi és közéletben”, „minekutána nem átalotta az 1940–1944 közötti Horthy-uralom idején a budapesti főrendiházban helyet foglalni, s e minőségben vidám képpel tolni Horthy szekerét.” Alább pedig ehhez még hozzá teszi: „... egy gróf, aki akarnok dilettantizmusával évek hosszú során át terrorizálta az irodalmi és művészvilágot...”²⁴

Hogy ezek után Bánffy Miklós maga vonul vissza az irodalmi nyilvánosságtól, azon nem csodálkozhatunk. Mint ahogy azon sem, hogy a következő évtizedekben az a viszonyulás, amelyet Emil Isac minősítései jeleztek, továbbra is meghatározóvá válik Bánffy művével szemben.

Legelőször 1955-ben, amikor a Sztálin halálát követő években a romániai irodalmi életben is jócskán „olvadt” a jég. AKolozs Tartományi Pártbizottság ekkor veti alá ideológiai elemzésnek az Utunkat, azt vizsgálva, „miképpen biztosítja a szerkesztői közösség a lapban közölt anyagok ideológiai tisztaságát”.²⁵ Ebben az elemzésben olvashatjuk a következőket: „Az Utunk folyóirat a múltban súlyos hibákat követett el a hasábjain közölt anyagok ideológiai tisztaságát illetően. A megindulása utáni első években megjelentek hasábjain kimondottan ellenséges jellegű anyagok. Olyanok, amelyeket az úgynevezett ’magyar egység’ reakciós burzsoá elméletének alapállásából írtak, és olyan cikkek, mint a volt gróf, Bánffy Miklós Kisbán Miklós álnév alatt közölt *Beszéljünk semmit* címet viselő írásai, amelyek csúfot űztek népi demokrati-

²⁴ A *Scrisoare deschisă d-lui Gaál Gábor* c. cikket a Románia liberă egy 1946-os számából (a megjelenés pontos helyét nem adva meg) idézi Ion Brad: *Emil Isac – új eszmék szószólója*. Dacia, Kv. 1972. 393–394.

²⁵ *Cum asigură colectivul redacției „Utunk” puritatea ideologică a materialelor publicate*. In: Andreea Andreescu – Lucian Nastasă – Andreea Varga (red.): *Minoritățile etnoculturale. Mărturiile documentare. Maghiarii din România. 1945–1955*. Ed. Centrul de Resurse pentru Diversitatea Culturală. Cluj, 2002. 810–816

kus rendszerünkől és az örökre letűnt burzsoá-földesúri rendszer után sóhajtoztak.”²⁶

Ez a minősítés különben azokra az időkre nézve is jellemző, amikor – az érem másik oldalán, a magyar forradalom eszmei kisugárzására, az addig mellőzött két világháború közötti értékek sorában Bánffy Miklós műveinek újrakiadása is felvetődik²⁷, a „második nyilvánosságban” viszont (a Szekuritáé által begyűjtött és gondosan megőrzött névtelen feljelentésekben vagy névvel aláírt „szakértői véleményezések”-ben) ugyanezekkel a „megsemmisítő” érvekkel állják útját a hivatalos szervek Bánffy Miklós művei újrakiadásának.

A Bánffy-életműről az 1970-es és 80-as években románul csak szórványosan, politikai szerepének egyoldalúan negatív megítélésében kerül sor, olyan szerzők részéről, akiknek véleményét, akkori politikai súlyukat tekintve, a romániai könyvkiadás és az azt felügyelő pártszervek igencsak számításba vették. 1972-ben jelenik meg Ion Brad költőnek, a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács akkori alelnökének Emil Isac-monográfiája²⁸, amelyben széles körben került nyilvánosságra

²⁶ I. m. 810.

²⁷ Méliusz József *Közelmúltunk irodalma* című cikkéről (Utunk, 1957/13) van szó, és az azt követő vitáról, amelynek során az egyik hozzászóló, Marosi Péter tesz említést arról, hogy „készül már az előszó, és kiadói tervben van a Trilógia” (*Mit ér Bánffy Miklós trilógiája?* Utunk, 1957/27). A valóságban azonban csak tíz évvel később törik meg a jég, amikor Bányai László egy tanulmányban feleleveníti Bánffy Miklós egy, a háborúból való közös magyar-román kilépés elképzelésével elvállalt 1943-as titkos diplomácia küldetésének történetét (*Contribuții privind misiunea contelui Bánffy Miklós la București în iunie 1943*. Studii, 1967. 709–724), s amikor úgy tűnik, a cenzúra hatalmasainak szemében is „szalonképessé” válik az író. Ekkor be is kerül a Kriterion Könyvkiadó 1974-es tervébe a Trilógia első kötete. Ennek a kezdeményezésnek az emléket azonban csak két feljelentés és egy, a „legmagasabb helyről” jött tiltásra hivatkozó főigazgatói levél őrzi a Kriterion irattárában. Az első Bánffy-kötet: a *Reggeltől estig* és a *Bűvös éjszaka* c. két kisregény megjelenésére a Romániai magyar írók-sorozatokban csak 1981-ben kerül sor, amit azonban nem az *Erdélyi történet*, követ, hanem újabb feljelentések, „szakértői vélemények”. Ahhoz, hogy Bánffy főművének első romániai kiadására sor kerülhessen, egy rendszernek kell összeomlania és még újabb húsz évnél eltelt. (Lásd erről részletesen Dávid Gyula: *Bánffy Miklós utóélete Erdélyben az elnémitástól a „felfedezésig”*. Előadás a *Bánffy Miklós (utó)életei* címmel Kolozsvárt, 2014. május 28-án rendezett konferencián.)

²⁸ Ion Brad: *Emil Isac, un tribun al ideilor noi*. Editura Dacia, Cluj 1992. – magyarul: *Emil Isac, új eszmék hordozója*. Fordította Bustya Endre és Farkas László. Dacia, Kolozs-

– méghozzá Isacnak „a román kommunista párt nemzeti politikája iránti csodálata” és a románok és magyarok közötti viszonyt illetően „példás elvszerűsége” beállításában – fentebb már idézett 1946-os nyílt levelének Bánffy Miklóst minősítő cikke. És másfél évtizeddel később, 1988-ban a román diplomáciai életben is szerepet játszott regényíró, Francisc Păcurariu könyve a román-magyar kapcsolatok évszázadairól²⁹, amelyben a szerző egy egész fejezetet szentelt a két világháború közötti román-magyar irodalmi kapcsolatoknak, s különös hangsúllyal az 1940–1944 közötti időszaknak. Könyvében Păcurariu egy helyen – igaz – elismerő utalást tesz Bánffy írói mivoltára („1926-ban Romániában letelepedve, a romániai magyar irodalmi élet központi alakjává vált, s figyelemre méltó írói tevékenységet is kifejtett”³⁰, alapjában véve azonban a politikai életben játszott szerepét értékeli – elmarasztalóan. A királyi diktatúra idején létrehozott Magyar Népközösség élén vállalt szerepéről azt írja, ez is jele volt annak, hogy miképpen „...taszította a karlista diktatúra a magyar néptömegeket a mágnások és a nagykapitalisták vezetése alá, amely vezetésre országunkban a föld alatt kibontakozott egész revizionista tevékenység támaszkodott”³¹. Az 1943–44-es években vállalt szerepét pedig – bár tényszerűen, Csatári Dániel *Forgószélben* című könyvét felhasználva és abból egész oldalakat idézve mutatja be – hitelteleníti Balogh Edgár és Veress Pál önéletrajzi visszaemlékezéseinek az 1944 szeptemberi eseményeket felidéző állításaival. Közülük különösen az utóbbiával, amikor hivatkozik egy Mikó Imre által Teleki Géza szájába adott és Veress Pál által lejegyzett kijelentésre, amely szerint Teleki Bánffy Miklósnak az eseményeket és azokban saját

vár, 1992. „Frământat, chinuit o viață întreagă de nădejdea statornicirii unei dreptăți istorice între români și maghiari, Emil Isac nu putea vorbi decât cu mândrie, cu bucurie și admirație despre politica națională marxist-leninistă a Partidului Comunist Român... O pasiune nobilă, o cinste și principialitate exemplară manifesta el, din nou, în tratarea acestei probleme cruciale a vieții și scrisului său...”

²⁹ Francisc Păcurariu: *Români și maghiarii de-a lungul veacurilor*. Editura Minerva, București, 1988.

³⁰ *I. m.* 441

³¹ *I. m.* 513–516. Az állítólag Telekitől származó megjegyzést idézi Veress Pál: *Vajúdó évek, sorsdöntő napok*. Kritikon, Bukarest 1981. 309.

szerepét is felidéző visszaemlékezésére azt a megjegyzést tette volna: „A vén hazudozó.”³²

Az éremnek azonban Bánffy Miklós műve román recepciójának és utóéletének történetében még akkor is két oldala volt. Mert Păcurariu könyvével egy időben született egy olyan mű is, amely az egész akkori romániai magyar irodalom átfogó bemutatására, s abban természetszerűen a Bánffy-életmű elhelyezésére és hiteles értékelésére is vállalkozott: Gavril Scridon professzor 600 oldalas romániai magyar irodalomtörténete³³ Ez, igaz, akkor nem jelenhet meg, a Kós Károlyról írott fejezetet ugyanis az író idő közben nemkívánatos személyé nyilvánítása³⁴ miatt a cenzúra ki akart vételni a könyvből, amit azonban Scridon professzor még könyve megjelenése érdekében sem vállalt. Nem volt hajlandó az egész könyvét hiteltelenítő kompromisszumra, arra, hogy részese legyen egy akkor már nem „szociális”, hanem egyértelműen etnikai genocídiumnak.

Ma, amikor örömmel halljuk a legjelentősebb Bánffy-mű román fordításának előkészületeiről szóló híreket, nem árt felidézni azoknak az úttörőknek a feledésbe merült emlékét, akik tudták, mi az irodalom és véleményüket vállalták is, mindenféle hatalommal szemben.

³² *Istoria literaturii maghiare din România*. Editura Promedia plus, Cluj-Napoca, 1996

³³ *Istoria literaturii maghiare din România*. Editura Promedia plus, Cluj-Napoca, 1996

³⁴ V. ö: Dávid Gyula: *A betiltott centenárium*. In: *Sztánai napok 2004*. Szerk. Szabó Zsolt. A Szentimrei Alapítvány kiadása, Kolozsvár-Sztána 2004. = Sztánai Füzetek 1

VISSZAEMLEKEZÉS

Ravasz Károly

Adalékok a magyar-csehszlovák viszony történetéhez, 1945–1948¹

Kevesek előtt ismeretes az az elszánt harc, melyet a második világháború csehszlovák emigrációja folytatott Magyarország ellen. Londoni csehszlovák külügyminisztérium magyar referense beszélte el nekem ennek a harcnak egyes fázisait, melyek arra irányultak, hogy megakadályozzák bármely emigráns szervezetnek a magyar nép képviselőjeként való félhivatalos elismerését; mennél több szövetséges hatalmat rávegyenek a hivatalos Magyarországnak való hadüzenetre és meghiusítsanak minden magyar kiugrási kísérletet.

Ekkor ugyanis már készen állott a csehszlovák terv a nemzetiségi kérdés háború utáni „megoldására”. A csehszlovák kormány attól tartott, hogy bármely olyan esemény, mely oda vezethet, hogy a szövetségnek nem azonosítják teljes egészében a magyar népet a hitleri hadigépezettel, megfoszthatná őket attól a lehetőségtől, hogy tervüket magyar vonatkozásban végrehajthassák. Ez a terv nem kevesebbet tartalmazott, mint hogy Csehszlovákiát nemzeti állammá kell alakítani – a versailles-i határok között élő nemzetiségek egyszerű kitelepítésével.

Alig tért vissza a kormány csehszlovák területre, a kassai programban tanújelét adta annak, hogy tervének megvalósításához haladéktalanul hozzá is szándékozik látni. A kassai program a magyarelles intezkedéseknek is antifasiszta megtorló rendszabályok színezetét igyekezett

adni, egykedvűen napirendre térve azon tény felett, hogy a magyarság Szlovákiában az egész háború alatt következetes antihitlerista magatartást tanúsított.

A magyar közvéleményt a bekövetkezett események mégis váratlan csapásként érték. 1945 tavaszán Budapesten nemcsak a közvéleményben, de a kormánykörökben is az az elképzelés élt, hogy az egész nemzetiségi problémát, beleértve a határkérdést is, „demokratikus” úton, egyetértőleg rendezni lehet. Amikor a szakszervezeti ifjúság kidöntötte a Szabadság téren „Észak” szobrát és a helyére „Barátságot a szomszédos Csehszlovákiával” táblát tűzött (és ez csak egyike volt a sok nyilatkozatnak és szimbolikus cselekedetnek), akkor többé-kevésbé mindenki hitt abban, hogy a kölcsönös keserves tapasztalatok özöne után a másik oldalon is meglesz a hajlandóság a csatabárd elásására. Amikor iskolák bezárásáról, vagyonekobjásról, kiutasításokról az első hírek érkeztek, ezeknek egyszerűen nem akart senki sem hitelt adni, vagy legfeljebb helyi túlkapásoknak tartotta azokat.

A közlekedési viszonyok javulásával azonban hamarosan teljesen hiteles hírek érkeztek arról, ami Csehszlovákiában történik. Egymás után jelentek meg az elnöki dekrétumok, kormány- és szlovák nemzeti tanácsi rendeletek, melyek közül a legfontosabbak megfosztották állampolgárságuktól az összes magyart, ex lege kimondták a magyar nemzetiségű személyek vagyonának elkobzását, a legszemélyesebb ingóságok kivételével, bezárták az összes magyar iskolát – az elemieket is – kizárták a magyarokat a felsőoktatásból, megtiltották magyar nyelvű nyomdatermékek megjelenését vagy behozatalát és a magyar nyelvnek, nemcsak nyilvános, de sok helyütt magánhasználatát is, kizárták a magyarokat a közszolgálatból és számos szabad foglalkozásból, megvonták nyugdíjukat és szociális segélyüket, visszavontak iparendelékeket, a magyarok munkabérért rendeletileg alacsonyabb mértékben állapították meg.

Amikor a potsdami találkozón a „Három Nagy” nem adta meg a felhatalmazást Csehszlovákiának a magyarok kitelepítésére, a csehszlovák kormány bedobta a hazai és külföldi közvéleménybe a lakosságcsere gondolatát, és a magyar kormányt tárgyalásokra hívta meg Prágába. Az első prágai tárgyalásokon átnyújtott csehszlovák követeléseket a magyar

¹ A szerző a pozsonyi magyar meghatalmazotti hivatal referense volt ebben az időszakban.

delegáció visszautasította és a tárgyalások megszakadtak. A második prágai tárgyalás alkalmával a csehszlovákok követeléseiket lényegesen enyhítették, és ezeknek a Magyarországra részére még mindig nagyon kedvezőtlen javaslatoknak az alapján jött létre a lakosságcsere-egyezmény, mely 1946. február 27-én került aláírásra.

Az egyezmény felhatalmazta a csehszlovák kormányt, hogy a legszélesebb körű toborzást hajtsa végre Magyarországon és ezzel a felhatalmazással a szlovákok bőségesen éltek is. Bizottságaik sok száz gépkocsival járták az országot, sok gyűlést tartottak, elárasztották Magyarország városait és falvait plakátokkal. A toborzás eredményeképpen mintegy százezer „magyarországi szlovák” jelentkezett áttelepülésre. Ezek a jelentkezők három csoportra oszthatók. Az első csoport a magyarországi inflációból a plakátokról integető csehszlovák paradicsomba akart kivándorolni. A második csoport olyanokból állt, akik kedvezőtlen igazolóbizottsági határozatok következményei vagy a „sváb-kitelepítés” alól igyekeztek ezen az úton szabadulni. A harmadik csoportban sorolhatók azok, akik tényleg öntudatos szlovákokként akartak áttelepülni Szlovákiába. A jelentkezők nagy része egyáltalán nem, vagy alig tudott szlovácul, és a szlovákság kritériumaként a bizottságok elfogadták, ha a jelentkező egy szláv nevű nagyszülőt tudott kimutatni.

A toborzási akció egyre növekvő ellenérzést váltott ki Magyarországon, és ez is hozzájárult ahhoz, hogy az egyezmény ratifikálása nem ment egészen simán. az összes pártok szónokai csak az egyezmény és a csehszlovák magatartás heves bírálta után fogadták el a törvényjavaslatot. Amikor szavazásra került a sor, a képviselők nagy része – a kommunisták Révai József felhívására – elhagyták az üléstermet, úgy, hogy a nemzetgyűlés határozatképtelen lett. Csak napokkal később sikerült a külügyminiszternek az egyezményt megszavaztatnia.

A lakosságcsere-egyezmény egy magyar-csehszlovák vegyes bizottságot létesített, amelynek a végrehajtás részleteit kellett kidolgoznia. E vegyes bizottságban nagy ellentétek mutatkoztak, és a két tagozat elnökét és a két kormány megbízottat Párizsba rendelték, ahol a béketárgyalások ideje alatt Gyöngyösi külügyminiszter és Clementis külügyi államtitkár igyekezett az ellentéteket kiküszöbölni.

A béketárgyaláson a csehek további 200 000 magyar egyoldalú kitelepítését követelték, de ennek a kívánságnak a békekonferencia nem adott helyt.

E párizsi kudarc után a prágai kormány újabb terveket kovácsolt a „magyarkérdés” megoldására. Októberében a csehszlovák fél a vegyes bizottság előtt lévő vitás kérdésekben álláspontja azonnali elfogadását és a lakosságcsere megindítását követelte. A magyar kormányt a lakosságcsere szabotálásával vádolták, noha akkor már megtörtént a magyar kormány hozzájárulásával egyes kategóriák (bányászok, értelmiségiek) soron kívüli áttelepítése – anélkül, hogy a legfontosabb elvi és gyakorlati kérdések rendezve lettek volna. Itt jegyzem meg, hogy a Nyitra bányára telepített „magyarországi szlovák” bányászok új lakóhelyükön magyar iskolát követeltek, majd 1947-ben elárasztották a pozsonyi magyar főkonzulátust a visszatelepítést kérő beadványokkal.

De térjünk vissza 1946 októberére. A magyar külügyminisztériumban megjelent a vegyes bizottság csehszlovák tagozatának Zathurecky nevű titkára, hogy a lakosságcsere azonnali megindítása iránti csehszlovák kívánság tárgyában a magyar minisztertanács által hozott határozat iránt érdeklődjék. A csehszlovák különbizottság elnöke, Okáli Dániel nevében kijelentette, hogy a csehszlovák kívánság elutasítása esetén a csehszlovák hatóságok azonnal megkezdik a felvidéki magyarok Szudéta-földre telepítését. A magyar kormány válasza halogató volt.

1946. november 16-án a pozsonyi magyar meghatalmazotti hivatal röviden jelentette, hogy megkezdődött a felvidéki magyarok deportálása. A drámai részletekről a nap folyamán a rajkai közjegyző tett több ízben jelentést. A Rajkára érkezett menekültek elbeszélések, hogy Gúta község előző este körülfárta a csehszlovák katonaság, sok száz embernek Csehországba szóló közmunkabehívót kézbesítettek, a behívó kézbesítésével egyidejűleg a behívottakat családtagjukkal együtt teherautókra rakták és kiszállították a legközelebbi vasútállomásra, ahol katonai fedezet alatt folyik a bevagonírozásuk. A gútai események híre futótűzként terjedt el a szomszédos községben és hatásukra kezdődött meg a tömeges menekülés. Gútával egyidejűleg megkezdődött Köbölkút és Muzsla színmagyar községek lakosságának deportálása is.

Minthogy a diplomáciai viszony Magyarország és Csehszlovákia között ekkor még nem állt helyre, a prágai és pozsonyi külképviseletek vezetői a meghatalmazotti címet viselték. A pozsonyi magyar meghatalmazotti hivatal a Vár feletti hegyoldal egyik kis villájában volt elhelyezve: ide zárandokoltak a magyarok egész Szlovákiából, amíg bíztak abban, hogy ott valamiféle segítséget kaphatnak. 1946 decemberében naponta sok száz ember állt sorba a hivatal előtt a csikorgó hidegben. Legtöbbszörben úgynevezett konzuli védlevelért jöttek. A lakosságcsere-egyezmény értelmében ugyanis a pozsonyi magyar meghatalmazottnak jogában állott a lakosságcsere a csehszlovák kormány által a Magyarországon áttelepülésre jelentkezett szlovákokkal egyenlő számban kijelölt szlovákiai magyarokat konzuli jogvédelemben részesíteni. A kétnyelvű védlevelél azt tanúsította, hogy tulajdonosa a lakosságcsere ki van jelölve és a magyar meghatalmazott védelme alatt áll. A deportálást végrehajtó csehszlovák hatóságok ezeket a védleveleket sok helyen respektálták, a védlevelet felmutatók behívóit visszavonták és őket lakásaikban meghagyták. Míg a deportálás megkezdése előtt minden felvidéki magyar azon igyekezett, hogy magát a lakosságcsere alól kivonja, most ezek a kijelöltek lettek az irigyelt kivételezettek.

A magyar sajtó a deportálás megindulásakor felháborodott hangú, hiteles tudósításokban számolt be az eseményekről. Hamarosan azonban, a csehszlovák kormány tiltakozására, a sajtókampány leállt. Decemberben pedig még néhány olyan tudósítás jelent meg a magyar sajtóban (Horváth Zoltán, H. Munka Tivadar), amelyek rózsás képet festettek az elhurcolt magyarok helyzetéről.

Január végén személyesen volt alkalmam meggyőződni a való helyzetről. Nekem jutott a feladat, hogy az elhurcolt magyarokat új lakóhelyeiken felkeressem és helyzetükről jelentést tegyek. Nehéz lenne elfelejtenem a Mladá Boleslav-i állomáson álló taksonyfalvi szerelvényt, a síró asszonyokat, a tanácstalanul maguk elé meredő férfiakat, az ötnapos utazástól koromfekete, összefagyott gyerekeket, a béna öregasszonyt, akit ágyastól raktak fel a vonatra, a sebtiben feldobált és az ötnapos rázástól nagyrészt összetört bútorokat, a használati tárgyak összevisszaságát, a cseh gazdákat és intézőket, akik a vonat mellett sétálgattak és egy-egy erősnek látszó és kevés családtaggal bíró magyar munkaerőért néhány

száz koronát nyomtak a munkahivatali tisztviselő markába. A kevésbé kelendő áru, mint például egy fiatal lány munkaképtelen szüleivel és még gyermek öccsével, három napja ott volt az állomáson.

A munkahelyen cselédsors, súlyosbítva idegenséggel, teljes kiszolgáltatottsággal, a járandóságot is visszatartó munkaadókkal. Ahol az első napokban volt is jóindulat, az egymás nyelvének nemtudásából fakadó félreértésének hamarosan ellenséges viszonyra vezettek.

Egész januárban és februárban csikorgó hidegben folyt a deportálás. Úgy volt, hogy Érsekújvár és Pozsony között tizennyolc szerelvény vesztegelt behavazva. Gömör megye több falujából a lakosság a katonaság közeledtére az erdőbe menekült és ott tanyázott hóban-fagyban, napokig. A katonaság eltávozása után visszatértek, de a katonák másodszer, sőt néha harmadszor is rátörtek a falvakra, és vitték, akit értek.

A végrehajtó közeg hamarosan nemcsak a közmunkatörvényen tették túl magukat, amelyre hivatkozással az elhurcolás folyt, hanem a szlovák belügyi és népjóléti „poverenictvo” által kiadott bizalmas rendeleteken is. A birtokos parasztokon kívül behívták mezőgazdasági munkára, és családjukkal együtt elhurcolták az iparosokat, kereskedőket, tanítókat, munkaképtelen betegeket, nyomorékokat, vakokat; olyan családokat is, melyekben munkaképes családtag egyáltalán nem volt.

1947 elején a csehszlovák kormány a lakosságcsere körüli vitás kérdések megvitatására kormányközi tárgyalásokat javasolt. A magyar kormány hozzájárulását a deportálás leállításának feltételéhez fűzte. Hosszas huzavona után megállapodás történt, hogy 1947. március 1-jén Prágában megkezdődnek a tárgyalások és ugyanaznap megszűnik a deportálás.

Eddig az időpontig mintegy 40 000 magyart szállítottak a határ menti zárt etnikumból Cseh- és Morvaországba, és szórtak szét a történelmi tartományok egész területén. A deportáltak zöme volt szudétanémet területtel közvetlenül határos cseh települési területekre került, ahonnan a cseh nincstelenek a legnagyobb számban rajzottak ki a szudéta vidékre, és így a legnagyobb volt a mezőgazdasági munkashiány. A behívók egy évre szóltak, de az elhurcoltak elhagyott házaiba és földjeire haladéktalanul szlovákokat telepítettek, és így nem volt kétséges, hogy a belső áttelepítés a csehszlovákok véglegesnek tekintették.

Az 1947. március 1-jén megkezdett prágai tárgyalások alig egy hét után megszakadtak, de rövid szünet után – most már a külügyminiszter személyes részvétele nélkül – Pozsonyban folytatódtak. Itt hónapokig húzódtak a tárgyalások anélkül, hogy a magyar és a csehszlovák álláspont között lényeges közeledés jött volna létre, noha a magyar kormány, elsősorban a közvetítőként eljáró jugoszláv kormány kívánságára, a lakosságcsere megindítása mellett döntött. Ekkor találta ki Okáli a szlovákok számára igen szerencsésnek bizonyult formulát a lakosságcsere nek „próbaidőre” való megindításáról. Azonban még a próbaidőre szóló rendelkezésekben is nagy ellentétek mutatkoztak, és a magyar delegáció nagypénteken hazautazott, mielőtt a kérdést teljesen megtárgyalták volna.

A tárgyalás az ünnepek alatt abban a különös formában folytatódott, hogy a delegációk Pozsonyban maradt részlegei félnaponként, időközben fővárosunkból kapott utasítások alapján, deklarációkat tettek vagy jegyzéket nyújtottak át egymásnak. Húsvétvasárnap este a csehszlovák ultimátumjellegű jegyzéket nyújtottak át, amelyben másnap délután négy óráig követelték a csehszlovák feltételek elfogadását. Húsvéthétfőn délután fél négykor nyújtottam át Prohaska követnek, a csehszlovák delegáció elnökének, a magyar kormány válaszát, mely a csehszlovák követelést elutasította és a magyar álláspontot fenntartotta. Este fél tizenegyre, általános meglepetésre, megérkezett a prágai kormány válasza a magyar feltételek elfogadásáról.

Harmadnap megkezdődött a lakosságcsere – egyhetes próbaidőre. A hét lejártával a lakosságcsere további egy hétre meghosszabbították, és ilyen egyhetes meghosszabbításokkal folyt a lakosságcsere egész évben, majd rövid téli szünet után 1948-ban is. A tárgyalások folytatódtak, újra kezdődtek, jegyzőkönyveket parafáltak, amelyeket a kormányok azután nem hagytak jóvá. Eközben a lakosságcsere folyt, és lényeges kérdések, éppen a magyar szempontból legfontosabbak, rendezetlenek maradtak. Így például 1948 végéig nem volt meghatározva a Csehszlovákiából Magyarországra áttelepíthető személyek létszáma és az áttelepülő magyarok – egyezményben biztosított – vagyontranszferének módja. Hogy később történt-e megegyezés ezekben a kérdésekben, nem ismeretes előttem.

A lakosságcsere a magyar kormány azzal a feltételezéssel indította meg és folytatta le, hogy ez a magyar részről megnyilvánuló pozitív magatartás javulást és megnyugvást fog hozni a Csehszlovákiában visszamaradó magyarok helyzetében. Ez a feltételezés azonban, legalábbis 1947-ben és 1948-ban, nem igazolódtott be. Csehszlovákiában egyetlen a magyarságot sújtó, jogfosztó rendelkezést se helyeztek hatályon kívül, végrehajtásukat nem függesztették fel, még azokét sem, melyeknek felfüggesztését a lakosságcsere-egyezményhez csatolt levélváltásban vállalták. A vagyonelkobzások végrehajtása 1947-ben egyre gyorsuló ütemben folyt. A magyar gyerekek tanítása már harmadik éve szünetelt, még szlovák tannyelvű iskolákat is csak egyes magyarlakta községekben létesítettek. A Csehszlovákia hurcoltak helyzete egyre súlyosbodott, a munkahivatalok meg se hallották, át se vették panaszait, tilos volt új lakóhelyüket elhagyniuk, a vasútállomásokon jegyet sem szolgáltatottak ki a részükre.

Ilyen körülmények között nem lehetett azon csodálkozni, hogy egyre többen és többen tettek eleget a reszlovakizációs felhívásoknak, és jelentették be az illetékes csehszlovák hatóságoknál, hogy mint elmagyarosodott szlovákok a jövőben családjukkal együtt ismét szlovák anyanyelvűnek kívánják magukat vallani. A szlovák származás csak forma szerint volt kritériuma a reszlovakizálásnak. Így például teljes számban „reszlovakizáltak” (szlováknak vallották magukat) az 1942-ben a felvidékre telepített csángók. Elöl jártak a reszlovakizálásban a volt felső és középosztály tagjai, míg a parasztság és munkásság túlnyomó része öntudatosan kitarított magyarsága mellett és visszautasította a reszlovakizálást.

Lassanként nyilvánvalóvá vált, hogy a lakosságcsere, menekülés, Cseh-Morvaországba deportálás, reszlovakizáció, szlovákok szisztematikus betelepítése rohamosan bomlasztja a magyar etnikumot, színmagyar járások veszítették el magyar jellegüket. Magyarországon sokáig azt hitték – alap nélkül –, hogy a lakosságcsere során a csehszlovákok az északi szórványokat fogják kitelepíteni. Ezzel szemben a csehszlovákok politikájukat a határ menti magyarlakta területsáv elszlovákosítására összpontosították.

A háború befejezését közvetlenül követő években a magyar kormány csaknem teljesen tehetetlen volt a csehszlovákiai magyar kisebbség likvidálására irányuló csehszlovák akciókkal szemben. A nagyhatal-

maknak való panaszkodáson kívül nem volt egy koherens (összefüggő) politikai elgondolás arról, hogyan, milyen eszközökkel lehetne a folyamatot megállítani; Csehszlovákiával elfogadható, kielégítő modus vivendit találni. Az a még 1945-ben felmerült elgondolás, hogy a szlovákok feje felett a csehekkel kell megegyezni, teljesen kivihetetlennek bizonyult, mert a csehek erre a legcsekélyebb hajlandóságot se mutatták. 1947 tavaszán a szlovák Demokrata Párt egy részében hajlandóság mutatkozott arra, hogy a magyar kérdés megoldására irányuló tárgyalások jogát a szlovák tartományi kormánynak, a „povereník” testületének vindikálja. A szlovákokkal szemben a magyar kormány sokkal kedvezőbb pozícióban lett volna, mint a csehszlovák központi kormánnyal szemben, a szlovák törekvések bátorítása elől azonban magyar részről mereven elzárkóztak, azon megfontolás alapján, hogy az a reakciót erősíteni Szlovákiában.

A hivatalos vélemény 1947 első felében Magyarországon az volt, hogy a csehszlovákok pozícióját velük szemben a csehszlovák belpolitikai viszonyok, – elsősorban a Kommunista Pártra esett szavazatok nagy száma és a párt döntő súlya a koalícióban – tették igen erőssé. 1947 nyarán Magyarországon döntő belpolitikai fordulat következett be, és ugyanakkor Csehszlovákiában a lassú, de fokozatos jobbratolódás jelei mutatkoztak. Ez azonban nem hozott javulást a magyar kormány pozíciójában a csehszlovákokkal szemben, még kevésbé a magyar kisebbség helyzetében.

A tárgyalások formális lehetősége adva volt. A békeszerződés 5. cikke úgy rendelkezett, hogy Magyarország és Csehszlovákia a békeszerződés életbelépésétől számított három hónapon belül tárgyalásokba bocsátkoznak a lakosságcsere után visszamaradó magyar kisebbség helyzetének rendezésére. Ez a határidő 1948. január 15-én járt le, Clementis, csehszlovák külügyminiszter azonban, miután meggyőződött arról, hogy a tárgyalások során képtelen lenne kitartani az addigi csehszlovák álláspont mellett, új ürügyet talált ki a rendezés elodázására. Úgy érvelt, hogy a csehszlovák kommunisták ugyan a baráti megegyezés útját keresik a magyar népi demokráciával, és a magyar kisebbség ügyét is baráti megértés szellemében kívánják rendezni, azonban most folytatják élethalálharcukat a jobboldali pártokkal, melyek a legnagyobb mértékben kihasználnák, ha a kommunisták most magyarbarát magatartást

tanúsítanak. Ezért Clementis a magyar kormány türelmét kérte az áprilisi választásokig. Ezen érvelés hamissága mellett szól, hogy a „majd a választások után” jelszava a februári fordulat után is megmaradt, amikor pedig választási harcról, a sovinizmusra apelláló ellenzékéről nem lehetett többé szó.

A februári fordulatot Magyarországon lelkesen ünnepelték, és a vezércikkek refrénje az volt, hogy most végre megvalósulhat a csehek, szlovákok és magyarok baráti együttműködése, melyet a sovinszta reakció addig megakadályozott. A valóságban a magyarság helyzetének további súlyos rosszabbodása következett. Az új szlovák belügyi „proverénik” Okáli Dániel, Clementis mániákus szlovák sovinszta sógora lett, akinek első hivatali tevékenysége az volt, hogy több száz függőben lévő magyar vagyonekobbzás végrehajtását elrendelje és betiltsa a magyar nyelvű istentiszteleteket egész Szlovákiába. Cseh-Morvaország számos városában és községében is az újonnan alakult akcióbizottságok egyik első dolga az volt, hogy évtizedek óta élő magyar családokat kizavarjanak otthonaikból.

Az újonnan Prágába érkezett szovjet nagykövetet Boglár Elek magyar követ megkísérelte tájékoztatni a csehszlovákiai magyarság helyzetéről. Silkin nagykövet azonban kijelentette, hogy a Szovjetunió nem kíván beavatkozni a Magyarország és Csehszlovákia közti vitába.

Az új csehszlovák kormány nemcsak a magyar kérdésben addig elfoglalt álláspontjának gyökeres megváltoztatására nem volt hajlandó, de egyelőre a legcsekélyebb enyhítésre sem. A Cseh Néppártot és a Szociáldemokrata Pártot az új kormányban a magyargyűlő Plojhár, illetve Erban miniszterek képviselték. Az előbbi 1947 novemberében a magyar békeszerződés ratifikációjának vitájában a leguszitóbb magyar-ellenes beszédet mondta, az utóbbi pedig a csehszlovák kormány képviselőjeként a márciusi centenáriumi ünnepségeken Kossuth szobrát nem volt hajlandó megkoszorúzni, csak Petőfiét, azzal az indokkal, hogy az utóbbi volt szláv.

Noha az egyéves deportálási idő lejárt, a deportált magyarokat továbbra is kényszerrel Cseh-Morvaországban tartották. Akik hazaszöktek, azokat a csendőrök összeverték és visszavitték. Sikertelenül a Nép-jóléti Minisztérium illetékes osztályvezetőivel elfogadtatnom egyes

rendszer szabályokat, melyek a kérdés végleges rendezéséig a legkirívóbb sérelmeket orvosolták volna. Így hozzájárultak ahhoz, hogy elbocsátják azokat a magyar állampolgárokat, akiknek Magyarországra szóló beöltözési engedélyük van, akinek házastársa Magyarországon él; hazaengedik a munkaképteleneket, azokat, akiket munkaadójuk elbocsátott és most munka nélkül vannak Csehországban; módot adnak a munkaügyi panaszok kivizsgálására stb. Elfogadták az összes részleteket azzal, hogy a miniszterük elé terjesztik jóváhagyásra, és a magyar követ is interveniáljon személyesen a miniszternél a tervezet jóváhagyása érdekében. Erban miniszter egyetlen intézkedéséhez sem járult hozzá. Ugyanilyen elutasító álláspontot foglaltak el az összes szakminiszterek a tárcájuk körébe eső kérdésekben, nem is szólva Clementis külügyminiszterről.

A változás első jelei a vizsgálatunk tárgyát képező időszak végén, 1948 második felében mutatkoznak. Egy csehszlovák állampolgársági novella értelmében egyes magyarok három év múlva visszakaphatták állampolgárságukat bizonyos feltételek mellett. Még 1948-ban ígéretet tett a csehszlovák kormány, hogy azok a deportáltak, akik nem óhajtanak Cseh-Morvaországban maradni, és akiknek még megvan a lakásuk régi lakóhelyükön, oda majd visszatérhetnek. Tárgyalni a magyar kisebbség ügyéről a magyar kormánnyal a csehszlovákok ekkor se voltak készek. Engedményekre csak *ex gratia*, saját kezdeményezésükből voltak hajlandóak.

Még a két ország közti gazdasági és pénzügyi kapcsolatok alakulásáról kell röviden szólnunk. Magyarország és Csehszlovákia viszonylagos gazdasági helyzete gyökeresen különbözött a vizsgált időszak első és második felében. 1945–46-ban Csehszlovákia valóságos paradicsom volt a súlyos háborús károkat szenvedett Magyarország mellett. Az Unra-szállítmányok megszűnése után azonban, 1947-től kezdve Csehszlovákiában mind súlyosabb áruhiány mutatkozott, és az üres prágai üzletekkel szembeállítva Budapest képe a jólét jeleit mutatta. Az első árucere-forgalmi megállapodások a szigorú viszonyosságon alapultak. 1947-ben és 1948-ban a csehszlovák kormány sűrűn fordult a magyar kormányhoz gyorssegélyért, és Magyarország súlyos áldozatokat hozott, különösen élelmiszer és olajszállítmányok formájában, melyeknek ellenében a csehszlovákok a kisebbségi vagy más függőben lévő kérdésekben semmiféle engedményt nem tettek.

Még 1945-ben és 1946-ban a magyar kormány ismételten védekezett a csehszlovák áttelepítési és lakosságcsere-követelésekkel szemben, gazdasági nehézségei hangoztatásával. A csehszlovák kormány ekkor ismételten biztosította a magyar kormányt, hogy hajlandó a lakosságcsere és áttelepítés lebonyolításához Magyarországnak pénzügyi segítséget nyújtani, és Clementisnek ez volt Párizsban az egyik legerősebb ütőkártyája. 1947-ben és 1948-ban aztán a csehszlovák kormány a lakosságcsere-egyezményben foglalt pénzügyi kötelezettségei teljesítését is megtagadta. Fizetésekre hivatkozva nem volt hajlandó fizetni az áttelepített magyarok Csehszlovákiában hagyott vagyonáért, melynek ellenértékét a Magyar Nemzeti Bank Magyarországon az áttelepülteknek kifizette, ami a magyar bankjegyforgalmat jelentősen növelte, és erős inflációs tényezővé vált. A csehszlovákok az áruszállítást ezen a címen megtagadták, holott még az 1947-es pozsonyi tárgyalásokon megállapodás jött létre az árulistákban, és legfeljebb arra voltak hajlandóak, hogy a hosszú lejáratú, rendezésre váró pénzügyi kérdések közé ezt a követelést felvegyék.

A függőben lévő pénzügyi kérdések tárgyalásának magyar előkészítése nagy alapossággal, hónapokig folyt 1948-ban. A békeszerződés különböző rendelkezéseiből folyó magyar kötelezettségek tartoztak többek között ebbe a kategóriába, melyekkel szemben a különböző címen jól megalapozott magyar követelések több milliárd forintba rúgtak. A csehszlovákok húzódozása folytán ezekre a tárgyalásokra 1948 folyamán nem került sor.

1948 folyamán a csehszlovák kormány javaslatot tett kereskedelmi és konzuli szerződés kötésére, minthogy a régi szerződés hatálya megszűnt. Ebben a kérdésben a magyar magatartás tartózkodó volt, mert a klasszikus kereskedelmi és konzuli szerződések mintájára az új kereskedelmi szerződésbe, melyre a csehszlovákok szemmel láthatólag nagy súlyt helyeztek, be kívántuk vonni az egymás területén lakó állampolgárok kölcsönös védelmét. A magyar álláspont kialakítása tárcaközi értekezletek színvonalán folyamatban volt, amikor 1948 őszén Háy László meglepetésszerűen Prágába utazott, és 48 óra alatt gazdasági együttműködési szerződést kötött Csehszlovákiával, mely *pactum de contrahendo* formájában azon kérdések felsorolását tartalmazta, melyeket a csehszlovákok fontosnak tartottak.

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Az európai bevándorlók sokszínűsége számokban

Connor, Phillip: Quantifying immigrant diversity in Europe = Ethnic and Racial Studies, Vol. 37, 2014, 11. no. 2055–2070. p.

A bevándorlás diverzifikálódása uralkodó tézis a szakirodalomban. Ugyanakkor kevés kutatás foglalkozik azzal, hogy az elmúlt két évtized során történt-e változás a bevándorlók összetételét illetően. A fenti tanulmány a Pew Kutatóközpont és a Világbank adatbázisainak felhasználásával vizsgálja meg a bevándorló lakosság körében a származási ország és a vallás tekintetében észlelhető esetleges változást 1990-től napjainkig hat európai országban. Először a bevándorlók diverzitásának elméleti és empirikus hátterét mutatja be a szerző, majd leírást ad az adatokról és a diverzitás méréséről. Ezt követi egy rövid áttekintés a migrációs trendekről néhány európai országban, illetve a származási helyre és a vallás sokszínűségére vonatkozó mérések ismertetése. Az eredmények alapján megállapítható, hogy bár összességében a legtöbb vizsgált európai országban igen sokszínű a bevándorolt lakosság összetétele, e két tényezőre nézve némileg nagyobb sokszínűség volt jellemző a 90-es években, míg az utóbbi évtizedben viszont viszonylagos állandóság tapasztalható.

A bevándorlók diverzitásának leírására a XXI. században új terminus született: a szuperdiverzitás. Ezt a megjelölést az hívta életre, hogy a bevándorlók összetétele az utóbbi évtizedekben soha nem látott heterogenitást mutat a közösségek mérete, az egyének származási helye, transznacionális kapcsolatrendszere, társadalmi-gazdasági pozíciója, jogi státusza, vallása, nyelve, kora, neme és egyéb változók mentén.

A diverzitás ugyanakkor relatív fogalom, és mind térben, mind időben összehasonlítást kíván. A jelen kutatás erre a feladatra vállalkozik Norvégia, Spanyolország, Dánia, Hollandia, Svédország és az Egyesült Királyság adatainak vizsgálatával az 1990-től 2010-ig terjedő időszakban. A cikk szerzője úgy véli, hogy a diverzitás sokszínűsége a bevándorlók származási országában gyökerezik, ezért erre a változóra, valamint a vallásra nézve vizsgálja a bevándorlók összetételének alakulását az adott időszakban.

Az európai országokba irányuló migráció mértéke folyamatosan emelkedik, főleg az új célpontnak számító dél-európai, illetve skandináv országok tekintetében. Európa több menekültet fogadott be és több családgyegetést támogatott az elmúlt évtizedek során, mint korábban, és ennek eredményeképpen több millióval nőtt a bevándorlók száma a kontinensen. Az EU bővülésével az uniós belüli kelet-nyugati irányú migráció is felerősödött. Ezen felül a nyugat-európai országok Európán kívüli országokból érkező bevándorlókat is szívesen láttak, hogy fenntartsák bővülő gazdaságukat. Más bevándorlók pedig nem törvényes utakon kerültek határon belülre.

A legtöbb európai állam liberális bevándorláspolitikát folytat, ritkán szűri demográfiai szempontból (nem, származás, vallás, kor stb.) az országba érkezőket, így nem csoda, hogy egyre színesebbé válik a paletta. Ugyanakkor elmondható, hogy a bevándorlók számos attribútuma valójában a származási országuktól elválaszthatatlan, azzal mintegy „egy csomagban” jön, ha tehát többen érkeznek a Közel-Keletről, automatikusan nő az arab nyelvet beszélő, muzulmán bevándorlók aránya is. A diverzitás fogalmának bevezetése azért fontos, mert rávilágít arra, hogy a bevándorlók nem homogén csoportot képeznek. Észre kell venni továbbá, hogy a bevándorlásnak is megvannak a maga ciklusai, és minden ciklusnak van kezdete, csúcspontja és vége.

Az összehasonlításhoz használt adatok egyrészt a Világbank 2011-ben nyilvánosságra hozott adatbázisából származnak, amely minden célországra nézve 1960-tól 2000-ig évtizedenként lebontva vizsgálta a migránsok összetételét származási országuk szerint. A Pew Kutatóközpont a Világbank kutatóinak munkájából kiindulva egy hasonló adatbázist adott közre 2010-ben, de további szempontként a vallást is felvették

a változók közé. Bár nem minden országban határozzák meg azonos módon a bevándorló fogalmát, az adatbázis nagy részére igaz az, hogy azt a személyt tekintik bevándorlónak, aki külföldön született, és egy évnél tovább él egy másik országban. Tekintettel bizonyos adatgyűjtési különbségekre és adminisztratív folyamatokra (pl. állampolgárság felvétele), amelyek torzíthatják az adatokat, a cikk szerzője nem a legnagyobb bevándorló lakossággal rendelkező országokat (pl. Franciaország vagy Németország) vetette össze, hanem a fent említett hat országot, amelyek között – szerencsés módon – régi és új célországok is megtalálhatók Nyugat-Európa különböző térségeinek képviselőiben.

Összességében megállapítható, hogy az elmúlt húsz évben bevándorlók hatalmas tömegei érkeztek Európába. 1990–2010 között 50%-kal nőtt a bevándorlók száma Svédországban és Hollandiában, míg az Egyesült Királyságban számuk megkétszereződött. Spanyolországban volt a legdrámaibb a változás, hiszen kevesebb, mint egymillió főről több mint hatmillió fölé emelkedett a bevándorlók száma. Az alacsony európai termékenységi mutatók mellett a bevándorlók aránya jelentősen megnőtt a teljes lakosságra nézve: a régi célországokban kisebb mértékű, az új célországokban (Norvégia, Spanyolország, Dánia) viszont szinte exponenciális a növekedés.

Felmerül a kérdés, hogy a létszámok növekedésével és a diverzitás erősödésével vajon a származási országokra nézve is érzékelhető-e egyfajta sokszínűbbé válás. Érdekes módon az adatok arra engednek következtetni, hogy nem: a migránsok származási helye viszonylag stabil maradt az elmúlt húsz, de főleg tíz évben. Ha történt is elmozdulás, az a 90-es évekre tehető, amikor több Európán kívüli migráns érkezett, főleg Spanyolországba és Svédországba. Ha a bevándorlók vallási összetételét nézzük, szintén azt tapasztaljuk, hogy Norvégia, Dánia, Hollandia és az Egyesült Királyság bevándorlóinak vallási összetétele stabil volt; minimális mértékben nőtt a muzulmánok aránya a keresztény bevándorlókhoz képest. Svédország és Spanyolország adatai azonban itt is eltérnek az átlagtól: míg az előbbiben nőtt a muzulmán lakosság aránya, az utóbbiban – az erőteljesebb latin-amerikai és romániai bevándorlás miatt – a kereszténység szorította háttérbe az iszlámot. Megjegyzendő azonban, hogy a kereszténység és az iszlám maguk sem heterogén kategóriák, és e

nagy vallásokon belüli megoszlások tekintetében további vizsgálatokra lenne szükség.

Ami az új származási országokat illeti, a számuk viszonylag alacsony a vizsgált európai országokban. 1990-hez képest 2010-ben az Egyesült Királyságban csupán három új származási ország lelhető fel, amelyből a bevándorlók legalább egy százaléka érkezett. Dániába, Spanyolországba, Hollandiába és Svédországba öt vagy annál több új országból érkeztek migránsok, tehát elmondható, hogy új származási országok tekintetében csak kismértékű növekedés volt tapasztalható az elmúlt húsz évben. Vallás szempontjából is hasonló mintázatokat láthatunk. A vallási diverzitás meglehetősen magas a legtöbb vizsgált országban, viszont ennek mértéke az 1990-es évek óta nem változott. A muszlim-keresztény arányok eltolódása miatt Spanyolország és Svédország természetesen kivétel ez alól: az előbbiben jelentősen csökkent a vallási diverzitás, az utóbbiban pedig nőtt, bár még mindig nem éri el a többi négy ország szintjét.

Összességében tehát megállapítható, hogy habár a bevándorlás mértéke jelentősen nőtt az elmúlt évtizedekben, a bevándorlók összetételének diverzitása kevéssé változott. Ha történt is diverzifikáció, az leginkább a 90-es évekre tehető, míg a 2000-es években lelassult a folyamat. Kérdés tehát, hogy ha az adatokból az tűnik ki, hogy nem lett sokszínűbb a bevándorlók összetétele, miért általánosan elfogadott tétel mégis a diverzifikáció erősödése. Ez három okból lehetséges. Egyrészt elképzelhető, hogy a terepen dolgozó kutatók olyan változásokat is tapasztalnak, amelyeket nem tudnak rögzíteni a statisztikák. Másrészt valószínű, hogy nem a bevándorlók megoszlása, hanem a számuk növekedése okozza azt az érzést, hogy sokfélébbek (pl. gyakrabban lehet látni muszlim öltözködési és egyéb szokásokat). Harmadrészt magát a „bevándorló” fogalmát is többféleképpen lehet értelmezni. Ha minden olyan embert ideértünk, aki migráns családi háttérrel rendelkezik akár több generációra visszamenőleg, akkor elképzelhető, hogy a származási ország és a vallás szerinti diverzitás emelkedőben van. Ez a fajta diverzitás azonban igen nehezen mérhető, hiszen azt kívánná meg, hogy az etnikai csoportok több országban hosszú időre visszamenőleg beazonosítsák magukat. Ráadásul az emberek gyakran át is lépik ezeket a kategória-határokat, miközben integrálódnak a „mainstream” társadalomba.

A kutatás korlátait mutatja az is, hogy míg egyes országok statisztikai lakossági nyilvántartásokon alapulnak, mások a népszámlálási adatokat veszik alapul. A legkisebb bevándorló csoportokra vonatkozóan sok országban nincsenek is pontos becslések. A diverzitás többi vetületével (nem, képzettség, jogi státusz stb.) kapcsolatban is méréseket kellene végezni több adatforrásból merítve, hogy árnyaltabb képet kaphassunk a bevándorlók összetételét illetően. Az azonban elmondható, hogy a diverzitás erősödését nem szabad kész tényként kezelnünk, különösen a 2000-es évekre vonatkozóan.

Pethő-Szirmai Judit

Európa – Biztonság – Átjárhatóság – Schengen

Pudlat, Andreas: Grenze(n) im Wandel. Zum Grenzschutz und Grenzbewusstsein seit 1945. = Zeitgeschichte. 41. Jg. 2014. 3. No. 136 –149. p.

Védelem és átjárhatóság: az államhatár két, egybetartozó funkciója, egyik a másik nélkül, amíg világ a világ, nem teljesítheti feladatát. Az európai vasfüggöny hosszú évtizedeken át nem a védelmére szolgált a mögé zárt makrorégióknak, hanem ennek – a háború utáni hatalmi tömbpolitika torzult logikájával – a börtönzára lett. A lebontása utat nyitott a valós funkciók visszaállításához, mégpedig ezek mikéntjét illetően a haladotabb formáit adaptáló paradigmával. Ez, a „schengeni folyamat” néven ismert, nem kevés vitával kísért átalakítás egyféle négy fázisú modellt követve ment végbe, amely követte a háború utáni korai Európai Közösség fokozatos építkezését. Hosszan elnyúló előzetes próbálkozásokat követően az 1980-as évek közepe táján váltott „kezdősebességre”, hogy az „áttörés” fázisát akkor már gyorsan elérje, majd eljusson a megszülető és egyre bővülő Európai Unió intézményrendszerébe integrált kiteljesedéséig, amikor is alkalmassá vált arra, hogy – új, kettős kihívásként – mind a keleti tömb rendszerváltó országainak csatlakoztatását, mind a globális migráció hatásait kezelje. A szakaszonként kimunkált megoldások időtálló hányada évről-évre látványos formában épült egymásra

úgy, hogy az „épület” körvonalai mára kibontakoztak, még ha az valamiféle „véglegességgel” máig sem teljesen kész.

1. Az előkészületi szakaszt az Európai Unió előzménye: az Európai Gazdasági Közösség megalakulásához (1957) kapcsolódó kétoldalú egyezmények jelölik ki, mint az NSZK és Ausztria közötti a határforgalom egyszerűsítésére irányuló egyezmény, amely – a rendőrség és a határőrség integrációjával – közös ellenőrző pontok felállítására, valamint vasúton, hajón utazók menet közben elvégezhető közös útlevél-ellenőrzésére terjedt ki, és az idő- és költségtakarékos eljárás célkitűzéseit szolgálta, egyidejűleg követésre alkalmas modellt is teremtett.

2. Az átfogóbb előrehaladás „kezdősebességét” Franciaország és az NSZK 1984-ben kötött egyezménye adta meg, amely két nagy ország közös határforgalmát kívánta többszáz kilométeres hosszon nem csak egyszerűsíteni, de fokozatosan meg is szüntetni az ellenőrzést mind a teljeskörű személy-, mind a teherárú-forgalom szempontjából, a külső határookra történő egyeztetett áthelyezéssel. Az aktus részévé vált a második európai parlamenti közvetlen választásokat megelőző politikai kampánynak a formálódó „közös” európai tudat egyik korai megingásának időszakában. A diszkusszió messzemenően kidomborította az európai határkérdés szimbolikus politikai jelentőségét.

3. Az „áttörés” szakasza mintegy a soron következő tíz évre datálható. Nyitánya az 1985-ben az NSZK, Franciaország, valamint a Benelux-Közösség között Schengenben (!) megkötött „egyezmény”, amely a harmadik féllel kibővített összenövő térség vonatkozásban irányozza elő a saarbrückeni egyezség célkitűzéseit, és felhív további csatlakozásra. A partnerek hivatkozhattak a jóval régebbi keletű, bár szűkebb keresztmetszetű Északi Útlevelel Unió (1954) skandináv körű intézményére. Az elhúzódó megvalósítás felgyorsítása érdekében született a végrehajtásról szóló egyezmény (1990), amely kitért a bűnüldözési és igazságszolgáltatási rendszerek, illetve szervek közötti együttműködés, valamint egy (azóta meg is valósult) közös információs rendszer kérdéseire is. Az egyezmény 1993-ban léphetett hatályba, azonban a nemzeti jogok harmonizációjának menetétől függően csak 1995-tel kezdődően alkalmazták.

4. Az „integrációs” szakasz tennivalóit a mind nagyobb számban csatlakozó partnerországok felzárkóztatása, valamint az 1992-ben meg-

alakult és tovább bővülő Európai Unió jogrendjéhez történő illeszkedés, egyszersmind (kibővítve a „mélységi” ellenőrzéssel) a külső határok teljes körű és egységes rendszerű megerősítése adta. Egyúttal napjainkig sem lezáruló kiegészítő szabályozást igényelt a globális migrációs nyomás biztonsági kockázatainak (nyílt vízi határokon át megkísérelt vagy egyéb úton próbálkozó illegális belépés) ellensúlyozása. E tekintetben alapos okkal, mindenestre különféle kiindulású ellenvélemények keresztüztében, be kellett építeni a szabályozásba – adott határszakaszokra nézve, eseti jelleggel és időleges érvénnyel – a belső határellenőrzés módozataihoz való részleges visszatérés lehetőségét. Ilyen, széleskörűen egyeztetett gyakorlat lépett életbe 2011-ben a német–dán, valamint a francia–olasz határon.

*

A „schengeni határ” intézménye a belső határellenőrzés (felszereltség, személyzet) kiiktatásával EU-szinten ezermilliárdokat takarít meg a gazdaságoknak, a büdységnek és a gazdasági szereplőknek. Ha ezzel az állampolgár közvetlenül nem is vethet számot, úgy az akadálytalan határátlépés élménye, tapasztalata – azzal együtt, hogy biztonság a külső védelem útján garantált – nem elhanyagolható tényező a pozitív „határ-érzet” „határ-tudat” kiformalódása szempontjából. Láttuk, átél-tük: micsoda revelációként hatott annak idején mindkét oldalon a vasfüggöny lebontása. Csekélyebb nyomatékkal bír, ám ugyancsak emlékezetes példa (nyilván az osztrák szerkesztésű folyóirat kedvéért említve): hét évtizedes elzártág után az etnikai-kulturális törzsterületétől elszakított Dél-Tirol civil jogú „újraegyesítése” az Ausztriánál maradt résztartománnyal.

A „határok nélküli Európa” napi megtapasztalása az EU-polgár elementáris élménye, egyben a közösség egyik legkézzelfoghatóbb, semmi EU-szkepticizmussal ki nem oltható vívmánya. Felbecsülhetetlen nyereségének tarthatja mindenekelőtt a nemzetközi turizmus. Az elemzés erre vonatkozóan mellékeli az osztrák statisztika kimutatását, ami szerint az ország idegenforgalmi volumene (s nyilván bevételi hozama is) 1969 óta, a háború utáni stagnálást követően bő négyszeresére nőtt. Bemutásra kerül egy négyes aspektusú mérési modell is, amely a határtényező

jelentéstartalmát kognitív, affektív, érzékszervi vagy akár esztétikai megközelítésben képes értékelni. Az értékelésekben a pozitív benyomások mindig váltakoznak negatívakkal. A pozitívumok idővel természetesen akár megszokottá is válhatnak, és a mindennapokban inkább a negatívumok kerülnek előtérbe. Ilyen vonatkozásban némileg kijózanítóak egy 2011-ben eszközölt osztrák közvéleménykutatás eredményei – több évvel a keleti schengeni határ továbbtolódása után. (Miután Ausztria keleti szomszédai mint 2004. évi új EU-tagok 2007-ben bebocsátást nyertek az övezetbe.) A válaszadók erős többsége ekkor pozitívan ítéli meg a belső határok felszabadítását, közel egyharmad arányban azonban a negatív értékítéletet választják. Ez alapvetően a keleti bővítés hatásait érinti. E tekintetben 50% feletti arányban fájlják a felerősödő bűnözést, illetve a tovább szélesedő bevándorlást. Körülbelül ugyanennyien üdvözlik ugyanakkor az életbe lépő schengeni bővítés sok irányú gazdasági nyereségét.

A szerző a hildesheimi egyetemen (Németország) tevékenykedik. A témában publikált nagyobb munkája: *Schengen. Zur Manifestation von Grenze und Grenzschutz in Europa* (Hildesheim, 2012).

Komáromi Sándor

Csődöt mondott-e a multikulturalizmus Nagy-Britanniában?

Heath, Anthony and Demireva, Neli: *Has multiculturalism failed in Britain? = Ethnic and Racial Studies*, 37. Vol. 2014, 11. No. 161–180. p.

A nyugati országokban általánosan elterjedt azon vélekedés, miszerint a multikulturalizmus programja – amelynek célja az volt, hogy elismerést biztosítson etnikai-vallási csoportoknak és az általuk képviselt kultúrának – csődöt mondott. Sőt mi több, nemcsak hogy nem segítette elő az integrációt, de szabályosan konzerválta a közösségek elkülönülését, és mindez káros következményekkel járt a társadalmi bizalomra és szolidaritásra nézve. A kritika az alábbiakat veti a multikulturalizmust támogató politikák szemére. A multikulturalizmust támogató intézkedések a

közösségek különélését segítik elő, vagyis az egyes etnikai csoportok párhuzamos egymás mellett élését a társadalomban. Ezek a politikák inkább a „kötődést” támogatják, nem pedig a társadalmi tőkék közötti hídverést. Az így megerősített, párhuzamos közösségek fenntartják saját etnikai normáikat és értékeiket, amelyek között akad olyan is, amely ellentétes a szélesebb társadalom értékeivel (pl. a nőekkel való bánásmód), ez pedig ellenségeskedéshez és bizalmatlansághoz vezet a többség és a kisebbség között. A különálló közösségek és a szélesebb társadalommal való azonosulás hiánya pedig termékeny táptalaja a radikalizálódásnak.

A kritikusok között nagy az egyetértés, hogy ezen politikák problémás következményei főleg a muszlimokat érintik Nagy-Britanniában. Másrészt azt is feltételezik, hogy a párhuzamos életvitel egyik generációról a másikra öröklődik. Az újonnan érkező bevándorlók természetesen saját etnikai csoportjukhoz fordulnak társadalmi, érzelmi és egyéb gyakorlati támogatásért, különösen olyan népcsoportok esetében, amelyek nem beszélnek angolul. A kritikusok viszont ennél tovább mennek: szerintük a multikulturális politika hatására olyan erős, befelé forduló közösségek jönnek létre, amelyek generációkon át fennmaradnak, és amelyek éles határvonalat húznak a többségi társadalom és a kisebbségek között. Azt is állítják továbbá, hogy a közösségek hagyományos gyakorlatainak fenntartása, azaz a kötődés nem kompatibilis a társadalmi tőkék közötti hídveréssel, a brit értékek iránti elköteleződéssel. Magyarán csupán két út áll az etnikai-vallási kisebbségek előtt: a szegregáció vagy az asszimiláció.

A cikk szerzői nem tagadják, hogy lehetnek olyan okok, amik arra késztetik a bevándorlók, különösen a külföldön született, felnőtt korban érkező migránsok egy részét, hogy a kritizált magatartásformákat kövessék. Azoknál, akiknek szándékukban áll hazatérni vagy még nem élnek elég régóta Nagy-Britanniában ahhoz, hogy állampolgárságért folyamodjanak, természetes, hogy inkább etnikai, mint brit identitással rendelkeznek. Azt várhatnánk azonban, hogy a másod-harmad generáció képviselői már nagyobb fokú integrációt mutatnak. A kérdés tehát az, hogy a multikulturális politikák valóban generációkon átívelve is akadályozzák-e a társadalmi és politikai integráció normálisnak tekinthető folyamatát.

A kutatás három aspektusra irányul: a Nagy-Britanniával való azonosulásra, a szimpátia hiányára a fő társadalommal szemben és a politikai radikalizálódásra. Mivel generációkon átnyúlva elég nehéz ezt vizsgálni, a kutatás olyan etnikai csoportokban figyeli meg ezeket a tényezőket, amelyek kultúráját valamilyen formában elismerte a politika. A kutatás célja nem az, hogy a multikulturalizmus jogosságáról firtassa, hanem hogy empirikusan felmérje, hogy a kritikusok által emlegetett korrózió valóban bekövetkezett-e Nagy-Britanniában.

A cikk a következő módon épül fel. Az adatok és a legfontosabb változók bemutatása után a szerzők leírják az eredményeket, és felvázolják, hogy az egyes etnikai-vallási kisebbségek generációi mennyire élnek párhuzamos életet. Ezt követően megvizsgálják a párhuzamos életek feltételezett korrózió hatásait: mennyire változtak az értékek, milyen a Nagy-Britanniával való azonosulás, a társadalmi távolság a többségi csoporttól és a részvételi hajlandóság erőszakos tüntetésekben. Végül modellezik az adatokat, és tesztelik, hogy a generációs változások mintái eltérnek-e a különböző etnikai-vallási csoportok között, valamint hogy a változás mértéke összefüggésben van-e a kirekesztettség és az előítélet érzésével.

A vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy a társadalmi tőkéhez való erős kötődés békésen megfér az integráció iránti pozitív érzelmekkel, az erős brit identitással és a fehérekkel szembeni kismértékű ellenérzésekkel. A generációk közötti változás bizonyos területeken gyorsabb, mint másokon: a leggyorsabb a brit identitást illetően, a leglassúbb pedig a társadalmi tőkéhez való kötődés terén. Az összes etnikai-vallási csoport túlnyomó többsége pozitívan viszonyul mind saját etnikai kultúrájához, mind a brit társadalomba való beilleszkedéshez. Csak egy szűk kisebbség képvisel szeparatista álláspontot, utasítja el a brit identitást, és támogatja a saría jog, illetve az erőszak alkalmazását.

Elképzelhető, hogy a látszólagos generációközi különbségek olyan zavaró tényezőknek tudhatók be, mint például a generációk eltérő kor-megoszlása. Lehet, hogy a fiatal férfiak egyébként is hajlamosabbak az erőszakos megmozdulásokat támogatására, és csak ezért nagyobb a második generációban az erőszak támogatottsága. Azt is meg kell vizsgálni, hogy a generációk közötti változás mértéke konzisztens-e a különböző etniku-

mokra nézve: vajon azokban a csoportokban, amelyek nem részesültek a multikulturális támogatási politika előnyeiben, gyorsabb vagy lassúbb-e a generációk közötti változás, mint ott, ahol volt ilyen (pl. a szikhek és a muszlimok esetében). Harmadrészt nem lehetséges-e, hogy az erőszakos tiltakozások támogatása a diszkrimináció és a társadalmi igazságtalanság érzésével függ inkább össze, mint a multikulturalizmussal?

A modellekből az derül ki, hogy inkább a fiatalok hajlamosak fekete, illetve ázsiai identitást felvenni. Emellett a második generációra sokkal jellemzőbb a brit identitás, mint az elsőre. Az is szembeszökő, hogy nem a muszlimok, hanem a feketék – főleg a karibi térségből származó csoportok – a legelutasítóbbak a brit identitással szemben. A kutatók a társadalmi tőkéhez való kötődést az azonos etnikumhoz tartozó barátok, szomszédok, templomok és egyesületek fontosságán mérték le. Az azonos etnikumú egyesületi tagság a fekete, illetve az ázsiai identitásuk számára a legfontosabb. A diszkrimináció egyéni és csoportos formában is növeli annak valószínűségét, hogy az illető inkább feketének, illetve ázsiainak érzi magát, mint britnek.

A társadalmi távolság tekintetében is jelentős generációs előrelépést láthatunk, de etnikai-vallási szempontból szinte ellentétes előjellel, mint az identitás esetében. A fekete népcsoportokat sokkal kevésbé zavarja a vegyes házasság egy fehér partnerrel, mint a dél-ázsiai etnikumokat, akik közül a pakisztániak a legelutasítóbbak. Jóllehet, a fekete csoportok kevésbé fogadják el a brit identitást, mégis kisebb az ellenállásuk a fehér emberekkel szemben. Ami az erőszak támogatását illeti, míg a (másodgenerációs) fiatalok esetében nagyobb a támogatottsága, nincs összefüggés az etnikai-vallási csoport és az erőszak között: a muszlimok sem hívei jobban az erőszaknak, mint más dél-ázsiaiak vagy a feketék. Megjegyzendő továbbá, hogy a fiatal férfiak kategóriája valószínűleg a többségi társadalomban is az a csoport, amely leginkább hajlamos az erőszakos megmozdulásokra, tehát ennek valószínűleg semmi köze sem a muszlim származáshoz, sem az etnikai radikalizálódáshoz.

Összefoglalásképpen tehát elmondhatjuk, hogy a társadalmi tőkéhez való kötődésnek nincsenek olyan súlyos következményei, mint ahogyan azt a multikulturalizmus kritikussai állítják. Ez még akkor is igaz, ha bizonyos dél-ázsiai népcsoportok, különösen a pakisztániak és a bangla-

desiek szívesebben házasodnak és barátkoznak a saját etnikumukon belül, hiszen mindeközben a lakó- és a munkahelyük nem különül el a többségi társadalomtól. A brit identitás elfogadása és a brit társadalomhoz való pozitív hozzáállás jól megfér az azonos etnikumú házasodási és barátkozási szokásokkal. Másrészt a generációközi változások és a multikulturalizmust támogató intézkedések nincsenek összefüggésben egymással: a muszlimok és a szikhek semmivel sem ragaszkodnak jobban saját hagyományaikhoz, mint például a feketék. Ami viszont jelentősen hátráltatja az integrációt, az a vélt vagy valós diszkrimináció és az a benyomás, hogy emiatt a csoport hátrányt szenved. Mindent egybevetve tehát a szerzők meglehetősen optimista képet festenek az etnikai kisebbségek integrációjáról az Egyesült Királyságban. Véleményük szerint azok, akik a multikulturalizmust támogató politikákat támadják, valójában tévednek.

Pethő-Szirmai Judit

Szerbia válaszüton: reformpolitika vagy felbomlás

Brey, Thomas: Serbien vor dramatischen Entscheidungen: Aufbruch oder Absturz? = Südosteuropa Mitteilungen. 54. Jg. 2014. 3. No. 18–27. p.

Szerbiában a 2012. évi választásokat követően 2014. március 16-án előrehozott parlamenti választásokra került sor, melyet átfogó reformigéreteivel a Szerb Haladó Párt (SNS) élén álló Alekszandar Vučić választási koalíciója meglepetésszerű, közel 50%-os szavazataránnyal nyert meg. Ezzel abszolút többséget szerzett a parlamentben. A „dpa” német hírügynökség délkelet-európai tudósítója május végén készült gyorsbeszámolójában ad előzetes értékelést a kormány és Vučić miniszterelnök korai ténykedéséről.

Az első kormánylépések mérhetetlen csalódást keltettek a megfigyelők sorában és nyilván nem kevés választóban. Gyakorlati reformok kitézése helyett egyelőre ugyanis azok lehetséges logikájával merőben ellentétes irányú, pusztán a kormánytámogatottságot, a miniszterelnök „népszerűségét” tartósító látszatintézkedésekre, eseti döntésekre került

sor, melyek semmiféle rendszerbe nem illeszkednek, a kormányzati stílus pedig tekintélyuralmi irányú jelleget öltött. A tét természetesen óriási. Az ország gazdasága az 1990-es (tulajdonképp még „jugoszláv”) évek elhibázott és szűkkörű privatizálása nyomán, amely életre keltett néhány oligarchát, változatlanul romokban hever. Az államadósság (2014. márciusi adatok tükrében) a bruttó nemzeti jövedelem 80%-án áll. A munkanélküliségi arány a hivatalos adatok szerint is meghaladja a 25%-ot, ezen belül a fiatalság körében 50% körül mozog. S hogy mit tesz mindehhez hozzá a „szürkegazdaság”, azt senki nem tudja. Az országos bérátlag hivatalosan 375, az átlagnyugdíj 221 euro, s mivel 1,7 millió nyugdíj jogosult esik ugyanennyi keresőre, elszabadult az előnyugdíjazási gyakorlat, a szürkegazdaság lenyeli a társadalombiztosítást, veszélyben van a nyugdíjak finanszírozhatósága. Az élelmiszerárak a kereskedelmi monopóliumok miatt a németországinál magasabbak. A szociálpolitikai okokból lenyomott energiaárak veszteségessé teszik az (állami) termelőt.

Vucity a Szerb Haladó Párt talaján, az időközben államelnökké választott Tomislav Nikolity nyomdokain emelkedett fel, fiatal (46 éves) politikus. A megelőző ciklusban helyettes miniszterelnöki pozícióra tett szert Ivica Dacsity miniszterelnök asszony mellett, de egyidejűleg a hadügyminiszteri posztot is betöltötte. Hivatkozással a reformszándékok erodálódására az előrehozott választásokat legelsősorban ő maga szorgalmazta. 2014 tavaszán övé is lett a tér: most nekiláthatna másfélszáz lepusztult vagy szubvenciókkal fenntartott vállalat (Telekom, közlekedés, energiaszolgáltatók stb.) privatizálásának, a közel 800 ezres, pártkáderekkel feltöltött állam-, illetve közigazgatási apparátus karcsúsításának, a nyugdíjrendszer reformjának, a gazdasági magánszektor átfogó felvirágoztatásának stb., amiképp mindezekről éppen maga Vucity a kampányában és az expozéjában szólt. Várat magára azonban a célirányos cselekvés. Az apparátusi jövedelmek 10%-os fűnyíróelvévű leszorítása, 70%-os biztosítási díj-finanszírozás munkanélküliek alkalmazásánál – ezek és hasonló az első, kevés eredménnyel kecsegtető intézkedések. Egy, a fegyveres erők (katonatisztek, rendőrök) egyoldalú kedvezményezésére kilátásba helyezett, a korrupció rácsatlakozására alkalmas, 50 ezres léptékű lakásépítési akció csak borzolta a kedélyeket. Magukról az esedékes és meghirdetett reformokról csak annyiban esik szó, hogy a kormány

mikorra halasztja őket: nyár végére, őszre? Ha valahol valami mozdul, úgy zavart keltő a nyilvánosság megkerülése, mint a belgrádi repülőter invencziós terve az arab Etihad Airways-zel. A kormányalakítás során önmagában is meglepő volt 19 miniszter átvétele a korábbi kabinetből, akikkel a jelek szerint a Vucity szerint is régóta sürgető reformok nem kerülhettek sínre. Az előző kabinet gazdasági minisztere, Szasa Radulovity, aki az új kormányban már nem vállalt (vagy nem kapott) szerepet, nemzetközi megfigyelőkkel egybehangozóan kemény szavakkal ostromozza az új kabinet késlekedését. (Őt annak idején Amerikából hívták haza a pozícióba, mint most azt a Lazar Krsztity pénzügyminisztert is, aki a tárcájáról frissebb sajtóközlések értelmében július folyamán – a reformintézkedések csúszására hivatkozva – már le is mondott. – K. S.)

A széleskörű lehetőségeket rejtő média-privatizálás erős gátja maga a közvélemény-formálás kézben tartását preferáló kormányvezetés, amely abszolút parlamenti többségének tudatában, úgy látszik, nem szívesen tűr kritikát, sőt elvárja a magasztalást. Vucity választási kampányát a magántévék még támogatták, a helyzet azonban változik. A miniszterelnökség igyekszik éket verni a magántulajdonú média egyes csoportjai, szereplői közé, a közmédiát pedig mind erősebb kézzel tartja féken. Erős visszatetszést kelt a német befektetéssel létrejött, egyelőre csak a kábelhálózaton működő, független szellemiségű TV Nova nemzeti frekvenciaigényének lebegtetése. Ilyen és hasonló jelenségek tartják vissza továbbra is a külföldi befektetőket, az üzletláncokat a közeledéstől. (Évek óta függőben van az IKEA, a Lidl stb. szerbiai letelepedése.) Eközben formálódik, mint egy új Szlobodan Milosevity, a tévedhetetlen miniszterelnöki arculat. Ez kiütözött már a kora nyári árvíz idején a tévényilvánosság előtt tartott válságtáb-tanácskozásokon, ahogy Alekszandar Vucity a hatóság embereit, sőt a minisztereit igyekezett leiskolázni. Valószínűleg tisztában van a lehetőségeivel: a szerb lakosságnak közvélemény-kutatások szerint is elege van a „sehova sem vezető” demokráciából, „erős emberre” vár, aki tudja, „miről” van szó, és ingadozás nélkül „cselekszik”. Csakhogy, mint a tudósító hangsúlyozza, az EU-csatlakozási folyamatot is szem előtt tartva egy egész országot kellene rendbe tenni.

Komáromi Sándor

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

A holokauszt tárgyalása a szovjet zsidó kultúrában, a meggyilkolt (zsidó) gyermekeink emlékére

James Loeffler: *In Memory of Our Murdered (Jewish) Children: Hearing the Holocaust in Soviet Jewish Culture*. = *Slavic Review*, 73 vol., 2014. 3 no. 583–609 p.

James Loeffler írása a szovjet zsidóság zeneiségét vizsgálja a holokauszt kontextusában. A zsidók halála a holokauszt során tabu témának számított a hivatalos szovjet kulturális irányzat szerint. Andrej Zsdanov, Sztálin kulturális komisszárja tolmácsolta a világos üzenetet: a zsidóság szenvedései megjelenhetnek, a haláluk azonban nem. Mikhail Gnesin, az 1946-ban Sztálin Díjjal kitüntetett zeneszerző nyíltan kritizálta Zsdanovot, mivel nem használhatta darabjában a *requiem* (gyászmise) kifejezést.

A tanulmány írója amellet érvel, hogy a szovjet-országi holokauszt bizonyos tekintetben különbözik attól a tapasztalattól, ami általában a nyugat- illetve közép-európai ember fejében él a tragédiáról. A Terezin melletti táborokban fogvatartott zsidó zeneszerzők, mint Viktor Ullmann, Pavel Haas vagy Gideon Klein hatalmas figyelmet kaptak, amely mutatja a nyilvánosság érdeklődését az irányban, hogy kulturális relevanciában fontossá váltak a zsidóságot ért szenvedések. Ugyanakkor megfigyelhető az a fajta értelmezési keret, amelyben az 1933 és 1945 közötti zeneszerzők, vagy előadóművészek, akik a holokauszt áldozatai, közvetlenül az általános holokauszt-értelmezés részévé válnak. A Terezini foglyok munkássága egy különleges kreatív szabadságot jelentett, engedélyezve volt számukra, hogy alkossanak.

Az egyik legjelentősebb kérdés, mely a címben is megjelenik, s amely Gnesin kapcsán is előkerül, hogy az elhunyt gyermekek vajon zsidó vagy szovjet áldozatok-e. Ez különösen ellentmondásos, mivel a szovjet kép a fasizmus elleni szent háborúról szól, ugyanakkor a zsidó veszteségek felidézése tiltott volt. A zsidó-szovjet kultúrkör visszaidézése biztosít egy egészen másfajta hangzást az európai történelemnek a holokausztot illetően.

„*Gnesin zsidónak született, de mint zeneszerző, orosz volt*” – nyilatkozta Tikhon Khrennikov orosz zeneszerző, s ez a fajta kettős megközelítés jellemezte a zsidó kérdést a szovjet-zsidó történelem taglalása során. Gnesin zenei tanulmányait a Szentpétervári Konzervatóriumban kezdte, viszonylag kevés zsidó gondolati örökséggel, de mire 1908-ban végzett, közeli kapcsolatba került a születőben lévő orosz zsidó kulturális reneszánsz irányzattal. A Közösség a Zsidó Népzeneért a korai kezdeményezések közé tartozik, s ugyanebben az évben kötelezték el magukat zsidó zeneszerzők és népzeneészek egy modern zsidó zeneművészeti iskola alapítására.

Egy sor nagyhatású mű köthető Gnesin nevéhez, melyeken keresztül igyekezett ábrázolni a zsidó liturgiát és a jiddish népi tradíciókat. Ezek között van a *Variációk a Zsidó népi témára* című, 1917-ben írt vonósnégyese. Dolgozott számos produkción a Moszkvai Művész Színházban. A legfontosabb az a fajta egyensúly megteremtése volt számára, melyben összhangba kerülhetett önmeghatározásában mind a zsidó, mind pedig az orosz kulturális identitás. Ahogy számos orosz zsidó társa, ő is kettős örökségűnek identifikaálta magát: „a zsidó néphez tartozom születésemnél fogva, és a nagyobb orosz zenei kultúrához művészetemnél fogva” – vélekedett Gnesin. A legnagyobb kihívást azonban a zsidó-szovjet kulturális jövőképet illetően az egyre visszatérő és teret hódító antiszemitizmus jelentette számára, s valójában ez készítette őt első útjára Palesztinába 1923-ban.

Moszkvába visszatérve Gnesin örömmel vetette bele magát az ígéretesnek tűnő 20-as évek szovjet-zsidó kultúrájába. A Habima héber nyelvű színház, Közösség a Zsidó Népzeneért szolgáltatta az intézményi háttérrel. Azonban a 30-as évektől kezdve egyre erősödtek magánéleti problémái. 1934-ben elhunyt első felesége, Nadezhda, majd a 30-as

évek végén személyes érintettségbe került a terrorral. Testvérét, Gregoriit letartóztatták 1937-ben antibolsevista politikai bűnökért, majd kivégezték. 1939-ben két régi barátját, Meyerholdot, és Kiselgofot szintén letartóztatták és kivégezték.

A megpróbáltatások ellenére megmaradt annál az elképzelésénél, hogy továbbra is hitt a szovjet modernizáció elképzelésében. 1941 szeptemberében azonban közbe szóltak az események, a németek már Leningrádnál jártak, ezért Gnesint és családját evakuálták egy Volga melletti városba, Ioshkar-Olaba. Ezekben az időkben tervelte ki Gnesin, hogy csatlakozik a Thaskentbe evakuált Leningrád Konzervatóriumhoz, ezért odaküldte fiát, Fabit, aki azonban fizikailag már legyengült előző betegségei miatt, s a helyi kórházban meghalt, mire apja utána tudott menni. Gnesin elhatározta, fájdalmát becsatornázza műveibe beleértve fantázia szonátáját, és a zongoratrióját. Művét 1943-ban fejezte be „*Elpusztult gyermekeink emlékére*” címmel.

Gnesin, és a hozzá hasonló szovjet-zsidó művészek küzdöttek ketős identitással, mivel művészetükhöz mindkét kultúrkörből merítettek ihletet annak ellenére, hogy a zsidóellenes hangok, a politikai tisztogatások fokozatosan erősödtek. A szovjet irányítás tiltotta a holokausztban elhunyt áldozatokra való utalást, valamint nem volt hajlandó elismerni hivatalosan a zsidóellenes hangokat.

Palóc André

Az erdélyi Martin Schmeizel 18. századi könyvgyűjteménye – időben az első történeti szakkönyvtár a Kárpát-medence vonzáskörében?

Verók, Attila: Die erste historische Fachbibliothek im Donau-Karpatenraum? Martin Schmeizel und seine Büchersammlung. = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. 35. Jg. 2012. 2. No. 134–149. p.

A hazai korai tudományosság és könyvkultúra kiváló kutatója Martin Schmeizel (1679–1747) Brassóból elszármazott történész, poli-

hisztor németországi pályáját (tanulmányok: Jéna, Wittenberg, Greifswald; oktatói munka: Jéna, Halle) nyomon követve vázolja a korában nemzetközileg ismert jeles tudós könyvgyűjteményének körvonalait, ahogy az anyagot a fellelt, egymást átfedő, egyszersmind kiegészítő egykorú könyvjegyzékek alapján felmérhette. Verók a téma egyes részleteiről több más publikációban is számot adott, és egy lábjegyzetének elmondása szerint foglalkozik egy Schmeizel-monográfia megírásával. Schmeizel gyűjteményét illetően méreteiben és tartalmában, hasonló hazai magánkönyvtárakkal (Köleséri Sámuel, Bél Mátyás, Deccard János Kristóf stb.) egybevetve, kiemelkedő gyűjteményről van szó, melyet gyűjtője kutatási témáinak és oktatói tevékenységének megalapozására tudatos kiválasztás alapján formált. Mintegy 1670 kötetet számlálhatott, melyek a gyűjtőköteteket tekintve tartalmaztak akár több, mint négyezer művet. A jobbára korabeli kiadású művek zömmel német és latin, kisebb részben olasz és spanyol nyelvűek, jól és kevésbé jól ismert európai nyomdák terméséből, de leginkább utolsó és leghosszabb idejű működése színhelyeként Halle vonzásköréből. Tematikailag a történetírás uralkodó, de nem hiányoznak a teológiai munkák sem, és a belletrisztika is előfordul. Mintegy száz idegen magángyűjteményi könyvjegyzék jelenléte kellő nyomatékkel jelzi a gyűjtő szisztematikus igényét, melynek nyomán egy-egy szakágazat, de mindenekelőtt a história témakörén belül az alapvető s esetleg már nehezen is hozzáférhető munkák kerülnek a kollekcióba.

Schmeizel folyamatosan gyarapodó könyvtárának jelentős hányadát adta (535 cím) az a hungarika-anyag, mely Czvittinger Dávid munkájához hasonló „*historia litteraria*” előkészítését szolgálta, s a maga nemében az első hungarika-gyűjtemény a világon. A tematika Bethlen Gábor tevékenysége, a török harcok, a protestánsüldözés, valamint a kuruc-felkelés köré összpontosul. Hangsúlyozandó: magyar nyelvű nyomtatványok még e hungarikák sorában sem szerepelnek. (A gyűjtő birtokából egyetlen magyar nyelvű kiadványról tud a kutatás, ez Káldy György Bécsben nyomtatott katolikus Bibliája, melyet Schmeizel 1722-ben odaajándékozott a jénai egyetem könyvtárának, ahol az a mai napig meg is található.) Hungarikáinak nyomtatott jegyzékét (*Catalogus scriptorum...*) egyébként még maga Schmeizel közreadta Halléban 1744-

ben (*Bibliotheca Schmeizeliana...*). Halála után fiatal honfitársa, M. G. Agnethler a hagyaték gondozójaként elkészítette a teljes anyag katalógusát is. Maguknak a köteteknek a sorsáról világosan körvonalazható ismeretek egyelőre nincsenek. Kerültek Magyarországra, Erdélybe is belőlük. A kutatás ez irányban is folytatódik Martin Schmeizel munkásságáról halála 250. évfordulóján erdélyi szász vonzaskörben sokoldalúan megemlékeztek. Hazai ismertsége ezzel szemben hagy némi kívánnivalót maga után.

Komáromi Sándor

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Nemzeti emlékezés – sajátosságok centrumban és periférián (Poroszország: Berlin, Königsberg, Memel/Klaipėda, 1871–1918)

Safronovas, Vasilijus: Funktionale Ähnlichkeiten und Unterschiede der Erinnerungskulturen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert in Städten an der Peripherie und im Zentrum. = Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 63. Jg. 2014, 2. no. 214–248. p.

A balti régió viszonyait és történeti örökségét kutató fiatal litván történész a volt kelet-porosz régióval teljes Poroszország hagyománykultuszát vizsgálja Berlinton Königsbergen át a világháborút követően Litvániának átengedett Memel-vidékig, a térség történetének zárószakában (1871–1918). E szakaszban a német nemzeti egységet kiharcoló porosz állam az egyesült birodalmi Németország erőközpontjaként is annak része, maga Berlin is immár az új Német Birodalom székhelye volt. A 18–19. századi, nagy hatalmi állású Porosz Királyságról beszélünk, amely a Német Lovagrend középkori örökségét folytató balti Porosz Hercegség és a Brandenburgi Választófejedelemség egyesítésével 1701-ben jött létre, és uralkodó dinasztiája (Hohenzollernek) a német egység megszületése pillanatában felvette a császári címet. A tárgyalt időszak során a porosz előzmény részint átsugározza önnön szűkebb történeti örökségét az egyesült Németország egészére, részint adaptálja a többi országrészét. (A tanulmány ezt nem fejti ki; ez a folyamat egy más irányú elemzés tárgya). Az össznémet egybeolvadás legkézzelfoghatóbb jele talán a Schiller-kultusz átvétele Königsberggel bezárólag, ahol a

„weimari klasszikus” 1905-ben kap szobrot. A területi örökségen belül „vezér-elbeszélés” (master narrative) gyanánt mégis a porosz hagyomány kerül a történeti emlékezet súlypontjába, ennek egyesült-német folytatódásával egyetemben.

Városi szintéren vagyunk, ahol az emlékművekben megtestesülő modern kori emlékezet koncentráltan lecsapódik a politikai és közéleti intézmények és nem utolsósorban a városi csoportok gondoskodásából. (A kérdéskör aktuális szakirodalmából idézzük Moritz Csáky munkáját: *Das Gedächtnis der Städte*, 2010.) Nagyobb kiterjedésű szuverenitásokban, mint amilyen Poroszország volt már önmagában, az örökség térpontok szerinti terítettsége és megoszlása a városhálózat centrum, periféria szerinti és egyúttal tartományi szintű hierarchiáján belül aligha elhanyagolható tényező. E hálózatban a hagyománytudat tartalma nem feltétlenül vagy nem csak a centrumokból sugárzik át más térpontokra, hanem adott esetben ezeknek is megvan a maguk helyi, regionális hagyománya. Ilyen „hálóra” talál az itt ismertetett tanulmány a Nyugat-Poroszországban fekvő Berlin mint porosz (egyszersmind birodalmi német) főváros, illetve Königsberg mint kelet-poroszországi székhely (Kalinyingrád néven 1945-től: Szovjetunió) és Memel (litván nevén Klaipėda), a kelet-porosz régió északi csücskében elhelyezkedő Memel-vidék kisváros méretű centruma – Königsberghez viszonyítva alcentrum, Berlinből nézve jó ezer kilométernyire fekvő periféria.

*

Az eltérő hierarchiaszinteket képviselő három város emlékmű-történetének párhuzamos, azaz összehasonlító elemzésében helyet kap az emlékezet politizáltságának, illetve autonóm társadalmi függetlenségének kérdése is. A politizált változatnak nyilvánvalóan a „porosz” vezér-elbeszélés felel meg a balti gyökerek „Borussia”-szimbolikájától a porosz háborús győzelmek vagy vereségek, politikai sikerek felelevenítésén át a dinasztikus reprezentációig (küldetés, hatalmi szerepkör, nemzeti helytállás, népgyámolítás). Berlinben a már meglevők (Nagy Frigyes, 1740–1786) mellé 1871–1912 között emlékművet (szobrot vagy emléktemplomot, esetleg ezt is és azt is) kap többek között III. Frigyes Vilmos (király, 1797–1840, a Napóleonnal szemben elszenvedett megalázó

vereségek, majd a felszabadító háború és a nagy reformok időszakával), IV. Frigyes Vilmos (király, 1840–1858), I. Vilmos (király, 1858–1888, császár 1871-től), a tragikus sorsú III. Frigyes császár (1888, rövid uralkodása előtt kiváló hadvezér, műveltségigényével kitért trónörökös), majd, mintegy mulasztást pótolva, I. Frigyes Vilmos király is (1713–1740), továbbá K. A. Hardenberg herceg, diplomata és külügyminiszter (napóleoni idők), Bismarck birodalmi kancellár és mások; a város reprezentatív pontjain felállításra kerül a porosz dicsőség Diadaloszlopa, a Diadal Fasor összességében a Hohenzollernek szoborsorával. Königsberg I. Vilmos császárnak, a napóleoni háborúk végi haditetteivel éppen a közvetlen a térséghez kötődő Yorck von Wartenburg tábornagnak, Bismarck kancellárnak emel szobrot, III. Frigyesnek emléktemplomot szentel, és különös sietséggel – Berlint megelőzve – emlékművet a nép körében annyira kedvelt Lujza királynénak, III. Frigyes Vilmos hitvesének is (1874; Berlin: 1880), sőt, a királyné később emléktemplomot is kap. Az eszközeiben szerényebb Memel városa I. Vilmos-emlékműve mellett főképp emlékoszlopot szentel, emlékfát ültet a dinasztia egyik-másik tagja emlékezetére. Lujza királyné, aki a királlyal 1807-ben Napóleon elől idáig menekült, emléktáblát, majd emléktölgyet is kap. Reprezentatív Borussia-emlékművet (1907, „nemzeti emlékmű” igényével) egyedül Memel állít az egész korszakban. A politikumot, illetve az emlékezés felülről elrendelt/elvárt, kvázi társadalmilag „kötelező” érvényét kifejezi a hivatali nagyságok, sőt, akár az uralkodó megjelenése az avatások alkalmával. A „bevett” kultusz része az emlékművekkel és emlékhelyekkel megtisztelt jeles nagyságok éves születésnapj vagy kerek évfordulós (esetleg szintúgy az uralkodó személyes jelenlétével is megtisztelt) ünnepélyeinek ritualizáltsága.

A köztudat patriotizmusából vagy az uralkodó és az uralkodóház iránti őszinte alattvalói elkötelezettségből fakadó társadalmi öntevékenység aktivitása (helyi közületek, egyletek, szakmai, üzleti körök, magánszemélyek) sem marad el, főképp vidéki dimenzióban, ahová Memel is köthető. Ilyen, „alulról jövő” kezdeményezés folyamánya az 1905-ös königsbergi Schiller-emlékmű a költő halálának kétszáz éves évfordulójára, vagy Memel Simon Dach-emlékműve a „Tharai Annácska” című örökbecsű költemény helyi születésű, felnőve Königs-

bergben működő költője tiszteletére (1909, halála 250. évfordulóján). Ez a „différence” érvényesül különösen a háborús áldozatok, az elesett katonák tiszteletére emelt helyi emlékművekkel és emlékhelyekkel kapcsolatban (főként a német eggyé válást előkészítő porosz-francia háború hagyománykörében), melyek egy-egy központi háborús emlékműtől eltekintve (mint 1876-ból Berlin-Friedrichshain monumentális építménye), aktív csapategységek, veterán-egyletek, közületek, egyházközségek elhatározásából születnek, és a helyi közösség belülről fakadó, az évfordulókhoz vagy a halottak napjához kapcsolódó emlékezetét hordozzák. A porosz és össznémet emlékezési hagyomány éppen a háborús emlékezet tengelyén forr egybe legkésőbb az I. világháború elesett millióiért érzett nemzeti gyásszal. Ezt látjuk az itt vizsgált régiókkal összefüggésben is, ha a vizsgálódás időhatárát 1918 után akár csak néhány évvel kitoljuk. Az orosz front közvetlen közelben lezajlott harci eseményeinek vonzásában már 1919-ben megnyitották Memel katonai temetőjét. Helyi és országos német közadakozásból készült az első döntő, 1914-es német-orosz katonai összecsapás emlékére Königsberg közelében a „tannenbergi csata” reprezentatív, össznemzeti kisugárzású emlékműve (1924/27), közel ahhoz a ponthoz, ahol 1410-ben a Német Lovagrend is a maga tannenbergi csatáját vívta, melynek során történetesen elvérzett, de ezzel nyitott utat a szekularizált Porosz Hercegség számára.

Az 1900-as évek elejétől látványosan megerősödő szociáldemokrácia poroszellenességével létrejött a császári hatalom, az újraeledő militarizmus és a feudális örökség politikai ellenzéke, amely szembeszegült a „reakciós” hivatalosság emlékezetpolitikájával is. A königsbergi sajtóban, sajtópert is felvállalva, annak idején például hevesen támadták a Borussia-emlékművet. A politikai baloldal eleve a maga „nemzetközi” munkásörökségével próbált betörni a közéletbe (május 1. stb.) Esetenként, művelődési szemhatáron, ugyanakkor együttműködésre is sor került konzervatívokkal. A „porosz” emlékezet balti regionális vonatkozásai körében egyúttal a kisebbségi porosz-litván népesség fokozatos öntudatra ébredése eredményezett kihívásokat – főképp Memelben – az emlékezet porosz-német vezérszólama ellen (mint a „Sandora-egylet” litván néprajzi múzeum alapítását övező ellentétek esetében), de a közeledés jelei is tapasztalhatók voltak. A Kelet-Poroszországról 1920-ban

leválasztott, Antant-felügyelet alá helyezett, majd (bizonyos autonóm jogokkal) 1923-ban Litvánia által bekebelezett Memel-vidék bizonytalan helyi viszonyai között szükségképp újra kellett rendezni az etnikai kapcsolatokat. A változás elsődleges forogatópontját ismét a közös háborús veszteségek emlékezete jelentette.

A tanulmány német szövege fordítás litvánból. A szerző kapcsolódó kötetműve német kiadásban: *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/Klaipėdia im 20. Jahrhundert* (előkészületben; litvánul: 2011).

Komáromi Sándor

Fehér folt az emlékezésben: Ukrajna és a holokauszt

Grzegorz Rossolinski-Liebe: Erinnerungslücke Holocaust. Die ukrainische Diaspora und der Genozid an den Juden. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 62. Vol. 2014. 3. No. 397–430. p.

Ukrajna mai területén (a korábban Lengyelországhoz tartozó, a Molotov-Ribbentrop paktum alapján szovjet megszállás alá került Kelet-Galíciával együtt) a Szovjetunió elleni német támadást megelőzően mintegy 2,7 millió zsidó állampolgár volt honos. Ebből a német megszállás időszakában – 1941 nyara és 1944 ősze között – jó másfél millióan váltak a népiirtás áldozatává. Körülbelül 900 ezren tartottak a visszavonuló szovjetekkel, elrejtözve mintegy százezren élhették túl a veszélyeket. Az ukrajnai holokauszt esetében kiemelendő: a népiirtás zömmel helyi cselekmények keretében zajlott, maga a gettósítás sem vált teljeskörűvé, megsemmisítő tábor gyanánt pedig egyedül a Lublin közeli Belzec szolgált, ahová Galíciából deportáltak 200 ezer zsidót. A fő elkövetők a német fegyveres egységek mellett, illetve ezekkel együttműködve azok az ukrán nacionalista erők voltak, melyek a szovjet impérium elleni küzdelem jegyében a német megszállókkal kollaboráltak, és a zsidók mellett a lengyel etnikum is a célkeresztjükbe került. „Öntevékeny” csoportok emellett mind falun, mind pedig nagyobb városokban kikerültek a civil lakosság sorai-

ból is. Az ukrán nacionalisták tulajdonképp „két frontos” harcot vívtak Lengyelország és Oroszország ellen; a zsidóság alapvetően az orosz bolsevizálás vélt szálláscsinálójaként került a látóterükbe. A „nemzeti” mozgalom élén az 1929-ben Bécsben létrejött Ukrán Nemzeti Szervezet (UNSZ) és az újonnan felállított Ukrán Felkelő Hadsereg (UFH) haladt Sztepan Bandera vezetése alatt. (Bandera korábban a Pieracki lengyel belügyminiszter elleni 1934-es merénylet kapcsán vált ismertté, hívei a börtönből 1939-ben szöktették meg.) Az UNSZ politikai tevékenységéhez kötődik az 1941. június 30-i Lvovi (lembergi) ukrán függetlenségi nyilatkozat, ami egy héttel a német bevonulást követően a szlovák vagy a horvát bábállam mintájára Ukrajna saját államiságát kívánta kezdeményezni, csak épp diplomáciai előkészítés és egyeztetés nélkül. A vezető embereket maguk a németek internálták, Berlinben házi őrizetben tartották őket, néhányuk koncentrációs táborban kötött ki.

1. Az események főbb csomópontjai

A holokauszt eseményei főképp Nyugat-Ukrajnát érintették Kelet-Galíciával és Volhíniával, ahol a zsidóság többsége élt. Itt mintegy az összlakosság 10%-át adták. Időbelileg az események négy szakaszra bonthatók: 1. Közvetlenül a német behatolást követően, 1941. június vége felé súlyos pogromokra került sor az UNSZ milicistáinak, utóbb pedig német fegyveres csoportok közreműködésével, a helyi lakosság részvétele mellett. A mintegy 150 rendbeli cselekmény áldozatainak száma tisztázatlan, de tízezrekre tehető. Magára Lvovra vonatkozólag négyezernyi a becslés. 2. A pogromok szinte észrevétlenül fejlődtek át a menekülők nyomába eredő gyilkos hajszába, melynek „hozamaként” 1941 végéig mintegy 70 ezer áldozat sejthető, és biztonsággal a frontvonalak mögötti „tisztogatásokra” szakosodott SS-bevetési csoportok (ez esetben az „Einsatzkommando C”) számlájára írandók, de a hivatalos rendőri erővé fejlesztett UNSZ-milícia hathatós támogatásával. (Ide illeszkedik a körösmezei magyar deportáltak sorsa is, noha a tanulmány nem említi. – K.S.) 3. A harmadik szakaszt a gettók, munkatáborok körzetében, valamint az ukrán erdőkben végrehajtott tömeges kivégzések jellemezték. Ezek nyomán, a belzeci deportálásokkal egyetemben, Volhíniában 1942 végére, Galíciában pedig

1943 közepére a zsidókérdés „megoldását” befejezettek tekintették. 4. Ezt követően még így is tízezer számra maradtak azonban szökevények, akiknek felhajtása és likvidálása főképp az addigra megszerveződött Felkelő Hadsereg maradt, amely felvett soraiba mintegy 5 ezer, immár kellő tapasztalatokkal bíró UNSZ milicistát is. Ebben, az immár negyedik szakaszban került sor a lengyel lakosságot is átfogóan érintő etnikai tisztogatásokra, melynek legalább 70 ezer civil esett áldozatul.

A szovjet ellentámadás 1944 során elérte az ukrán területeket. Mintegy 120 ezernyi kompromittált ukrán rendőr, katona (a Felkelő Hadsereg mellett a „Galícia” elnevezésű ukrán SS-hadosztály 14 ezer tagja), tisztviselő csatlakozott a német visszavonulás menetéhez. Közéjük tartoztak a propagandatevékenységben érintett értelmiségiek, újságírók, az 1939-ben létrejött Ukrán Nemzeti Bizottság emberei stb. Jelentékeny fegyveres csoportok maradtak azonban ukrán területen is, melyek az 50-es évek elején bekövetkezett felmorzsolásukig földalatti ellenálló tevékenységet folytattak a szovjet belügyi erők ellen. Az emigránsok kezdetben a felszabadított német területeken felállított menekülttáborokban kerültek elhelyezésre. Az UNSZ itt hamar újrendezte a sorait, együttműködésre lépett az amerikai titkosszolgálattal, kiszűrte és likvidálta a kommunistagyanús elemeket. A táborlakók a hadifoglyokkal együtt, akik elkerülték a Szovjetunióknak történő kiadatást, hamarosan szétrajzottak a 19. század végétől kialakult migrációs kolóniák irányában az amerikai kontinensről Ausztráliáig. Jelentős központjaik jöttek létre ugyanakkor Münchenben vagy Londonban is – anyanyelvű sajtóval, könyvkiadással, egyesületi élettel, ifjúsági nevelőtáborokkal stb. Megszerveződött a közös kapcsolattartás a távolabbi centrumokkal, és hamarosan minden készen állt a háborús emlékezet kibontakoztatására.

2. Ukrán világháborús emlékezés – a népiertásban való részvétel elhagytásával

Az emigrációs emlékezést a valós történetet elfedő nacionalista nézőpont irányította. Az apologetikai konstrukció, amely tagadni igyekezett ukrán részről bárminemű együttműködést a németekkel, mindenfajta részvételt a népiertásban, más etnikumokat kriminalizálva (lásd például

a zsidó pogromokat lengyelek kezdeményezték, a lengyel Honi Hadserreg pedig öldöste az ukránokat stb.) az ukrán etnikumot tüntette fel az áldozat szerepében a németek irányából is, egyszersmind dicsőítette az ukrán „ellenállás” harci önfeláldozását és emberségét (a zsidókat egyenesen ők védelmezték!?), még hazai földön kicsírázott az 1943 végétől felmérhetővé vált végkifejletek távlatában. Hamis dokumentumok előállítását, valós dokumentumok megsemmisítését illetően is hathatós gondoskodás történt. A korai emigráns sajtó megtelt a kreált dokumentumokkal, megfelelő kommentárok kíséretében. Az első összefoglalást Mükola Lebed volt biztonsági főnök Rómában 1946-ban megjelent, 1987-ben újra kiadott könyve nyújtja, elhallgatva egyebek között a maga egykorú illetékességi köréből fakadó utasítást, mely szerint szökésük hírét keltve észrevétlenül likvidálendő bármely, szakmával nem rendelkező zsidó személy. Két ukrán KZ-túlélő a tábori viszonyokat ecsetelve (*Chomu svit movchyt*, Párizs, 1946) zsidóról csak kápó-szerepben tud, szerintük a foglyok zömmel ukránok voltak, mindazáltal tele „árulóval”, ráadásul a lengyel vagy orosz fogolytársak állandó fenyegetésének kitéve. Egy további korai beszámoló („Marko Vira” alias Volodümür Makar tollából, Buenos Aires, 1946) minden egyebet elhallgatva, ellenkező állításokat meghazudtolva, szintén a német terror alatt szenvedő ukránság áldozat szerepét domborítja ki (kényszermunka, likvidálások, sőt „pogrom”), egyben felfedezi a két világháború közötti szovjet népi-irtó politika, benne a kollektivizálással mesterségesen előidézett éhínség állítólag 20 milliónyi áldozatát. A korábbi múltba történő további visszapillantás okán érdemes idézni a szülőföldön maradt és 1945 végén elesett partizán, P. Novüna 1948-ban Párizsban közreadott naplóját, melyben egyebek mellett az 1941/44, illetve az 1917/20 közötti időszak harcai között von párhuzamot az „ orosz-bolsevista imperializmus” elleni ukrán nemzeti küzdelem szempontjából.

Az 1950/60-as években megjelenő hasonló publikációk sora ismételteti a fentieket, mindennemű utalás nélkül a holokausztra. A hidegháborús viszonyok között mind nagyobb hangsúlyt kapott Ukrajna „magára maradása”, szorgalmazva a visszatért szovjet elnyomás elleni küzdelem nemzetközi támogatását. E támogatást illetően a javaslatok elmentek egészen az atomcsapás ötletéig. Egyidejűleg – Roman Suke-

vics partizán-főparancsnok, majd Sz. Bandera tábornok halála (1950, ill. 1959) nyomán – lábra kapott a hozsannázó stílusú hőskultusz. Banderát, akiről fentebb is szó esett, a KGB ügynökei ölték meg Münchenben. Sukevics Bandera társa volt az 1934-es merényletben, a német megszállás alatt az ukrán SS-hadosztály „Csalogány” elnevezésű zászlóaljának parancsnoka, majd a visszatérő szovjet hatalommal szembenálló partizánmozgalom vezéralakja lett, mielőtt a belügyi egységekkel való összecsapás során életét veszítette. Mindkettejük tiszteletére emigrációs emlékhelyeket létesítettek, évfordulókhöz kapcsolódó kultuszt rendszeresítettek, hagiográfiai kiadványok születtek, a mai Ukrajna pedig „nemzeti hőseivé” fogadta őket. A rendszerváltás utáni Ukrajna általában is adaptálta az emberarcú és hősi nemzeti ellenállás mítoszát.

Jaroslav Sztetszko, 1941. június 30.-i lemergi hőse, aki Bandera képviselőjében az ukrán függetlenséget proklamálta, s az emigrációban már életében osztozott a hős társainak dicsőségében, egyszersmind alapítója és haláláig (1986) vezetője lett a Nemzetek Antibolsevista Tömörülésének (Anti-Bolshevik Bloc of Nations). 1967-ben jelentkezett emlékiratával, melyben az emlékezetes időszak felelevenítése során megtöri ugyan a hallgatást például a népi-irtás folyamatát bevezető – beállítása szerint elhanyagolható jelentőségű – pogromokat illetően, ukrán vonatkozásban ennek felelősségét is „bűnöző elemekre” hárítva, akik az ukrán nemzetet nem reprezentálták. Ezzel szemben nagy nyomatékkal idézi fel az NKVD börtöneiben szenvedő ukránok és lengyelek ezreinek – a német betörést követő, történetileg valós – gyors likvidálását.

*

A háborús emlékezés új szakasza indult, egyszersmind nagyobb sebességre is kapcsolt Marwin J. Chomsky 1978-as, világszerte vetített négy

részes televíziós holokauszt-filmje (*Holocaust*) nyomán, annak okán, hogy történetesen Ukrajnában játszódik a harmadik rész cselekménye, amely az ukrán emlékezés módszeres hallgatásába élesen belevág. A sértett fogadtatás egyfelől a „zsidó összeesküvés” részeként, vagy mint „KGB-megrendelést” igyekezett bagatellizálni a filmalkotást, másfelől ihletet nyert általa az „ukrán holokauszt”-fogalom („holodomor”) kiformalására, melynek eseményi hátterét az 1932/33. évi ukrajnai éhínség tragédiája adta, és a zsidó holokauszttal „felérő” vagy esetleg azt meghaladó nagyságrendet számíthatott fel. Majd előkerültek az 1922/23. és 1946/47. évi párhuzamok is. Az érzelmek hullámozása során néhány évre rá a kanadai Edmontonban felállításra került a Holodomor áldozatainak emlékműve. A nacionalista migráció egyidejűleg megindította a diplomáciai ellenkampányt amerikai zsidó körök, valamint Izrael állam irányában. Ennek során Petro Marcsuk, volt UNSZ-főpropagandista, aki az 1941-es függetlenségi proklamáció kapcsán német őrizetbe, majd Auschwitzba került, ezt az élettörténeti hátterét is kihasználva, meg sem állt a Yad Vashemig. Az emlékezethez kapcsolódó ukrán-zsidó vita mindenestre kimozdult a holtpontjából, s szinte napjainkig hatóan tovább szélesítette a Demjanjuk-per hullámozása.

*

Az ukrajnai világháborús népiirtás tényvalósága iránti érdeklődés a 2000-es évektől kezdődően jelentkezik a kutatásban, és angolszász oldalon indult meg. Átfogó áttekintésre vállalkozó, a témában más publikációkkal korábbról már ismert szerzőnk lengyel születésű német történész.

Komáromi Sándor

Moldvai csángók és kárpáti ruszinok (1867–1947) A közösségi identitás fejlődésének kérdései Közép-Kelet-Európában

*Barszczewska, Agnieszka: *Moldawscy Csángó a Rusini Karpaccy (1867–1947). Problemy rozwoju tożsamości zbiorowej w Europie środkowo-wschodniej w XIX i XX wieku, Warszawa: TRIO, 2011., str. 358.**

A könyv alapjául a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 2008-ban megvédett doktori disszertáció szolgált. A vizsgált időszak a nemzeti mozgalmak, majd a nemzetállamok születésének kora térségünkben, a szerzőt ennek kapcsán az a kérdés foglalkoztatja, hogy egyes etnikai csoportoknak, amelyek önálló nemzetnek tekintik magukat, miért nem sikerült az államalapítás, illetve más csoportok, kulturális közösségek miért nem törekedtek arra, hogy politikai közösségé váljanak. A kötet két etnikai csoport identitás keresését követi nyomon majdnem egy évszázadon át, a kárpátaljai ruszinokét és a moldvai csángóké. A szerző úgy véli, hogy a XIX. század utolsó harmadában hasonló volt az a gazdaság-földrajzi környezet, történelmi helyzet, kulturális beágyazottság, társadalmi motiváltság, amiben a két etnikai csoport élt, azaz hasonló kiinduló pontról indulhattak a nemzetté válás, az államiság megteremtése felé, hogy majd a XX. század közepére a ruszinokból öntudatos, folytonosan az elismertségért harcoló kisebbség, a csángókból sorsába belenyugvó, fokozatosan asszimilálódó közösség legyen. A szerző szerint ebben vizsgálható az az átmenet, amely a kulturális identitástól az etnikai azonosságtudaton át a nemzetté váláshoz vezet.

Barszczewska feleletet, választ keres arra a kérdésre, hogy a nemzetté válás előtti időszakban milyen tényezők óvták meg az erőteljes akkulturációs befolyás alatt álló adott etnikai csoportot, kulturális közösséget a többségi nemzethez történő asszimilációtól. A szerző meghatározza az önazonosság formáit a kiegyezés, illetve a Román Királyság megalakulása idején a ruszinok és a csángók társadalmában és feltárja azokat az okokat, amelyek miatt a hasonló kiindulás ellenére eltérően alakult a nemzettudat e két etnikai csoportban. A vonatkozó, főleg

német és angolszász elméleti irodalom alapos ismertetése és elemzése eredményeként Miroslav Hroch² tézisét fogadja el és az ő kutatási módszerét választja analízise alapjául. A dolgozat a hasonlóságok és különbségek mentén vizsgálja a természeti viszonyok, társadalmi struktúra, vallás, nyelv, népességi mutatók szerepét. Ezek közül két objektív, kvantitatív eszközökkel vizsgálható struktúrát elemez igen alaposan: a nyelvhasználatot és a felekezeti hovatartozást. Ebben segíti a rendelkezésre álló gazdag forrásanyag. A kötet a csángók esetében a nagyobb teret a vallás, ezen belül is az egyház szerepének szenteli az anyanyelv megőrzése/elvesztése folyamatában. A ruszinok esetében a rendelkezésre álló népességi összeírásokra támaszkodik. A nyelvhasználat másik meghatározó tényezőjének, az iskolarendszer kiépülésének lépéseit a többségi társadalom, az állam nyelvi asszimilációs törekvéseinek terepeként vizsgálja, és igen alaposan dolgozza fel a rendelkezésre álló adatokat. Ugyanakkor néhány elnagyolt, általánosító mondat jut csak a társadalmi tagozódás, a modernizáció kérdéskörére, holott időben előre haladva a két etnikai csoportban a foglalkozási mobilitás, a közösségből kinőtt értelmiség szerepvállalása és ennek következtében az érdekvédelmi képesség meghatározóan eltérően alakult.

A szerző szerint a vizsgált időszak kezdetén mindkét népcsoport a nemzetté válást megelőző történelmi fázisban volt.³ A nyelv és a vallás, a történelmi tudat hagyománya, a sorsközösség tartotta össze a lokális etnikai/kulturális közösségeket, és ez különböztette meg a körülöttük élő többségi nemzetektől/etnikai csoportoktól őket. A csoportok belső jellemzői és a külső tényezők hatására azonban elágazott további útjuk. A kis létszámú moldvai csángókat az állami stabilitást megteremteti

² Miroslav Hroch fontosnak tartja az etnikai csoport nemzetté válása folyamatának vizsgálatakor a következő meghatározó tényezők elemzését: a nemzet kapcsolata a múlttal, etnikai tényező, a modernizáció összetevői (iparosítás, közlekedés, iskolarendszer), társadalmi és politikai érdekek ütközése, kulturális és pszichológiai függőségek. Hroch, Miroslav *Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischem Vergleich*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 2004.

³ A mai értelemben használt nemzet definíció alapján. Gellner, Ernest *Nazioni e nazionalismo*, Editori Riuniti, Roma 1992; Smith, Anthony D., *The AntiQuity of Nations*, Polity Press, Cambridge 2004.

kívánó román politika kemény eszközökkel toltta a nyelvi asszimiláció irányába, aminek nem állt ellen a Szentszék, a magyar kísérleteket pedig az állam életébe történő ingerenciának minősítette; a missziós olasz, lengyel papság, utóbb az elrománosodott csángó klérus segítette ezt a folyamatot az egyházi nyelv, felekezeti oktatás terén; a román jogrend, a kötelező közoktatás pedig a kezdetektől román nyelvű volt. Mégis önálló etnikum maradt a XX. század közepére a csángóság felekezeti különállása miatt, hiszen a köztudatban a katolikus egyet jelentett a magyarral mind a csángók, mind a románok tudatában. A társadalmilag kevésbé tagolt, saját értelmiséget alig felmutató csángóság néhány, a Szentszéknek küldött petíciótól eltekintve politikailag passzív volt a területi szuverenitás megszerzése irányában. A csoporthoz tartozás ugyanakkor az egyén részéről tudatos vállalás volt a pravoszláv románoktól eltérő vallásuk megtartásával.

Másképp alakult a kárpátaljai ruszinok önazonosságának története. A keleti-szláv ruszinokat több belső és külső tényező segítette politikai identitásuk formálásában. A csángókkal ellentétben nem a vallás, hanem a nyelv állt a középpontban. Nemcsak egy politikai nemzet erőszakos asszimilációs törekvése sújtotta őket, hanem az orosz, ukrán, pánszláv, magyar befolyás alakította identitástudatukat. Nemcsak elszenvedték a külső befolyást, de nagyobb mértékben volt választási lehetőségük, mint a csángóknak. Meghatározó szerepe volt az észak-amerikai ruszin emigrációnak abban, hogy a ruszinok a két világháború közötti csehszlovák időszakban eljutottak a területi autonómia követeléséhez, majd 1939-ben az önálló állam deklarálásához. Ellentétben a csángókkal a ruszinok lakóterületükön, Kárpátalján számbeli többségben voltak, nem integrálódtak nyelvileg sem, pedig a magyar asszimilációs törekvések itt is jelentkeztek szintén elsősorban az iskolarendszer terén. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a ruszinok a XX. század közepére nemzetté váltak.

A szerző nem tér ki arra, hogy a kárpátaljai ruszinok a monarchián belül nagyobb mozgási szabadsággal rendelkeztek, mint a csángók a Román Királyságban, és ezt ki is használták például a vándorkereskedelemben, szezonális munkák vállalásában. A velük szomszédos, galíciai ruszinokat, különösen a huculokat a századfordulón „fedezték fel”, igen népszerű lett a hucul népművészet. A helyben lakó ruszin értelmi-

ség befolyásoló szerepe nem volt meghatározó az átmenet során, de több külső tényező alakította gondolkodásukat, mint a csángókét. A kárpáti ruszinokhoz eljutottak és hatottak rájuk azok a viselkedésminták, amelyeket a nemzetállam visszaállítására (lengyelek), illetve nemzetállami aspirációkra (ukránok, szlovákok) törekvő népek követtek. A csángók a nemzetállam megerősítésére nemcsak társadalmi, kulturális befolyással, hanem kemény hatalmi eszközökkel élő román, pravoszláv népesség között éltek. A szerző nem vállalta az egyéni identitás megtartásának akárcsak felvillantását sem – meggyőző elemzése ellenére, ez hiányérzetet kelthet az olvasóban.

Szabó Piroska

RESUME

Péter Tibor NAGY

Denominational Data in National Censuses and Sociology

In the period between 1869 and 1949, denominational data of national censuses covered almost the entire population, because the figures reflected formal registration with churches, thus neglecting tendencies of secularization. The greatest change in the period between 1930 and 1949 was that 75 percent of the Jewish population were killed by the Hungarian and German Nazis. The role of the enlightened and educated Lutheran population decreased to 85 per cent of its previous level and a significant decline in the Greek Orthodox population can also be observed in the period. The latter is to be attributed to the fact that belonging to the Greek Orthodox community was a sign of being a „non-ethnic Magyar” of Serbian or Romanian ancestry. The study collects denominational data of State Church Office in the period of the communist regime. Since 1972, several public opinion surveys have helped to understand the main tendencies, such as the growing number of the persons who declared their status of not belonging to any given denomination, and - within the 75 per cent, who have some denominational status - the decline of Lutheran, Jewish, Greek Orthodox minorities, and the fast growth of the category of „other”, practically covering new religious movements, and the Greek Catholic minority, which is overrepresented in the rural population. The denominational data of the censuses of 2001 and 2011 are very contradictory because a growing percentage of population has refused to answer the question on their belonging to a religious denomination/being out of denomination status.

Ágnes TÓTH – János VÉKÁS

Minorities in Hungary 2001–2011. Ethno-demographic Processes in the Light of Censuses

Compared with data produced by the 2001 census, Hungary's 2011 census showed an increase of almost 150 percent (146%) in the number of respondents declaring an affiliation with one (or more) of the 13 minorities mentioned in the Minorities Law in their responses to at least one of the census questions concerning national and ethnic identity. Overall, the increase was greatest with respect to the question on ethnic identity (177%), while a more moderate increase was recorded for a minority language spoken in the family or among friends (138%), but there was even a slight increase in the number of respondents indicating a minority language as their mother tongue (109%). In our analysis, we examine how the demographics of national and ethnic minorities in Hungary have changed over the past decade (the absolute and relative figures, age composition, economic activity, and education). These four indicators are then examined at three territorial levels: national, county and local.

András MORAUSZKI – Attila PAPP Z.

Ethnic Revival? Ethnic Nationalities in Hungary Based on Census Data from 2011

The latest census in Hungary was held in 2011. From the aspect of ethnic and national minorities, the most important result was the significant increase of the minority population in Hungary. However, as we argue in this paper, this increase was mainly due to the methodology of the census. The people could declare two nationalities (and rank these), as well as two mother tongues and two languages they speak in the family or with friends, and were qualified as belonging to a nationality if they chose an answer other than Hungarian for any of the aforementioned questions. Using this methodology the size of the minority communities indeed increased significantly, which might be (and often is) interpreted as a revival of national minorities. However, our comparison of the 1990 and 2011 census data, based on the primary nationality, shows that the increase of the minority population was far less remarkable in the last 20 years, in fact most of the minority communities decreased. Moreover, compared to 1990 census data, the proportion of people who not only declare to be of a given nationality but also consider its language their mother tongue (or use it in everyday interactions with family members or friends) is decreasing as well. Even though the last Hungarian census was able to reach many people who acknowledged their belonging to a particular nationality, often as their secondary nationality, most of these people don't participate in the reproduction of its culture, which again questions the interpretation of a revival.

István CSERNICSKÓ

Separatism or Something Else?

The Economic Value of Slavic Regional Language Variants in Transcarpathia

Close to two-thirds of the area of Transcarpathia is covered by mountains. Industry in the region is underdeveloped and arable agricultural land is scarce, which renders tourism as a possible area of economic breakthrough for the region. The demonstration of local values holds special importance in enhancing Transcarpathia's touristic appeal. Besides the local cuisine, which bears motives of the polyethnic environment, as well as untouched nature, romantic mountain scenery and comfortable public baths, these include the local Slavic dialect, differing from standard Ukrainian, neighbouring dialects and surrounding Slavic and non-Slavic languages alike and carrying Hungarian, Polish, Slovak, Romanian, German, Russian and Yiddish linguistic elements. With Ukraine practically losing the Crimean Peninsula, its most favoured destination for summer vacations, in March 2014, Transcarpathia's touristic appeal continues to grow. Whether we consider these language variants as subordinates to the standard Ukrainian dialect or an independent Ruthenian language separate from Ukrainian, the prestige of these is increasing continually in parallel to the growing appreciation of regional values.

Erzsébet BÁRÁNY

Sándor Mokány, Researcher of Hungarian-Ukrainian Language Contacts

Sándor Mokány (1932–2010) was a Ukrainian and Hungarian linguist, dialectologist, etymologist, the researcher of Hungarian-Slavic and Hungarian-Ukrainian language contacts. His scientific works enriched both Ukrainian and Hungarian linguistics. Through his career in teaching, Sándor Mokány made significant contribution to the promotion of Hungarian language among the eastern Slavs and the Baltic peoples.

Enikő GYARMATI

Baron Joseph Eötvös: The Emancipation of the Jews. A Review in Historiographical Perspective 1913-2013

The 200th anniversary of Baron Joseph Eötvös's (1813–1871) birthdate was commemorated in Hungary last year. On this occasion, the present paper was written with special focus on his essay about the Emancipation of the Jews, first published in 1840. In this historiographical work, first the legal status of the Hungarian Jews and its history is highlighted. Furthermore, it shortly summarizes the main theses of the work and reflects on the views about the possible circumstances of the completing. By reviewing the historical monographs and studies prepared during the short twentieth century by Hungarian and Hungarian-Jewish historians on this topic, the study's main conclusion is that irrespective of the fact that the equal legal status of the Jews was granted in Hungary not before 1867, Baron Joseph Eötvös is highly regarded by every historian both within and outside of Hungary for his strong commitment to one of the most sensitive social issues of the Reform Era of the 19th century.

Éva MERENICS

Social and Political Preconditions of the Collective Processing of the Armenian Genocide in the Armenian Soviet Socialist Republic

Collective trauma processing of the Armenian Genocide in the Armenian SSR started in the early 1960s as a bottom-up initiation. The local communist leadership approved the attempts for public commemoration in 1965. The official strategy represented reconciliation with the grave memory coinciding with many survivors' individual approach. The present article reveals individual, social and political preconditions of the acceptance of ethnic and national demands after the complete repression of the same phenomenon in the 1930s.

Gyula DÁVID

The Reception and the Aftermath of Miklós Bánffy's Works in Romania

Count Miklós Bánffy was a leading figure of the Hungarian intelligentsia between the two world wars. He founded the literary journal entitled „Erdélyi Helikon”, which encompassed the cream of the Hungarian literature. (Besides his literary activities, he also undertook public duties in Hungary: he was the one who organized the coronation ceremony of the last Hungarian king, Charles IV, in 1916 in Buda Castle. He was the intendant of the Budapest Opera House, and even acted as Minister of Foreign Affairs of Hungary for a short time.) His career reached a turning point in 1926, after which he returned to Transylvania. His most significant achievement there was the trilogy entitled *Erdélyi történet*, the Romanian reception of which is in the focus of this study. Romanian literary history devoted a lot of attention to Transylvanian Hungarian literature, and within that, to the aforementioned work of Bánffy's. Thus, for instance, the 600-page Romanian literary history written by Professor Gavril Scridon offers a detailed assessment of the piece. Nonetheless, the Romanian appreciation of Miklós Bánffy continues to be controversial even today. Therefore it is wonderful news that the preparations of the Romanian translation of his monumental novel are finally under way.

A szemle rovat forrásai

Ethnic and Racial Studies (Egyesült Királyság)

Slavic Review (Amerikai Egyesült Államok)

Südosteuropa Mitteilungen (Németország)

Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Németország)

Zeitgeschichte (Ausztria)

Zeitschrift für Ostmitteleuropa – Forschung (Németország)

Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (Németország)

Számunk szerzői

Nagy Péter Tibor

Egyetemi tanár, az MTA doktora, Wesley János Lelkészképző Főiskola, ELTE TÁTK OITK

Tóth Ágnes

Történész, tudományos főmunkatárs, MTA TK Kisebbségkutató Intézet

Vékás János

MTA TK Kisebbségkutató Intézet

Morauszki András

Tudományos segédmunkatárs, MTA TK Kisebbségkutató Intézet

Papp Z. Attila

Szociológus, igazgató, tudományos főmunkatárs, MTA TK Kisebbségkutató Intézet

Cserniczkó István

Nyelvész, igazgató, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete

Bárány Erzsébet

Nyelvész, főiskolai adjunktus, II. Rákóczi Ferenc Kárpátalja Magyar Főiskola – Nyíregyházi Főiskola

Gyarmati Enikő

Doktorandusz, Eszterházy Károly Főiskola, Történelemtudományi Doktori Iskola

Merenics Éva

Doktorandusz, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola

Dávid Gyula

Irodalomtörténész, igazgató, Polis Kiadó

Kántor Zoltán (ed.):

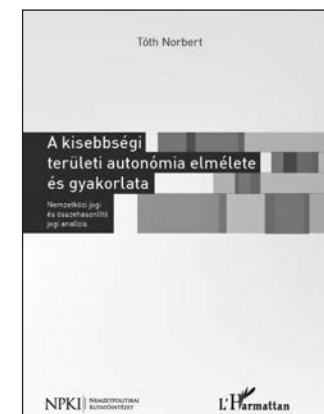
Autonomies in Europe: Solutions and Challenges. Budapest: L'Harmattan, 2014

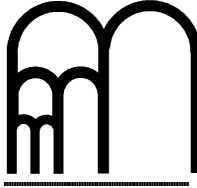
A kötet tanulmányai a Nemzetpolitikai Kutatóintézet által 2013 tavaszán azonos címmel rendezett nemzetközi konferencia előadásainak szerkesztett változatait tartalmazza. A publikációk az autonómia elméleti aspektusaival, létező európai példákkal és a külhoni magyar közösségek autonómia-törekvéseivel foglalkoznak. A tanulmányok szerzői: Andreas Gross, David J. Smith, Vizi Balázs, Markku Suksi, Günther Rautz, Sabrina Ragone, Kocsis Károly, Salat Levente, Tokár Géza, Korhecz Tamás, Ferenc Viktória, Tóth Norbert.

Tóth Norbert:

A kisebbségi területi autonómia elmélete és gyakorlata. Nemzetközi jogi és összehasonlító jogi analízis. Budapest: L'Harmattan, 2014.

A Nemzetpolitikai Kutatóintézet „Nemzetpolitikai könyvek” sorozatában megjelent kötet a területi autonómiával foglalkozik, amelyről Erdélyben illetve a Székelyföldön, Kárpátalján, a Felvidéken vagy éppenséggel a Vajdaságban ma már nemcsak elméleti keretek között foglalkoznak a magyar közösségek, hanem az nagyon is a hétköznapi, gyakorlati érdekvédelmi és érdekképviselési tevékenység részét képezi. Tóth Norbert arra kíván válaszokat adni, hogy milyen nemzetközi jogi jogcímek segítségével érhető el az autonómia, és milyen nemzetközi jogi keretek között kell azt működtetni. Az olvasó ezeken túl képet kap a legismertebb autonóm területek (például: Dél-Tirol, Katalónia, Skócia vagy az Åland-szigetek) működéséről és a nemzetközi kapcsolatok folyamatosan változó természetéről is.

Pro Minoritate
2014. ősz

Etnikai szavazás, választás a Kárpát-medencében

Kiss Tamás: Mi van az etnikai szavazat mögött? Az erdélyi magyarok választói magatartását meghatározó tényezők

Papp Z. Attila – Vass Ágnes: Külhoni szavazás: kontextusok és Kárpát-medencei percepciók

Ágyas Réka – Bálint Csaba: Az átalakult magyar választási rendszer. Magyarországi országgyűlési választások vajdasági szemszögből

Vass Ágnes: A szlovákiai európai parlamenti választások eredményei

Bánffy Miklós

Egry Gábor: Erdélyi Szövetség, Magyar Népközösség, Erdélyi Párt. Bánffy Miklós trilógiájának társadalmi víziójához – a történész szemével

Joó András: Bánffy Miklós 1943-as romániai küldetése tágabb kontextusban

Kitekintés

Gordos Árpád: Perben, haragban – Luxemburgban. A polgárok kezdeményezései a nemzeti kisebbségi jogokért

Mácsai Boglárka: Az új lendület. Állampolgári-hazafias nevelés Oroszországban

Kutatóúton

„Annak ellenére, hogy nagyon sokan liberális felfogású embernek tartanak, sokszor valahol világok határmezsgyéjén vagyok” – Novák Csaba Zoltánnal Filep Tamás Gusztáv beszélget

Szemle

Szerbhorváth György: A befejezhetetlen történet

Kántor Zoltán: *A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon*, Osiris Kiadó, Budapest, 2014

Abstract

Számunk szerzői